

AKADEEMIA

Õigusriik ja suveräänsus	Hillar Randalu
Demokraatia tulevikust	Peeter Tarvel
Vabaduse tuleku eel	Jüri Vilms
Odisseas Elitis oma luulest	Ivar Ivask
Riigist ja kirjanikust	Sándor Csoóri
Luuletaja mere ääres	Hando Runnel
Inimene ja loodus	Toomas Sutt
Inimese enesemõistmisest	Paul Tillich
Sõjaväe õiguskorraldusest	Margus Laidre
Taevapõdra rahvaste meelest	Uku Masing

TOIMETUSE KOLLEGIUM: Valeri Bezzubov, Tiit Hen-
noste, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan
Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Peeter
Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS:

peatoimetaja	Ain Kaalep
peatoimetaja asetäitja	Hando Runnel
vastutav sekretär	Indrek Ude
universalia	Olaf Langsepp
humanoria	Mart Orav
socialia	Jaan Isotamm
naturalia	Toomas Kiho
toimetaja Tallinnas	Tunne Kelam
keeleline toimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse aadress:

202400 Tartu, Kingissepa 10, telefonid: 3 11 17, 3 13 73

I. AASTAKÄIK 1989 NUMBER 1

Teed jätkates	<i>Ain Kaalep</i>	3
Oigusrüik ja suverään- sus	<i>Hillar Randalu</i>	6
Demokraatia tulevikust	<i>Peeter Tarvel</i>	20
Vabaduse tuleku eel	<i>Jüri Vilms</i>	47
Odisses Elitis oma luulest	<i>Intervjueerinud Ivar Ivask</i> <i>Tõlkinud Toivo Pilli</i>	82
Luulet	<i>Odisses Elitis</i>	96
Riigist ja kirjanikust	<i>Sandor Csoóri</i> <i>Tõlkinud Edvin Hiedel</i>	101
Maaailma aistiline meta- foor	<i>Sandor Csoóri</i> <i>Tõlkinud Edvin Hiedel</i>	107
Luuletaja mere ääres	<i>Hando Runnel</i>	116
Inimene ja loodus	<i>Toomas Sutt</i>	136
Kiriku osa kultuuriman- dumisel	<i>Uku Masing</i>	144

Kuidas on teadus vii-
mase sajandi
jooksul muutnud
inimese enese-
mõistmist

Paul Tillich 151
Tõlkinud Kalle Kasemaa

Sõjaväe õiguskorraldu-
sest Eesti- ja Lii-
vimaal XVII sa-
jandil

Margus Laidre 162

Arvustus: Toivo U.
Raun, Estonia
and Estonians
(1987)

Toomas Karjahärm 179

Taevapõdra rahvaste
meelest ehk juttu
boreaalset hoiat-
kust

Uku Masing 193

Lk 5, 19, 106, 143, 150, 184: Carlo Cecio vaselõiked Annibale
Caraccio maalide järgi raamatust «Aedium Farnesiarum Tabulae»,
Roma 1753. TRU Teaduslik Raamatukogu

TEED JÄTKATES

Maailmas on vaid mõnikümmed sellist rahvast, kellel on olemas rahvuskeelne akadeemiline kultuur. Olemuslikult on nad kõik võrdsed, arvulisel suurusel pole muud tähtsust kui see, et väiksema rahva kultuurielu peab vastavalt olema intensiivsem: eesti rahvas ongi selles reas üks kõige väiksemaid. Eesti akadeemiline kultuur tähendab eestikeelset kõrgharidust, ühtlasi võimalust sõnastada eesti keeles, nii kõnes kui kirjas, kõiki tänapäeva maailma sotsiaalseid, esteetilisi, filosoofilisi probleeme. See tähendab ka kohustust kaasa aidata nende probleemide käsitlemisele ja lahendamisele neis suundades, mis ajaloo jooksul on eriti omaseks saanud eesti keele kõnelejaile ja eesti keeles mõtlejaile, niisiis kohustust tegevalt osaleda maailma-kultuuris, seda oma ainulise lisandiga rikastades.

Võimalus rõõmustab, kohustus aga teeb tõsiseks. Kas me ei võta endale ülesandeid üle jõu? Usume, et ei. Tee, millele julgesti astuti möödunud sajandi teisel poolel, jätkus paratamatult nii nagu ta jätkus, tagasimineku oleks eelkäijate algatuse, töö ja pingutuse reetmine.

Edasimineku tähendab aga võitlust. See on osa sellesamast võitlusest, mis viimasel aastal nii väga silmanähtavaks on saanud ja võidukujutlusi nii väga selgitanud. Kui aga üha kindlamaks on saanud meie tulevikukavad poliitika, majanduse, loodushoiu alal, siis on märksa vähem selgust ja kindlust selles, mida kõike peaks taotlema meie kultuur, vaimne looming teadustest kaunite kunstideni, kaunitest kunstidest teadusteni. Kas kultuur

kuulub suure liikumise eel- või järelväkke, kas peab ta olema see, kes ise võiduvilju jaotab, või hoopis see, kes jaotamisel oma osa ootama jääb? Milline on tema strateegia ja taktika?

Aga vahest polegi sellised sõjakad kujundid kultuurist kõneldes omal kohal? Kas on üldse vaja strateegiat ja taktikat neile, kelle teed valgustab aususe, armastuse, aukartuse, halastuse ja sallivuse sära?

Ajakiri «Akadeemia» tahab teisenenud ja teiseenas maailmas jätkata neid taotlusi, mis iseloomustasid tema eelkäijat, Tartus aastail 1937—1940 ilmunud samanimelist ajakirja. Tollase «Akadeemia» väljaandjaks oli alguses Eesti Üliõpilasseltside Liit, hiljem Eesti Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liit, kaastööliseks ja lugejaiks põhiliselt Tartu Ülikooli ümber koondunud demokraatia-aateline eesti haritlaskond. «Akadeemia» taastamise algatus on oma õlgadele võtnud Eesti Kirjanike Liit, toetudes sealjuures loomulikult meie ainsa ülikooli, Tartus asuva Universitase, kuid ka kõigi teiste eesti akadeemilist kultuuri viljelevate kõrgkoolide kasvandikele ja teadusasutuste õpetlastele, unustamata sedagi, et praegu on eesti kultuurist saanud globaalne mõiste, nii et selle Tartu-kesksus võib olla isegi väga kaudne. Kui niisiis Tartu Ülikooli kuuel sambal ka teinekord on ainult sümboolne tähendus, on see ometi sümboolsenagi kaunis!

«Akadeemia» sihiks on arendada ja kirkastada kõigi erialade spetsialistide ning kõigi huviliste lugejate kultuurivisiooni. «Akadeemia» taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja uudissaavutusi võimalikult paljudele lugejatele, nõudmata neilt universaalset süva haridust, kuid vältides sealjuures populaarteaduslikku lihtsustamist, lootuses sel viisil kujundada vajalikult interdistsiplinaarset, sünteesidele pürgivat mõtlemist.

«Akadeemia» avaldab artikleid, publitsistikat ja esseistikat mitmesugustelt aladelt, silmas pidades käsiteldavate probleemide kaalukust niihästi ülemaailmses kui rahvuskultuurilises mõttes. Kasutatakse nii eesti- kui muu-

keelseilt autoreilt saadud või tõlgitud kaastööd. Samuti avaldatakse valitud tekste varasematest aegadest.

Kokkuvõttes: «Akadeemia» «... on avatud igale ainele, mis huvitab inimest üldiselt ja on vahetult seoses tema õnnelikkusega. Niisiis on tema kavadesse hõlmatud kõik, mis suudab peenendada kõlblat meelt, kõik, mis asub ilu valdkonnas, kõik, mis võib õilistada südant ja maitset, puhastada kirgi ja teoks teha üldist rahvaharidust». Nende sõnadega juhutati sisse küll ühe teise ajakirja ilmumine ühel teisel maal, ja rohkem kui kaks sajandit tagasi, kuid see, et pole mingit olemuslikku vahet meie ja Friedrich Schilleri, kunagise «Rheinische Thalia» toimetaja, meie ja nii paljude teiste suurte aatlejate parimate taotluste vahel, mis toonaseski sõnastuses on meile lähedased, peaks seda enam innustama meid kõiki.

Ain Kaalep

ÕIGUSRIIK JA SUVERÄÄNSUS

Hillar Randalu

Oiguslik uutmine käib juba kolmandat aastat kiirrongi tempos. Kõik eestlased meisterdavad hoole ja innuga uute seaduste kallal: riigikeele tarbeks, valimiste jaoks, kodakondsuse kasuks. Palju juttu on ka õigusriigist kui meie kõige lähemast tulevikust. Vaimustus on suur, kuid säilitagem ka realiteeditaju. Eriti arvestades seda, mis viimase viiekümne aasta jooksul meil toimus. Siis, kui elasime riigis, —

kus hoolimata kõigist ilusatest sõnadest, mis olid seadustes, tegelikult valitses omavoli, seadusetus ja terror;

kus igal öösel võidi sind voodist välja ajada ja ära viia või ka lihtsalt kohapeal maha lasta;

kus kõik inimesed elasid päevast päeva kaksikelu: ühte siis, kui võõraid oli juures ja teist, kui neid polnud;

kus valitses üldriiklik usaldamatus, kõik oli salastatud või vähemalt «üksnes ametialaseks kasutamiseks», kus isegi tavalised maakaardid olid võltsitud, rongiavariisid ja kuritegevust aga lihtsalt ei eksisteerinud;

kus põhiseaduse järgi olid kõik kodanikud võrdsed ja ühesuguste õigustega, kuid tegelikult jagunesid kahte klassi — väljavalituteks, kellel olid oma kauplused, sööklad ja haiglad, ning plebeideks, kellel neid polnud.

Pole vist kahtlust, et oleme nüüd kõik, kes sellest mehhanismist läbi käisid, mingil määral psüühiliselt traumeeritud ning seetõttu ka ülimalt ettevaatlikud. Oigusriik tuleb meie jaoks nagu liiga kähku. Muide: õigusriik selles tähenduses, nagu temale meil praegu omistatakse (õiglase

korruga riik), ei ole juriidiliselt täpne. Iga riik — ka Stalini oma — on või oli «õigusriik», sest riik ja õigus on nii ajalooliselt kui ka loogiliselt lahutamatud. Et suurt hulka inimesi juhtida, tuleb kehtestada neile mingisugused üldised reeglid. See ongi õigus, täpsemalt õigusnormide kogum, nn **õiguskord**, ilma milleta ei ole ükski riik, — ka need, kus valitseb anarhia ja terror.

Meie riigis tehti viimase kuuekümne aasta jooksul palju suuri rumalusi, kuid esimene ja vist kõige suurem neist oli enda vabatahtlik isoleerimine ülemaailmsest teadusest ja kultuurist. Ainult eriti julged ja ennasttäis lollid võivad väita, et kõik teised teevad halvasti ja üksnes meil on õigus. Et geneetika ja küberneetika ei ole üldse teadused, et kompuutreid pole kellelegi vaja, et teadust ei tule teha mitte igaühe oma teadmiste ja südametunnistuse, vaid hoopis käsu järgi, et ülikoolidele pole vaja mingit autonoomiat jne. Eks me nüüd ole lõhkise küna juures. Ja omad vitsad peksavad.

Neid vitsu said ja saavad veel pikka aega ka meie juristid. Tsaariajal olime targemad. 1860. aastate Venemaa koodekseid peeti omal ajal Euroopa parimateks. Meie praegused logisevad vaata et iga paragrahvi kohalt. Siit on tõeliselt õigusliku riigi korraliku õiguskorrani väga pikk maa. Küsimus ei ole seejuures ainult selles, et seaduste sõnastus on kohmakas ning seadusandluse tehnika vilets, vaid ka selles, et pidevalt rikutakse õiguskorra kujundamise algelisi põhiprintsiipe. Selle tulemusena kubisevad seadused loogilistest vastuoludest ning sageli pole üldse võimalikki kindlaks teha, mida ühe või teise normi kehtestamisega tegelikult taotleti, mis on selle normi mõte.

Viimase viiekümne aasta eesti õigusteaduse teine ning mitte palju väiksem viga seisnes dogmatismis, enda eraldamises ühiskondlikust tegelikkusest. Oigus peab ühiskonda juhtima, korraldama tema elu. Seda ei saa aga teha pimesi, ilma ühiskonna tegelikkust tundmata. Oigust seob ühiskonna tegelikkusega kahekordne side: nii otse- kui ka

Oigusriik ja suveräänsus

tagasiside. Vastavalt sellele peab seadusandja alati teadma esiteks seda, mida ja kuidas normeerida (milline norm tuleb kehtestada), ja teiseks seda, kuidas tema poolt kehtestatud norm funktsioneerib (milline oli normeerimise tulemus).

Teatavasti on peaaegu eranditult kõik ühiskondlikud nähtused väga keerukad. Nad on kas nn organiseeritud või koguni organiseerimata keerukusega (Weaver 1948: 536...544). Üliharva esineb ühiskondlike nähtuste seas lihtsaid, rangelt determineeritud nähtusi, mille puhul igale põhjusele järgneb alati ainult üks tulemus. Keerukatel nähtustel on ka keerukad omavahelised seosed. Neist saab teadlane jagu üksnes arvuti ja ulatusliku andmetöötlussüsteemi abil. Neid meil aga ikka veel ei ole, sest *computer science* oli hiljaaegu meie arvates koguni ebateadus.

Oigusriigi alged võib meile kätte näidata üksnes õigusteadus. Tänu õigusteadusele saaksime kehtestada õiglase õiguskorra, mis on õigusriigi normatiivne alus. Õigusteaduseta pole meil aga õiguskorda ega ka õigusriiki. Meie, s. o Eesti NSV ja ka teised NSVL liiduvabariigid, oleme kaasaegse õigusteaduseta. Ning pealegi juba pikemat aega, Eesti, Läti ja Leedu 1940. aastast alates, teised liiduriigid paar aastakümnet rohkem, s. o alates 1920. aastatest. Nii nagu oleme kultuurriikidest maha jäänud ka teistes teaduslikes distsipliinides. Tõenäoliselt koguni rohkem. Mis siis nüüd teha? Egas muud, tuleb hakata õppima. Ja seda kõigil juristidel, nii vanadel kui ka noortel.

Selleks peame kokku korjama kõik Eestis kuni 1940. a ilmunud õigusteaduslikud tööd ja seadusandlikud kogumikud. Paljud neist on muidugi hävitatud, aga midagi peaks ikka leidma. Erilist tähelepanu tuleb pöörata silmapaistvate teadlaste töödele: Kliimann, Kadari, Vaabel jt, aga ka noorematele: Eliaser, Mäll, Lang. Kui väärtuslik on juristile praegu, uue õiguskorra kujundamise perioodil, näiteks A.-T. Kliimanni 1939. aastal ilmunud «Õiguskord», seda on raske üle hinnata. Käisin hiljaaegu ENSV Tea-

duste Akadeemia ja Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogudes kontrollimas, kas see raamat on nendel olemas ja kes seda on lugenud. Raamat oli mõlemas kogus, kuid seda oli lugenud ainult kaks inimest: üks Tallinnas ja teine Tartus, esimene oli matemaatik, teine — insener. Raamat ise aga on selline, et tema juures tuleb käsitletava teema puhul paratamatult peatuda veidi pikemalt.

A.-T. Kliimanni «Õiguskord» (Kliimann 1939) annab meile oma 345-l leheküljel hea ülevaate kogu selleaegsest õiguskorra probleemistikust. Saame teada, milles seisneb õiguskorra olemus ja missugused on tema põhifunktsioonid. Enne aga mõne lausega sellest, mis on õigus.

Õiguskorra normatiivsus on teda moodustava õiguse normatiivsus. Õigus kui käitumisnorm on sotsiaalne imperatiiv. Teda tuleb lahus hoida tema sõnastusest, samuti õiguspärasest käitumisest kui realiteedist. Õigusnorm on pretensioosne imperatiiv, kuna temas fikseeritud kohustusele korrespondeerib pretensiooniõigus kui õigustus. Sanktsioon ei ole õigusnormi osis, vaid iseseisva sihiga õigusnorm (tagab normi rakendamise).

Õiguskord on teatud riigi kui poliitilise ühiku õigus, mis on loodud tema põhikorraaktiga (põhiseadusega) ja arendatud õiguskontinuuteedi põhimõttel. Õiguskontinuuteet tähendab arendada õiguskorda õiguspäraselt, s. o legitiimsete isikute poolt legaalses korras. Legitiimised on isikud, kellel on õigustus õiguse loomiseks. Legaalne kord on õiguse loomiseks seadusega ettenähtud kord. Õigusriigis kehtib õigusnormide astmeline loomismoodus. Põhiseadusele kui kõige kõrgemale õigusaktile alluvad seadused kui kõrgemajõulised üldaktid, viimastega peavad olema kooskõlas määrused kui madalamajõulised üldaktid, nendega peavad olema omakorda kooskõlas korraldused ja otsused kui üksikaktid jne. Osainstituutsioonid olgu kooskõlas üldinstituutsioonidega, osainstituudid — üldinstituutidega. Instituutsioon on normistik, mis käsitleb organisatsioone (nt parlament, ministereium), instituut on normistik, mis käsitleb tegevust (nt juurdlus, kassatsioon).

Kogu kehtiv õigus moodustab loogiliselt range kooskõlaga normide süsteemi. Ei saa olla käsku millegi tegemiseks ja samal ajal kehtida keeld seda teha. Nagu kontradiktorsed otsused (must ja mittemust), millest üks eitab teist, ei kehti korraga ka kaks imperatiivi, üks neist kui käskudest peab olema tühine.

Õiguskorra põhifunktsioonid on legisatsioon, administratsioon ja jurisdiktsioon. Õigusriigis on kehtestatud nende funktsioonide lahusussüsteem. Legisatsioon ehk seadusandlus on põhifunktsioon, mille normid määratlevad käitumist üldjuhtudena (üldnormide alusel). Administratsioon ehk haldus on põhifunktsioon, mis sätib käitumist senikorraldamata üksikjuhtudena. Jurisdiktsioon ehk õigusemõistmine on põhifunktsioon, mille teostamisel otsustatakse senikorraldatud üksikjuhtusid. Haldus ja õigusemõistmine kokku moodustavad eksekutiivfunktsiooni, kuna nende mõlema teostamisel loodud normid määratlevad käitumist üksikjuhtudena.

Iga nõukogude ülikoolis koolitatud jurist, kes on hoolega eelnevalt kursiivis trükitu läbi lugenud ja ka veidi järele mõelnud, taipab, kui suurelt A.-T. Kliimanni 1939. a esitatud õiguskord erineb meie õiguskorrast — nii sellest, mida kirjeldatakse meie raamatuis, kui ka sellest, mis meil 1988. a kehtib tegelikult. Erinevused on nii teoorias kui ka õigusnormide kohaldamise praktikas. Esitame neist mõned olulisemad.

Kliimanni õigusnorm on pretensioosne imperatiiv, kus kohustusele korrespondeerib õigustus. Sanktsioon aga pole üldse õigusnormi osis, vaid teine, iseseisva sihiga norm. Meie õigusteoorias on õigusnorm hoopis logistliku kui konstruktsiooniga hüpoteetiline otsustus, millel tegelikult imperatiivset toimet üldse ei ole ega saagi olla. Kliimanni õiguskord peab olema arendatud õiguskontinuiteedi põhimõttel legitiimsete isikute poolt legaalses korras. Meie õigusteooria ja praktika sellist nõuet ei tunne. Kliimanni õiguskorras kehtib range astmeline loomismoodus. Meil seda ei ole: määrustega tühis-

tatakse seadusi, korraldused on tugevama kehtivusega kui määrused, peale selle on kirju kari instruksioone, otsuseid, käskkirju jne, mille kehtivusaste jääb teadmatuks. **Kliimanni õiguskorras** on peale üldnormide, mis määratlevad käitumist üldjuhtudel, õigusnormideks ka **üksiknormid**, mis käsitlevad ajas ja ruumis konkreetseid üksikjuhtusid. Meie õigusteadus üksiknorme ei tunne, haldus ja õigusemõistmine, mis tegelevad üksikjuhtudega, oleksid nagu normivabad tegevused. **Kliimanni õiguskorra** põhifunktsioonid, millega tegelevad erinevad organid, on seadusandlus, haldus ja õigusemõistmine. Kehtib **õiguskorra põhifunktsioonide lahusüsteem**. Meie kehtiva (7. oktoobri 1977. a) põhiseaduse § 2 lg 2 aga dekrediteerib: «Kõik teised riigiorganid on rahvasaadikute nõukogude kontrolli all ja annavad neile aru.»

Erinevustel A.-T. Kliimanni «Õiguskorras» kirjeldatud ja meil praegu kehtiva õiguskorra vahel on äärmiselt olulised ning neist tulenevad pöördelise tähtsusega järeldused. Kui kehtib õiguskontinuuteedi nõue (õigust saavad arendada üksnes legitiimsed isikud legaalses korras) ja Eesti Vabariigi vägivaldne okupeerimine oli rahvusvahelise õiguse seisukohalt illegaalne tegevus, siis ei saanud okupeeritud territooriumil elanud isikud (ja nende järglased) kaotada oma kodakondsust ning neist ei saanud NSV Liidu kodanikke, nagu ENSV-sse saabunud migrantidest ei saa Eesti Vabariigi kodanikke. Kui Stalini ajal toimepandud küüditamised ja tapmised oli 9. detsembril 1948. a konventsioonis kirjeldatud genotsiid, s. o kuritegelik käitumine, siis tuleb kõik kannatanud kohtu korras rehabiliteerida ja süüdlased karistada ning mingisugused Stalini käsilaste poolt kirjapandud «õigusaktid» ei vaja selleks enam tühistamist. Kui 1977. a põhiseaduse § 155 ütleb, et kohtunikud ja rahvakaasistujad «on sõltumatud ja alluvad ainult seadusele», siis ei saa ka kohtud kui riigiorganid samal ajal kuuluda rahvasaadikute nõukogude «kontrolli alla ja neile aru anda», nagu nõuab sama seaduse § 2 lg 2. Kui NSV Liidus kehtiks õiguskorra põhi-

funktsioonide lahususe põhimõte, siis ei või samad organid tegelda nii legislatsiooniga kui ka administratsiooniga, s. o kehtestada üld- ja üksikakte, nt anda seadlusi ja võtta vastu otsuseid (vt NSVL põhiseadus § 123). Kuna meile on teadmata, et õiguskord kui loogiline tervik on ja peabki olema vastuoksusteta, antinoomiateta, mistõttu ei saa ka korraga kehtida kaks teineteisele vasturääkivat normi, siis tühistab iga uus õigusnorm automaatselt kõik samasisulised varemkehtinud normid. Pikkade «tühistamisele» kuuluvate õigusaktide nimestike avaldamine, nagu seda meie seadusandluse praktika harrastab, on ainult paberi ja trükimusta raiskamine.

Eesti Vabariigi ajal kuni 1940. aastani arendatud õigusteaduse ja sel ajal kehtinud seadusandlusega tutvumiseks tuleb organiseerida **juristidele täienduskursused**, mille lõpetajad teevad vastava eksami ja saavad sellekohase tõendi kursuste lõpetamise kohta. Edasi tuleb teine, juba raskem teadmiste omandamise etapp — lähem tutvumine 1940. kuni 1988. aastani Euroopa kultuurriikides arenenud õigusteaduse ja seadusandlusega. See võiks toimuda selleks väljavalitud ja ettevalmistatud **stipendiaatide lähetamisega** Lääne-Saksamaale (Hamburgi), Austriasse (Viini), Itaaliasse (Rooma) ja Prantsusmaale (Pariisi). Tutvuda võiks muidugi ka Inglismaa ja Põhja-Ameerika jurisprudentsiga, kuigi eelkõige on oluline just nende nelja riigi õigusteadus ja legislatsioon, sest nemad olid kuni 1940. aastani meie «õiguskaaslased» Euroopas, kes on samuti *Code Napoleon*'i järglased.

Eesti NSV-s õigusriigi kujundamine, täpsemalt selle kujundamise võimalikkus on tihedalt seotud selle liiduvabariigi iseseisvuse ehk suveräänsuse küsimusega. NSVL konstitutsiooni 1977. a § 76 kohaselt on iga liiduvabariik «suveräänne nõukogude sotsialistlik riik, kes koos teiste nõukogude vabariikidega on ühinenud Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduks». Rõhutame seda, et konstitutsiooni selle paragrahvi kohaselt liiduvabariik on (ja mitte «oli») suveräänne riik, kes on ühinenud NSV Liiduks,

kusjuures see, nagu sama koodeksi § 70 lisab, toimus «vabatahtliku ühinemise tulemusena». Teatavasti on suveräänsus riigivõimu omadus olla oma õiguskorra funktsioonide teostamisel välisriiklikult sõltumatu ja siseriiklikult piiramatu. Teiste sõnadega: suveräänse riigi teotsemist piiravad ainult tema enda poolt kehtestatud õigusnormid. Et see aga praegu nii ei ole, seda kinnitab ikka sellesama konstitutsiooni § 73, mille kohaselt NSV Liidu (ja mitte ühegi liiduvabariigi!) võimkonda kuuluvad: liiduvabariikide piiride muutmise kinnitamine, kogu NSV Liidu territooriumil seadusandliku reguleerimise tagamine, ühtse sotsiaal- ja majanduspoliitika teostamine, loodusvarade kasutamise kindlaksmääramine, sotsiaalse arengu plaanide väljatöötamine, liidulise alluvusega ettevõtete juhtimine jne jne kuni «muude üleliidulise tähtsusega küsimuste» otsustamiseni. Niisiis on NSVL 1977. a konstitutsioonis lubatud «suveräänsus» vaid muinasjutt ning enne kui Eestist asume õigusriiki tegema, tuleb meil saavutada tõeline suveräänsus, s. o iseenda õigus otsustada, mida teha ja mida tegemata jätta.

1. novembril 1988. a oli lõpuks käes päev, mil IME ideest sai Eesti valitsusele üle antud ametlik dokument Eesti üleminekust täielikule isemajandamisele. Isemajandamine ei tähenda aga üksnes iseseisvat majandamist, vaid ka iseseisvat poliitilist, sotsiaalset ja kultuurilist arengut, s. o tõelist suveräänset riiki, millest siis kord võib kujuneda ka uus õiglane õigusriik.

1988. aasta on Nõukogude Liidu arengus üldse olnud suurte ja oluliste ettevõtmiste aasta, kusjuures eriline tähtsus on 28. juunist 2. juulini toimunud NLKP XIX üleliidulisel konverentsil, kus mitmete meie ühiskonna demokratiseerimise ja poliitilise süsteemi reformi ülesannete kõrval võeti vastu ka eriline **resolutsioon õigusreformi kohta**. Viimane nägi ette 11 kõige tähtsamat ülesannet: 1) hakata kujundama sotsialistlikku õigusriiki, 2) organiseerida konstitutsiooniline järelevalve, 3) suurendada õigusemõistmise objektiivsust, 4) tõsta justiitsorganite

osatahtsust, 5) taastada prokurörijärelevalve leninlikud põhimõtted, 6) eraldada uurimisaparatuur iseseisvaks struktuuriks, 7) laiendada advokaadi osavõitu õigusemõistmisest, 8) reorganiseerida õigusteaduse õpetamine, 9) seada sisse üldine õigusõpe, 10) kehtestada õigusreformi konkreetne tegevusplaan, 11) demokratiseerida seadusandeprotsess.

Kuid enne kui neid uusi ja progressiivseid ülesandeid saadi hakata tegelikkuseks muutma, toimus saja-kaheksakümnekraadine suunamuutus. 21. oktoobril 1988. a võeti vastu NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi otsus kahe seaduseprojekti üldrahvaliku arutamise kohta: NSV Liidu konstitutsiooni (põhiseaduse) muudatuste ja täienduste seaduse eelnõu ja NSV Liidu rahvasaadikute valimiste seaduse eelnõu. Mõlema projekti uuendusevastasus on vähemaskeeritud ja nende antidemokraatlik loomus väga ilmne.

Mitte ainult Eestis, vaid ka kõigile haritud rahvastele nii idas kui läänes on teada suveräänse rahva — *resp.* õigusriigi põhialused: 1) võrdõiguslikud, üldised ja tsensusevabad otsevalimised, 2) õigusriiki garanteeriv õiguskorra kolme põhifunktsiooni (seadusandlus, haldus ja õigusemõistmine) range sõltumatus üksteisest, 3) konstitutsioonikohus, mis ainsana kontrollib riigi põhiseaduse täitmist ja autonoomselt tühistab kõik normatiivaktid, mis on põhiseadusega vastuolus, 4) föderaalriigi iga liiduvabariigi täielik suveräänsus, mida tagatakse nn liidulepingu sõlmimisega, kusjuures suveräänse liiduvabariigi tegevust piiravad üksnes tema enda kehtestatud seadused.

Konstitutsiooni muudatuste ja täienduste ning rahvasaadikute valimiste seaduse projektid rikuvad kõiki nelja põhimõtet:

1. Rahvaesinduse **võrdõiguslikud ja tsensusevabad otsevalimised** on ette nähtud ka NSV Liidu 1977. a konstitutsiooni §-s 95. Kuigi uus konstitutsiooniprojekt on oma preambuli sõnusti koostatud «demokraatia ja rahva omavalitsuse arendamiseks», pole aga projektiga pakutavad

valimised ei üldised ega ühetaolised ja otsesed. Kõigepealt ei valita NSV Liidu Ülemnõukogu projektis mitte otseste valimiste teel, vaid kaudselt, valijameeste vahendusel, kes moodustavad 2250-liikmelise Rahvasaadikute Kongressi ja siis ise valivad Ülemnõukogu liikmed. Side valija ja valitu vahel on katkenud. Oleneb ju Rahvasaadikute Kongressi kuuluvast valijamehest, kas üldse, ja kui, siis kuidas ta valija soovidega tutvustab enda poolt valitud Ülemnõukogu saadikut.

Üks kolmandik (750 saadikut) ei esinda üldse rahvast, vaid hoopis üleliiduliste organitega ühiskondlikke organisatsioone (NLKP, ametiühing, sõjaveteranid jne). Kuidas ja kes neid valib, see projektist ei selgu. Tegemist on ilmselt keskaegse tsensusliku valimisega nagu Inglise Ülemkojas. Ainult tsensusseks pole lorditiitel, vaid parteipilet, veteranitunnistus jne. Pealegi on neil väljavalituil mitu häält, eks vali ju nad ka koos lihtkodanikega.

2. Nõukogude õigusteadus ja riigivalitsemise praktika ei ole kunagi arvestanud kõigile õiguskorraga riikidele tüüpilist õiguskorra põhifunktsioonide — seadusandluse, halduse ja õigusemõistmise — lahususe ja nende autonoomia nõuet. Loosungist «Kogu võim nõukogudele!» tulenevalt ei ole ei meie seadusandlikel organitel ega haldusel ja kohtul vajalikku iseseisvust ning vastutustunnet oma tegevuse eest. Kõik tegelevad kõigega ja võivad kõiki segada: seadusandlikud organid lahendavad haldusküsimusi, haldus segab õigusemõistmist jne. Nii on see ka projektis. «NSV Liidu Rahvasaadikute Kongress on õiguspädev võtma läbivaatamiseks ja otsustama mis tahes küsimust, mis on arvatud NSV Liidu võimkonda», ütleb projekti § 108 lg 2. Ülemnõukogu on «seadusandlik korraldav ja kontrolliv riigivõimuorgan», täiendab § 111 lg 1.

3. Konstitutsioonikoht, kes ainsana kontrolliks kõigi ametiameeste ja kodanike poolt riigi põhiseaduse täitmist, projekt ette ei näe, on olemas üksnes Konstitutsioonilise Järelevalve Komitee (§ 125), et anda arvamusi ja teha esildisi õigusaktide seaduslikkuse kohta. Komiteel on

Oigusriik ja suveräänsus

15 liiget, kes on valitud «poliitika- ja õigusspetsialistide hulgast».

4. Ka liiduvabariikidel on ette nähtud oma rahvasaadikute kongress, kes võtab vastu seadusi ja otsuseid (§ 137). Kas liiduvabariigil on ka suveräänsus, sellest projekt vaikib. Otsustades selle järgi, mis kõik kuulub liiduorganite pädevusse, nende «ainuvõimkonda» või lihtsalt «võimkonda», pole vist võimuraasukest, mis meiesuguste jaoks üle jääb. Pealegi on NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi ainuvõimkonnas ka «otsuste vastuvõtmine NSV Liidu koosseisu küsimustes» (näiteks kas või Eesti NSV-st autonoomse oblasti tegemine), ning «liiduvabariikide aktide tühistamine» (§ 108, lg 3, p 2 ja 12), kuna NSV Liidu Ülemnõukogu «tagab seadusandliku reguleerimise ühtsuse kogu NSV Liidu territooriumil» ja «reguleerib seadusandlikult omandisuhteid, rahvamajanduse, sotsiaalse ja kultuurilise ülesehituse, töötasustamise ja hinnakujunduse, keskkonnakaitse ja loodusressursside kasutamise, kodanike õiguste, vabaduste ja kohustuste ning muude suhete korraldust», «tühistab liiduvabariikide Ministrite Nõukogude määrusi ja korraldusi» ja «lahendab muid NSV Liidu võimkonda kuuluvaid küsimusi» (§ 113, lg 1, p 6, 7, 20 ja 21). Taoliste näidete rida võiks jätkata, kuid kirjapandustki peaks olema küllalt, et näidata autoritaarse keskvoimu õiguste üliküllust.

Nii konstitutsiooni muudatuste ja täienduste seaduse projekt kui ka valimisseaduse projekt on anonüümised, ilma autoriteta ja otsustades nende seadustehnilise taseme järgi valmistatud mitte eriti kvalifitseeritud õigusteadlaste poolt. Arvamuste esitamiseks nende kohta jäeti valijatele väga vähe aega. Ühe kuu ja 8 päeva jooksul taheti läbi arutada kahe seaduse projektid ning ette valmistada nende projektide vastuvõtt NSV Liidu Ülemnõukogu istungil. Konstitutsiooni projektist on vaatluse all paragrahvide 89 kuni 174 vahelt 55 paragrahvi peamiselt kehtiva konstitutsiooni peatükkidest 12 kuni 17, s. o rahvasaadikute nõukogusid, valimissüsteemi, rahvasaadikut ja NSV

Liidu Ülemnõukogu käsitlev osa. Täiesti puutumata jäeti kehtiva konstitutsiooni esimesed II peatükki, s. o NSV Liidu ühiskonnakorda ja poliitika aluseid, riiki ja üksikisikut ning rahvuslik-riiklikku korraldust käsitlev osa (§§ 1 kuni 88). Edasi kehtivad ka §§ 70, 72 ja 76 kuni 81, mis kinnitavad liiduvabariikide suveräänsust, tema territooriumi puutumatus, õigust suhelda välisriikidega, sõlmida nendega lepinguid jne.

Konstitutsioon ja ka valimisseadus on keerukad õiguslikud aktid. Neid ei saa põlve otsas kiirustades kokku lappida nii, et nüüd teeme ühe kolmandiku, siis aasta pärast teise ja kolme aasta möödudes kolmanda. Ka seaduses ei või valetada, deklareerida uutmist ja demokraatiat ja selle varjus järk-järgult piirata kodanike õigusi ning pidevalt suurendada bürokraatia võimu ja omavoli. Meid ei aita konstitutsiooni üksikute paragrahvide või koguni peatükkide redaktsiooni või sisu muutmine. Meil on vaja uut terviklikku, uutmist toetavat põhiseadust, mille koostamisest võtavad osa kõik suveräänsed liiduvabariigid. Et seda saavutada, ei tule alata mitte keskvoimu tsentrist, vaid ümberpöörduvalt riigivõimu perifeeriast. Liiduvabariikidest, millest Vabariikide Liit koosneb ning liidulepingust, mis liiduvabariikide vastastikused õigused ja kohustused piiritleb. Alles siis, kui need on fikseeritud, saame asuda konstitutsiooni koostama, mis määrab täpselt nii Liidu kui terviku ja ka kõigi liiduvabariikide õigused ning kohustused.

Eestimaa rahvas andis nii NSV Liidu konstitutsiooni muutmise ja täiendamise seaduse kui ka NSV Liidu rahvasaadikute valimise seaduse projektile eitava hinnangu, kuna nad mõlemad on vastuolus uutmise ja õigusriigi loomise eesmärkidega. Mõne nädalaga laekus meie Ülemnõukogu Presiidiumi tuhandeid kirju, millest 99,9% nõudsid, et nende seaduste projekte ei võetaks esitatud kujul Liidu Ülemnõukogus arutamisele. Oma 16. novembri 1988. a erakorralisel istungil võtab ENSV Ülemnõukogu, arvestades rahva tahtet, lähtisel hääletamisel vastu selle-

kohase otsuse ühel häälel. Otsusele lisanduvad veel kolm ENSV Ülemnõukogu akti: deklaratsioon Eesti NSV suveräänsusest, resolutsioon liidulepingu kohta ja Eesti NSV konstitutsiooni muudatuste ja täienduste seadus, mille § 5 kohaselt meie konstitutsiooni § 74 saab järgmise uue sõnastuse:

«NSV Liidu seadused ja muud normatiivsed aktid jõustuvad Eesti NSV territooriumil pärast nende registreerimist Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi poolt kehtestatud korras.

Eesti NSV Ülemnõukogul on õigus peatada või määrata kindlaks NSV Liidu seadusandliku või muu normatiivse akti rakendamise ulatus, kui selle aktiga on rikutud Eesti NSV suveräänsust või reguleeritud küsimusi, mis Eesti NSV konstitutsiooni kohaselt kuuluvad Eesti NSV võimkonda või ei arvesta vabariigi iseärasusi.»

24. novembril 1988. a avaldasid meie ajalehed «Pöördumise NSV Liidu teadus- ja loomeharitlaskonna poole», millel on 22 eesti teadlase, kunstniku, helilooja, kirjaniku ja näitleja allkirja ja mis taotles kogu Liidu teadus- ja loomeharitlaskonna toetust selleks, et ära hoida tõtlikult tehtud otsuseid, mis on ühteviisi ohtlikud nii rahvussuhete arengule meie maal kui ka ühiskonnaelu demokratiseerimise nii vajalikule protsessile tervikuna.

Fortiter in re, suaviter in modo. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimees olevat Indias oma intervjuus öelnud, et see, mis Eestis toimub, ongi perestroika. «Rahva elujõud ei uinu. Ta loob aegadele ja oludele vastavaid avaldusviise ja kujusid, kus ja millal iial selleks võimalus avaneb», kirjutab Juhan Köpp (Köpp 1925: 10).

24. november 1988

KIRJANDUS

Kliimann, Artur-Tõeleid 1939. Oiguskord. Tartu, Akadeemiline Kooperatiiv

Kõpp, Juh an 1925. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I 1870—1905. Tartu, EÜS

Weaver, Warren 1948. Science and Complexity. — American Scientist, vol 36, n 4, pp 536—544

34 november 1988

DEMOKRAATIA TULEVIKUST

Peeter Tarvel

«Suur demokraatlik revolutsioon toimub meie keskel... Kõikjal näeme mitmesuguseid nähtusi rahvaste elus kujunevat demokraatia kasuks... Riigijuhid ei ole aga mõelnud midagi ta jaoks ette valmistada; ta on sündinud vastu nende tahtmist või ilma nende teadmata... Demokraatia on olnud jäetud ta enda metsikute instinktide hooleks; ta on kasvanud kui vanemateta lapsed, kes iseendid kasvatavad meie linnade tänavail ja kes ei tunne teist seltskonda kui oma pahesid ja oma viletsust.» Nii kirjeldab demokraatia võidukäiku Prantsuse raffineeritud aristokraat Alexis de Tocqueville oma 1835. a. ilmunud meisterteose «*De la démocratie en Amérique*» sissejuhatuses, — teose, mille ta ütleb koostanud olevat mingi usulise hirmu (*terreur religieuse*) mõjul, põhjustatud selle võitmatu revolutsiooni vaatlemisest, mis hoolimata kõigist takistustest edasi sammuvat tema poolt tekitatud varemete ja rusude keskel. Ajal, mil Tocqueville need sõnad kirjutas, ei olnud demokraatismi võidukäik Lääne-Euroopa suurriikide tegelikus sotsiaalpoliitilises elus õigupoolest veel alanudki. Küll oli demokraatia suurim apostel Rousseau juba paljud aastakümned tagasi ilma lennutanud oma hüüdsõnad rahvaste õigustest, rahva üldtahtest kui iga poliitilise elu ainuõigest alusest ja rahva suvereniteedist, mis edaspidi pidi olema valitsejate ja valitsetavate

Avaldatud koguteoses «Dünamis I. Mõtteid võitlevast vabariigist» (1928) P. Treiberi nime all, lk 67—84.

vahekorra ainsaks määrajaks. Küll olid sugupõlved Suure Prantsuse revolutsiooni eel ja ajal innukalt unistanud nende nõuete otsesest teostumisest, lootes sellest kardinaalsest tähistest vahetusest riiklikus elus ühiskonna täielist ümberkujunemist, ühetaolisuse, vabaduse ja venduse ideede maksvusele pääsu ja üldise sotsiaalse harmoonia sugenemist. Kuid esimene demokraatia rünnak osutus siiski õieti ebaõnnestunuks: revolutsiooni veriseis kokkupõrkeis kahvatusid peagi valgustus-aja tulipeade kõrgelennukad unelmad; elupraktikasse jäid suurist ideist püsima esialgu ainult mõned vähenõudlikud alged. Demokraatia ei saanud aastakümneil pärast Suurt Revolutsiooni kaugeleki selleks universaalseks imerohuks, mis oleks avanud kannatavale inimkonnale uue taeva ja uue maa; ta ei muutunud üldiseks, poliitilist ja sotsiaalset elu tingivaks nähtuseks; ta jäi hoolimata mõningaist vähemaist edusammest endiselt hingitsema mingi muuseumilise kurioosumina Alpide varju, mõnesse idüllitsevalt patriarhaalsesse, vanamoelisse Sveitsi kantonikesse. Läänud sajandi 30-dais aastakümneis ei olnud veel saabunud ajad, mil miljonjalgse demokraatia iseteadev samm käskivalt kõmiseb kõigil tänavail ja teil.

Kuid ühes suhtes oli Tocqueville siiski õieti näinud: demokraatlik areng toimus, toimus aeglaselt, pikkamööda, kuid seda kindlamalt. Sajandi 40-dais aastakümneis võis Thomas Carlyle oma tähelepanekute najal kinnitada Tocqueville'i ennustusi. Asjade käik suunduvat igal alal demokraatiale kui mingile lõppsihile, kuid demokraatja esitavat rea keerulisi probleeme, mille lahendamine nõuab aastakümneid, kui mitte aastasadu, — nii väitis ta oma kirgliku temperamendikusega kirjutatud publitsistlikes töis. 60-dais aastais näeme Lääne-Euroopa tähtsamate kultuurrahvaste juures juba esimesi tõsisemaid saavutusi poliitilise demokraatia alal. Inglismaal, Saksamaal, Prant-

— Bradley: Th. Carlyle, Chartism, chapter VI, Past and present, book III, chapter XIII, book IV, chapter I.

susmaal viiakse peaaegu ühel ajal läbi tähtsad sisepoliitilised reformid, mis kõik kannavad demokratismi pitsatit. Teine parlamendireform a. 1867 annab suurele osale Inglise demokraatlikest jõududest valimisõiguse. Samal ajal viskab Bismarck Ferdinand Lassalle'ilt saadud õhutuse mõjul, kui ta enda sõnu tarvitada, üldise valimisõiguse maitsva munaroana Saksamaa ühinemise praepannile, luues demokraatlikest massidest need tsentripetaalsed jõud, kes rajatavat Saksa keisrriiki tulevikus pidid kaitsma seniste territoriaalsete väikedünastiate tsentrifugaalsete tungide vastu. Omakord Prantsusmaal pärast Napoleon III korrupsioonisüsteemi kokkuvarisemist üldine valimisõigus, mis siin maksis 1848. a. alates, kuid seni Victor Hugo sõnade järgi niiviisi oli korraldatud, et alatus hääli luges, kavalus kontrolli teostas, valelikkus kokku arvas ja müüdavus valimiste tulemused läbi vaatas², muutub III vabariigi ajal juba laitmatumaks kodanikkude poliitiliste vaadete kajastamisvahendiks. Ja nende suurriikide jälgedesse astuvad XIX sajandi viimasel veerandil mitmed teised vähemad Euroopa maad. Sellega on ajajärk Saksa-Prantsuse sõja ja suure ilmasõja vahel see aeg, mil toimus demokraatlikkude ideede peamine võidukäik Euroopas.

Kuid imelik asi: sedamööda, midamööda demokraatlikud loosungid hakkasid enda kanda kinnitama rahvaste poliitilises praktikas, areneb ka pettumus demokraatia ideestiku vastu. Senikaua, kui demokratismi unelmad olid heljunud ideaalidena lumiste kõrguste päikesesäras, tundusid nad puhastena ja veetlevaina; maise elu kärke ja rüsinasse laskunud, kaotasid nad peagi suure osa esialgselt veetlevusest ega suutnud enam avaldada senist meelikõitvat jõudu. Demokraatlikud ideed olid olnud võimsaks löögi-relvaks vanade autokraatia kantside vallutamisel. Rahvaste loovutamatu ja pühade õiguste rõhutamine oli

² Vt tema «Napoléon le Petits».

masse õhutanud võitlusele absolutismi vastu, kasvatanud nende iseteadvust ja jõuteadvust, süvendanud nende võidutahet ja enda maksmapaneku tunge. Kuid uue elusisloomisel kummutatud autokraatia varemeile ei täitnud demokratismi loosungid kaugeltki kõiki neid lootusi, mis kas põhjendatult või põhjendamata oli nendele pandud. Rahvas, mille puutumate ürgjõudude võidulepääsult oli oodatud otse mingit sotsiaalset imet (vrld. vene naroodnikute ideoloogia), rahvas, mida kõige otsemalt oli kõrvutatud jumalusega (vrld. Mazzini — *Dio e popolo*), — see rahvas, pääsenud ise teostama riiklikku võimu, ehkki oma esindajate kaudu, ei suutnud ega osanud kuigi palju lunastada neid vekslid, mida tema eest ja tema nimel olid ohtralt välja annud mitmed intelligentlikud rühmad. Rahvaesindustes, üldise valimisõiguse alusel valitud seadusandlikes kodades, ei pääsenud tõelised rahvahuid kaugeltki täies ulatuses maksvusele; siin toimisid rahva nimel elukutselised poliitikud või politikaanid, taotelles sageli oma egoistlikke huve ja huvikesi, arendades tühi-seid intriige ja «esindades ning jalge alla tallates» (v e r u n d z e r t r e t e n, K. Marxi sõnad³) niiviisi rahvast. Vabaduse ja poliitilise ühetaolisuse maksmapanekule ei järgnenud vendus, vaid eri kihtide majanduslikud vastolud hakkasid poliitilise üheõiguslikkuse ning võrdsuse pinnal tunduma hoopis teravamini kui eelmiste riigivormide ajal, mil majanduslik ebaühetaolisuus oli käsikäes käinud poliitilise võrdsusettusega. Nii jäi saavutamata ammune igatsus — sotsiaalne rahu üldise huvide kooskõla alusel. Samuti kui demokraatliku korra juures säilisid teravad võitlused eri rahvaklasside vahel, jäid püsima endiselt ka sõjalised kokkupõrked riikide ja rahvaste tüliküsimuste õiendamisel. Ja mitte ainult ei jäänud püsima, vaid omandasid ennenägematu ulatuse ja töid endiga kaasa rohkem hävitust kui ühelgi teisel eelmisel ajajärgul. Parlamentarismi pähed ja korrupsioon, alatasa süvenev

³ Vt tema «Der Bürgerkrieg in Frankreich».

klassivõitlus ja hävitavad sõjad rahvaste vahel, — need nüüdisaja peapatud arenesid ajaliselt demokraatia tõusenuga paralleelselt. Mis ime siis, kui demokraatia pikapeale hakkas minetama senist võluvust, mis ime, et demokraatia ideaalid reaalelu karmusega kokku puutudes kahvatusid!

Ja tagajärg: mitmel maal on endised autokraatlikud poliitilise elu vormid, kuigi uute nimede all, mitmeti uuendunud, ajale ja olule kohandatud kujul, suurt elujõulisust osutades demokraatia kõrvale tõrjunud. Fašism Itaalias, Hispaanias, Ungaris, kommunistlik diktatuur Venes — kas ei ole need nüüdisaja poliitilised kujundid ainult endiste absolutistlikkude riigivormide teisendid, parandatud ja täiendatud väljaanded? Mitte ainult parlamentarism ei põe viimseil aastakümneil teravat kriisi, vaid demokraatia mõte on üldse hädaohtu sattunud. Praegu ei saaks meie niivõrra endastmõistetava kategoorilisusega, kui omal ajal Tocqueville ja Carlyle, rääkida demokraatia lakkamatust, paratamatust, millestki takistamatust võidukäigust. Nüüd on demokraatia jälle probleemiks muutunud, mille olemuse, väärtuse ja elulisuse kallal juurdleb praegusaja sotsioloogiline mõte. Vähemalt ühes suhtes oli Carlyle'il täielikult õigus: demokraatia sisaldab endas tõepoolest harukordselt palju eriküsimusi, nii et nende lahendamise vajab nii mõningaid aastakümneid kui mitte sajandeid.

Ikka enam ja enam hakkab praegustele, tilmasõja karmist elukoolist läbikäinud, küpsenud, vanemaks ja elutargemaks muutunud sugupõlvedele selguma endiste demokraatlikkude illusioonide pinnatus või pinnapealsus. Nüüdisajal ei usu enam keegi Rousseau kombel, et demokraatia peamist põhimõtet, rahva üldtahet, kerge oleks leiutada ja seadustes adäkvaatselt avaldada. Demokraatlik kõrd moodustab ainult välise poliitilise raami, mille vahel võivad vooata väga mitmesuguse ilmega ühiskondlikud eluavaldused. Praegune kodanline ehk poliitiline demokraatia on õigusliku kaitse alla võtnud mitmed instituudid, mis soodustavad suuri varanduslikke vahesid eri ühish-

konnaklasside vahel ja tingivad seetõttu ühiskonna enda rüppes sügavad sisemised vastolud. Rahva üldtahe võib niisuguseis tingimuisis ainult harukorriil esineda täiesti ühena, kindlana ja selgena. Tavaliselt on ta aga mitmesuguste vastastikuste mõjutuste ja võitluste resultant, mis ilme ja kuju omandab ühiskonnas parajasti domineerivate jõuvahekordade järgi ja mis seega kaugeltki ei kajasta kõigi ühiskondlikkude kihtide elulisi nõudeid. Tegelikult osutub see, mida rahva tahteks nimetatakse, kõige tugevamate, aktiivsemate, algatusvõimelisemate ühiskonnakihtide tahteks. Need kihid ei kuulu kaugeltki mitte alati laiade, arvukate töötavate masside hulka. Hoolimata oma arvulisest ülekaalust, mis teoreetiliselt võttes demokraatlikus rahvariigis peaks alati võidule viima masside tahte, ei ole laialised massid viimaste aastakümnete demokraatliku arengu kestusel suutnud anda sellele riigivormile enda soovidele ja püüetele vastavat sisu. Võitluses teiste vähearvulisemate, kuid majanduslikult enam kindlustatud rahvakihtidega ei ole massid seni osanud kaugeltki tarvilise tagajärjekusega kasutada ei tähtsaimat relva, mis demokraatia talle kätte surunud, — valimisõigust, ega teisi nende kasutada olevaid poliitilise võitluse vahendeid.

Selle hämmastava nähtuse põhjused — neid ei ole nüüdisaja küpsenud sotsioloogilise mõtte ajajärgul raske tunnetada. Elame atomiseerunud ühiskonnas, kus endised pidemed — seisused, tsunftid ja teised eksklusiivsed korporatsioonid — inimesi enam klambritena koos ei hoiä. Oiguslikult seisab igaüks üksi omil jalul, toimib oma tahtele ja võimisele vastavalt. Kuid Ibsen eksib, kui ta «Rahva vaenlases» dr. Stockmanni suu läbi väidab, kõige tugevam inimene ilmas olevat see, kes on kõige enam üksi. Vähe-malt sotsiaalpoliitilise võitluse suhtes ei pea säärane väide paika. Üksikseisjad ei suuda selles võitluses kuigi tugevaid rusikamärke ellu lüüä, kui nad endile ei loo tarviliselt tugevat kõlapinda ja võimubaasi. Eriti nõrgad on üksi seistes need, kellele saatus osaks annud kuuluda töötavaisse, proletaarlikesse rahvahulkadesse. Mitte ainult majandusli-

Demokraatia tulevikust

kult, vaid ka kultuuriliselt, psüühiliselt ja füsioloogiliselt on proletarlane nüüdisaja ühiskonna kõige nõrgem liige⁴. Püsiv füüsiline töö teeb ta intelligentsi paratamatult nõraks, vähendab ta vaimlist erksust ega võimalda sügavamate kultuuriliste huvide kujunemist. Vaesus ei lase teda elada tervishoidlikult rahuldavais oludes, hoolitseda tarvilisel määral enda ja oma perekonna füüsilise tervise eest. Üksi seistes ei suuda proletarlane kunagi teiste ühiskonnaliikmete reas omandada küllalist sotsiaalset erikaalu ega jõuda ühiskondlikuks võitluseks tarvilise jõuteadvuseni. Ainult liitumine omataolistega võib teataval määral vähendada tema ebasoodsa sotsiaalse seisundi väärkohti, ainult organiseerudes teiste huviosalistega võib ta kasutada selle sotsiaalse klassi, millesse ta kuulub, peamist esidust — arvu. Kuid nüüdisaja atomiseerunud ja mehhaniseerunud ühiskonnas sünnib iga organiseerumine vabatahtlikult. Endised juriidilised korporatsioonid on nüüd asendatud voluntaristlikkude organisatsioonidega, millesse inimesi koondab ainult nende endi vaba tahe, *voluntas*. Viimastesse astumine või neist väljaastumine ei ole millegagi kitsendatud, vaid sõltub asjaosaliste endi soovest ja heaksarvamustest. Kui suuri esidusi üldiselt ka ei omaks säärane organiseerumismoodus, ühes suhtes on ta siiski seotud teatavate raskustega: nimelt eeldab ta kõigi asjasthuvitatute juures alalist, püsivat ja kindlasuunalist tahet, selgunud arusaamist organiseerumise tarvilisusest ja kujunenud poliitilisi huve. Laiade masside praeguse tasapinna juures on mainitud võimed tavaliselt öieti nõrgalt arenenud. Poliitilised huvid kuuluvad sääraste kõrgemate funktsioonide hulka, mille viljelemine algab tavaliselt alles mitmesuguste primaarsemate funktsioonide rahuldamise järel. Alles siis, kui kindlustatud kõige alge-

⁴ Vt A. Niceforo, *Anthropologie d. nichtbesitzenden Klassen*, Leipzig-Amsterdam 1909, R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, 2. Aufl., Leipzig 1925, W. Sombart, *Der proletarische Sozialismus («Marxismus»)*, Jena 1924.

lisem eluhoid, kui rahuldatud tarve perekonna ja isikliku seltskondliku läbikäimise järgi, kui massides seni püsivad usulised tunded küllalises ulatuses viljeldud, lõbutsemistungid tsirkuse, kino, teatri ja teiste niisuguste vahendite abil ja puhasisiklikud vaimsed huvid ajalehe, ajakirja või raamatu kaudu küllaliselt matti saanud, — alles kõigi nende esmajärguliste funktsioonide küllastumise järel hakatakse tavaliselt mõtlema kohustustele ühiskonna vastu. Ja alles nüüd ärkavad ka püsivamad sotsiaalsed ja poliitilised huvid, nüüdki harilikult mingisuguste tunnete saadetuna, mõningate tundeotsustuste toetusel ja otsesel kaasabil. Et proletaarlikel kihtidel igakord ei õnnestu esimesigi funktsioone täielikul määral arendada, siis jääb ühiskondlikkude ja poliitiliste küsimuste keerukas probleemidering pahatihti vaatepiirist hoopis välja või kerkib sellesse ainult mõningail erakordseil (streigi-, valimisvõitluse jne.) momentidel. Sellest johtub masside tavaline apolitism, nende sotsiaalpoliitilise ideoloogia väljakujunematus või primitiivsus. Ainult osav mängimine massi mõningail õieti tabatud tundekeeltel poliitikajuhtide poolt virgutab massid (vähesed enamarenenud erandid siinjuures ikka välja arvatud) harilikust apoliitilisest apaatiast ja moonstab nende puhkava potentsiaalenergia ajutiselt kineetiliseks, vägevaks ühiskondlikuks jõuks. Seepärast siis käib demokraatlik areng käsikäes aegajalt korduva agitatsiooniga, kusjuures kõige pealt püütakse mõne osavalt valitud lentsõnaga tundekeeli kaasa mängima panna (agitatsioon sõnast *agitare*, mis tähendab tugevasti liikuma panema, ärritama, erutama). Teatavail tähtajul toimuvad parlamendivalimised muutuvad pahatihti tundevalimisteks (Gefühlswahlen) ja kõige korrapärasemas demokraatias näeme siiski esinevat teatavat diktatuuri, nimelt seda, mida sakslased kutsuvad «die Diktatur der Emotionalität»⁵.

⁵ Vt H. Sultan, Zur Soziologie des modernen Parteiensystems, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 55. Band, 1926.

Demokraatia tulevikust

Järjelikult moodustavad mitmed inim-iseloomu põhiomadused tähtsa takistuse rahvavalitsuse ideede teostamisel. Et demokraatliku riigikorra juures masside soovid riigivalitsemise praktikas leiaksid täiel määral tähelepanu ja et valitsevate organite tahe täpsalt kajastaks rahva enamuse nõudeid, peavad kõik poliitiliste õigustega varustatud isikud omama küllalt tugevat ja püsivat huvi riiklikkude asjade vastu, oskama enda huvidele vastavalt poliitiliselt toimida, luues selleks erilisi jõuühikuid, poliitilisi organisatsioone, peavad pinevalt ja lakkamatult ühiskondlikul areenil võitlema oma eluliste nõuete eest. Kuid suuremal hulgal inimesist ei jatku sääraseiks toiminguks ei aega ega kindlat tahet. Poliitilised huvid ei suuda tavaliselt võistelda inimhinge lähemalt haaravate puhasisiklikkude huvidega või — mõnede erand-isikute juures — kõrgelearenenud teoreetilisteaduslikkude, filosoofiliste või esteetiliste kalduvustega. Paljud on valmis leppima isegi halva poliitikaga tingimusel, et neid ei tülitataks nende isiklikes askeldusis, naudinguis, teaduslikes või kunstilisis otsinguis. Ka on laiad massid poliitika alal harilikult tugevamad eitamises kui loovate, positiivsete ülesannete püstitamises ja nende lahendamises⁶. Nad tunnevad teravalt ühiskondlikus elus ilmnevaid puudusi, kui viimased neid oluliselt riivavad, on valmis valitsevate väärrolude kõrvaldamiseks välja astuma, streikima, revolutsiooni tegema jne.; oma poolt mingisuguse üksikasjalise, antud tingimustes teostatava ja reaalelu piirides liikuva konkreetse reformikavaga esineda ei suuda nad harilikult mitte. Masside aktsioon Suure Talupoegade sõja ajal Saksamaal, Suure Prantsuse revolutsiooni ajal Prantsusmaal, chartismi ajajärgul Inglismaal, XIX sajandi 40-date aastate talurahva rahunute puhul Eestimaal j.m. on osutanud ikka ja alati suurt energiat ning vihast temperamentlikkust oleviku pahede eitamisel ja olevate eluvormide lõh-

⁶ Vt П. Новгородцевъ, Кризисъ современнаго правосознанія, Москва 1909, lk 128 jj.

kumisel; kuid juhtivad ideed ja konkreetsed programmid, niipalju kui neid mainitud liikumistes üldse leiame, ei kasvanud välja masside endi rüppest, vaid esitati — kas otstarbekohasel kujul või mitte, see on teine küsimus — haritlaste ringkonda kuuluvate juhtide poolt.

Laiade hulkade poliitiline indifferentism ja emotsionaalsus pole aga kaugeltki ainsaiks tõkestusiks tõsise ja ehtsa demokraatia maksvuselepääsul. Asi ei seisa ainult selles, et massid ise sageli ei suuda endale luua kohaseid poliitilisi võitlusorganisatsioone, vaid demokratismile kerhib hädadoht ka sealt, kust seda oodatagi ei osatud, nimelt säärase organisatsioonide endi poolt. Demokraatia võidukäiku ei takista mitte ainult poliitilise võitluse loiid ja ükskõiksed pealtvaatajad. Ka demokratismi huvides loodud ja poliitiliselt enam-vähem küpsenud elementide poolt kantud organisatsioonid ise toovad juba oma olemasoluga teatavad ebakohad kaasa ja põhjustavad demokratiseerunud ühiskonnas mõned soovimatud sisemised vastolud. Need organisatsioonid, millede olemasolust ja kindlusest tähtsal määral sõltub laiade masside ühiskondlik erikaal ja poliitiline tähtsus, omavad paratamatult samasugust iseloomu kui teisedki sihtühingud inimlikus ühiskonnas ja osutavad neidsamu erilisi tunnused. Iga organisatsioon eeldab oma elementide reeglipärasest korraldusest ja nende kooskõlastatud ning koordineeritud tegevust. Seega vajab ta mingisuguseid juhtivaid ja reguleerivaid organeid, kes õigustatud terviku teotsemist teatavas kindlas suunas juhtima. Mida tüsilisemat iseloomu omab teatav organisatsioon, mida mitmekesisemad ta ülesanded, mida intensiivsemad ta eluavaldused, seda rohkem on tarvis juhtivat ja korraldavat keskust, millele loomulikult peab kuuluma teatav sunnivõim terviku eri osade kohta. Võimuga varustatud juhtide olemasolu on iga ühiskondliku organisatsiooni *conditio sine qua non*, iga sotsiaalse eluvormi paratamatu ja mõödapääsematu nähtus. Kuid juhid eeldavad juhitavaid, valitsejad — valitsetavaid. Et juhid ise tavaliselt oma ametisse valitud ja teoreetiliselt vaadates peavad

esinema ainult terviku tahte teostajana, see asjaolu ei vähenda mainitud sotsioloogilise algfakti, juhtide ja juhitavate olemasolu, määravat tähtsust ega takista tavaliselt juhitavaid organeid omandamast ikka suuremat ja kindlamat mõjuvõimu juhitavate masside üle. Ikka ja alati näeme ühiskondlikes organisatsioonides enamust alistuvat juhtiva vähemuse tahteavaldusile, niivõrra kui viimased enamuse soovidele ei käi otse risti vastu.

Säärased nähtused ei ole võõraks jäänud ka demokraatlikkude kihtide voluntaristlikele organisatsioonidele (parteidele, ametiühinguile j.m.) viimaseil aastakümneil. Olles esijoones võitlusühingud, vajavad need organisatsioonid kindlakujulist hierarhilist liigendust, tsentralistlikku struktuuri ja valju, otse sõjaväelist distsipliini. Eriti maksab see nüüdisaja poliitiliste parteide kohta, mis indiviiduumi ja riigi kõrval on kujunenud kolmandaks suureks ühiskondliku elu teguriks, ühendades üksikute isikute individuaalsed jõud määratu suurteks ja võimsateks jõuühikuteks. Kuigi oma iseloomult vabaühingud, millesse astumine ja millest lahkumine igaühele vaba, on nüüdisaja parteid oma siseelus loonud kindla korra ja distsipliini. Et need suured ja raskepärased aparaadid võiksid tagajärjekalt täita oma ülesandeid sotsiaalpoliitilises võitluses, selleks on nad pidanud oma sisemiselt ehituselt mitmeti lähenema sõjaväelisile organisatsioonidele. Ei ole ime, et ühe eeskujulisemalt organiseeritud poliitilise erakonna, Saksa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei juhtivad jõud, nagu Friedrich Engels ja August Bebel, tundsid suurt huvi strateegiliste küsimuste vastu ja et Saksa sotsiaaldemokraadid oma taktikast kõneldes alatasa on tarvitanud sõjaasjandusest laenatud terminoloogiat⁷. Vajadus alati olla lõõgivalmis ja võitlusvõimeline on sundinud nüüdisaja parteisid koordineerima kindlate juhtmõtete järgi oma tegevust, looma tsentralismil tugiva parteiaparaadi, mis võimaldab rutulist küsimuste otsustamist ning käskude

⁷ Vt R. Michels, op cit, lk 52—53.

kiiret edasiandmist, ja painutama oma liikmed kindla distsipliini alla. Individuaalse otsustamise ja iseseisva mõistuse asemel nõutakse partei liikmeilt üksmeelset ja vastuvaidlematut teotsemist juhtivate organite poolt antud taktiliste näpunäidete järgi. «Vote as you are told», s.t. hääletage nii, nagu teile öeldud (ja ärge tulge oma kodukasvanud tarkusega turule), — selles nõudes avaldub kõige kujukamalt nüüdisaja parteilise elu pale selle individuaalsust eitavate, mehhaniseerivate tendentsidega, riigielust ja sõjaväekorralduselt laenatud autoriteedi ning subordinatsiooni põhimõtetega⁸.

Loomulikult ei võimalda sääraselt korraldatud parteilised organisatsioonid oma siseelus puhtakujulise demokraatismi ideede arvestamist. Parteidesse kuuluvad massid on — *nolentes volentes* — sunnitud oma võimu delegeerima vähestele juhtidele, kes teoreetiliselt seotud oma valijate tahtega ja igal ajal tagandatavad, kuid tegelikult peagi muutuvad neist ikka enam ja enam iseseisvaiks. Alguses toimivad juhid tavaliselt tasuta ja täidavad oma ülesandeid parteielu reguleerimisel kõrvalametina oma hariliku kutsetegevuse kõrval. Pikapeale sünnib aga olukorras põhjalik pööre. Partei kasvades, tema tegevuse laienedes, tema aparaadi suurenedes läheb ikka enam vaja jõude, kes pühendaksid terve oma tööjõu, oskused ja kogemused teatava tasu eest parteilisele tegevusele. Niisuguse kutseliste poliitikute kihi kujunemist soodustavad ka mitmed teised asjaolud. Kui partei juhtivail jõududel tuleb partei esindajaina osa võtta seadusandlike kodade tegevusest, siis peavad nad harilikkude parteiliste vooruste kõrval osutama mõningaid teisigi mitmekesisid võimeid. Rahvaesindaja keeruliste ülesannetega ei saa tagajärjekalt hakkama iga lihtsurelik. Poliitiline tegevus laiemas ulatuses eeldab suuri spetsiaaloskusi, mitmekülgseid teadmisi ja erakordset poliitiliste vahetõrgete tundmist. Need võimed kujunevad partei juhtivail isikuil pikkade aastate

⁸ Vt M. Ostrogorski, La démocratie et l'organisation des partis politiques, Paris 1903.

kestusel, ühel suuremas, teisel vähemas ulatuses. Iga tahtes tõstab aga omandatud teadmiste, kogemuste ja vilumuste kapital sääraseid juhid kõrgele teistest välja ja muudab nad asendamatuks partei tavaliste liikmetega. Nii muutuvad teatavad isikud parteile paratamatult tarvilisiks jõududeks, kelle eemalejäämine parteilisest tegevusest tähendaks suurt poliitilist ja moraalselt kaotust. Ja harilikult teevad asendamatuks muutunud juhid oma erakordsest seisukorrast varsti kõik tarvilised järeldused. Teades, et parteil raske ilma nendeta läbi saada, ruttavad nad oma monopolset seisundit kasutama oma mõju täielikuks maksmapanekuks. Juba ainus ähvardus eraellu tagasi tõmbuda on tavaliselt piisav selleks, et oma taht parteikongressidel ja mujal läbi suruda. Sageli kindlustavad kord võimsaks muutunud juhid endile säärase abinõudega aastakümneiks esikoha, mida masside konservatiivsed tendentsid ja inertsus aitavad omakord kindlustada. Nii sunnivad poliitilise võitluse tarbed ja demokraatlikkude kihtide võitlusühingute tehnilised ning taktilised huvid koondama neis organisatsioonides võimu ekstrakti mõningate juhtide kätte. Tekib kutsete poliitikute, professionaalide, kiht, kes demokraatliku iseloomuga organisatsioonidesse toob markantsed oligarhilised tendentsid. Viimaseid juhitavad massid pahatihti ei märkagi, sest väline dekoorum püsib tavaliselt endisena: alistudes kõigi poolt tunnustatud juhile arvab iga parteiliige vabatahtlikult alistuvat juhi isikus kehastatud üldisele kollektiivsele tahtele⁹. Harilikult ongi massid oma juhtide vastu palju sõnakumalilikumad kui valitsuste vastu ega näe esimeste võimupüüdeis endale midagi alandavat või taunitavat. Ka ületab Michelsi tähelepanekute järgi¹⁰ demokraatlikkude parteide juhtide keskmine ametikestus monarhistlikkude riikide ministrite keskmise ametikestuse.

Suurte parteisammaste kõrvale tõstab organisatsiooniprintsiibi paratamatu areng üldisest hallist parteili-

⁹ Vt Michels, op cit, lk 278.

¹⁰ Vt Michels, op cit, lk 126.

sest massist hulga vähemaid tegelasi, kes parteiaparaadi liigutajatena, selle mehhanismi rattakestena omakord saavutavad mõnes suhtes õige tähtsa koha. Niisuguste jõudude hulka kuuluvad rohkearvulised parteiametnikud, alates parteisekretäridega, parteiliste häälekandjate toimetajatega ja lõpetades kas või parteilokaalide ja joogikohtade pidajatega, kellede viimaste mõju näit. Saksamaal pole sugugi nii väike. Et selle parteibürokraatia kättesse on koondunud suurem osa partei tähtsamaid organeid — ajakirjandus, kirjastus, raamatukauplus, kantselei, büroo j.m. — ja et just tema õiendab tähtsama osa jooksvast parteilisest tegevusest, alatasa asjale lähedal seistes, siis mängivad säärased parteiaparaadi juhtijad seda suuremat osa, mida suurem on teatava partei tehnilisadministratiivne tegevus ja mida laialisemad hulgad on selle ümber koondunud. Kui mõõdapääsematult tarviline ja otstarbekohane üldiselt ka ei oleks nende erilise ettevalmistusega tehniliste jõudude töö, siiski tähendab ka selle kihi üleliiga suureks paisumine teatavat hädaohtu demokraatliku põhinõuetele. Sest iga bürokraatia, kui töökas ja hästi ettevalmistatud ta ka ei oleks, esindab paratamatult mingisugust rutiini ja tardunud traditsiooni. Ka parteiline bürokraatia aitab mitmeti selleks kaasa, et partei tegevusest eemale tõrjuda demokraatliku mõtteviisi värskendavaid puhanguid ja parteiaparaati muuta tardunud vormides hääbuvaks mehhanismiks, «parteimasinaks», nagu seda Lääne-Euroopas kutsutaksegi. Mitte ilmaasjata ei näinud üks Saksa kainenmaid sotsiolooge, Max Weber, parteide elujõudu vähjatõvena halvava parteilise bürokraatismi arengus suurimat nüüdisaja demokraatliku rahvariigi vaenlast¹¹. Juhtide supremaatia ja bürokratiseeritud parteiaparaadi hüpertroofia ähvardavad viia nüüdisaja demokraatlikkude jõudude koondised nende esialgseilt teilt. Demokraatia organid ei arvesta, seisukohta võttes poliiti-

¹¹ Vt tema «Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland» 1918, ja «Politik als Beruf» 1919.

liste päevaküsimuste kohta, enam igakord niivõrra nende taga seisvate rahvamasside elulisi huve, kuivõrra parteimasina ja tema juures otseses läheduses seisvate isikute heakäiku. Partei peamine tegevus koondub valimisagitatsiooni ja uute liikmete juurdehankimise ümber, kuna suured juhtivad ideed jäävad ikka enam kõrvale. Programm-maksimum kipub ununema, programm-miimum domineerib ikka puhtamal kujul, «Endziel'i» asemele astub «Nahziel». Põhja-Ameerika Ühendriikide eeskujul lähenevad ka Lääne-Euroopas senised laia ideoloogilise alusega ilma vaateparteid ikka suuremal määral iga valimiste ajal oma sihte uuesti määravaiks, opportunistliku ilmega platvormiparteideks. Analoogiliselt teistele tööjaotuse alusel kujunenud organitele eralduvad parteid, olles muutunud oma ette iseseisvate sihtidega organisatsiooneks, ikka enam nendest sotsiaalseist rühmitusist, mille esindajaiks nad end kunagi olid välja kuulutanud, ja kalduvad kõrvale endiste kõrgete sihtide teenistusest.

Nüüdisaja kärsitult ruttav elutempo, mis poliitilisel alal avaldub sündmuste kaleidoskoopiliselt-kiires vaheldumises, soodustab oma poolt sääraseid arenemistendentse poliitiliste parteide elus. Alatas peavad parteid ruttu seisukohta võtma teineteise järel esilekerkivate sise- ja välispoliitiliste nähtuste kohta ja oma tegevust kohandama sageli muutuvaile poliitilise areeni dekoratsioonele, vastasparteide taktikale, valitsuste päevapoliitikale jne. Nii-suguseis oludes osutub äärmiselt raskeks säilitada oma lõpp-eesmärkide täielikku puhtust ja jääda truuks kord omaksvõetud põhimõtetele. «Stagnatsioon on, võib olla, ainus põhimõtetele truuks jäämise praktiline vorm,» tähendab Prantsuse publitsist Robert de Jouvenel selle kohta tabavalt¹². Et aga parteid aktiivsete võitlusühingutena ei salli tardumust, siis on neis põhimõtete rikkumised saanud igapäevaseks nähtuseks. Nii jäävad parteide lõpp-

¹² Vt tema «La république des camarades», Paris 1924, lk 58.

eesmärgid ikka enam halliks teoriaks, mis ei juhi ega seleta igapäevast poliitilist võitlust; esikohale nihkuvad aga mitmesugused lähiseemärgid (Nahziele), nii põhimõttelised kui ka veel sagedamini puhastaktilised. Tegelik poliitiline võitlus keerleb tavaliselt mitmesuguste konkreetseist situatsioonest väljakasvanud taktiliste lähiseemärkide ümber, mis valivaile massidele arusaadavamad ja neid otsemalt haaravad. Parteimasinate poolt korraldatavas agitatsioonis, mille abil jahti peetakse valijate häältele ja massidest parteile hangitakse uusi pooldajaid ning liikmeid, mängivad mitmesugused konkreetse sisuga hüüdsõnad ja päevanõuded esmajärgulist osa. Kui mõned masside meelepärased lähiseemärgid pikemaks ajaks jäävad mõne partei põhinoete hulka, siis omandavad nad ise lõppeemärkide iseloomu ja võivad muutuda partei ideoloogiliseks raudvaraks.

Asja nii olles tõusevad parteidevahelises võitluses igakord *ad hoc* püstitatud «platvormid», mis sisaldavad vastuse mõningaile aktuaalseile päevaküsimusile, ka Lääne-Euroopa poliitilises elus ikka enam esikohale. Ja see tähendab, et ka siin suurte sammudega edasi läheb ilmavaateparteide, ühesugust poliitilist ilmavaadet omavate isikute koondiste, muutumine peamiselt päevapoliitika suunas orienteeritud ja seetõttu kergesti oma üldseisukohti vahetavaiks platvormiparteideks. Sellega käsikäes omandab parteimasin ikka suurema tähenduse; partei kujuneb ikka enam iseelu elavaks, iseseisvaks organisatsiooniks, mille tegevuses organisatsiooni sisehuvid ikka mõõduandvamale kohale tõusevad, kõrvale tõrjudes esialgsed põhimõtted ja üldised sihid. Laiad massid aga, kes ei suuda jälgida poliitiliste kombinatsioonide kiiresti vahelduvat mängu, satuvad kergemini osavasti ülesseatud agitatsioonivõrkudesse ja osutuvad sageli mängukanniks poliitiliste lavastuste korraldajate kätes.

Ühe sõnaga: nüüdisaja demokraatia ei ole seni kusagil tõelist võimu jaksanud kindlustada laiadele rahvahulkadele. Ükskõiksed ja loiid elemendid jäävad poliitili-

Demokraatia tulevikust

ses võitluses endiselt alla, kuna avalikust elust osavõtavad elemendid masside hulgast tavaliselt ainult aitavad teostada üksikute juhtide võimupüüdeid ja parteiaparaadi ümber koondunud bürokraatliku olluse erilisi huve. *Incidit in Scyllam cupiens vitare Charybdin.*

Samal ajal ei lasu demokraatliku riigikorra juures vastutus riigiasjade heakäigu eest mitte ainult võimu teostavil juhtivail tegelasil, vaid igale kodanikule langeb teatav osa üldise vastutuse koormast. Demokraatlikku riiki ei hoia koos mingi väline mehaaniline jõud, vaid tuhandete vabade kodanikkude koordineeritud vaba tahe. Riigilaeva saatus ei sõltu ainult kaptenite ja tüürimeeste osavusest, vaid suurel määral ka terve meeskonna tublidusest, terve rahva sotsiaalpoliitilise küpsuse tasapinnast. Järjekult olid endised riigivormid, kus valitsemisüsteem tugis jõule, sundusele, autoriteedile, hoopis kergemini teostatavad ega asetanud valitsejaile ja valitsetavaile üleliiga suuri nõudeid. Siis võis väliste sunnivahendite varal ka tarkuselage valitseja oma ülesandeid enam-vähem rahuldavalt täita; siis maksis veel sõna: *quantula regitur mundus sapientia*, kui vähese tarkusega valitsetakse ilma üle! Eks näita ka viimase aja publikatsioonid, kas või näit. Saksa ex-keisri Wilhelm II kirjad Vene tsaari Nikolai II-le, et ka meie aja autokraadid küll ei või oma tarkusega üli-väga kiidelda. Kuid demokraatia suhtes on lugu hoopis teistsugune, sest masside poliitilisele küpsematusele ei saa ehitada mingisugust püsivat võimuehitist, mis eeldab lajade hulkade arenenud kodanikuvoorusi.

Tähendab: demokraatia teostamise püüded on lihtsalt riskantne õnnemäng, kus kaotus peaaegu täiesti kindel? Nad on mõtlemata, kergemeelne eksperimenteerimine lajade rahvahulkade kulul, mis ei anna viimasele mingit kasu ega vii edasi rahvaste poliitilist arengut? Tähe-ndab: mida varem tagasi pöörduetakse autokraatsete riigivormide poole — nagu see praegu mõnel pool sünnib —, seda parem? Nii järeldavadki mõned nüüdisaja mõttesuunad kõigi eelpool esitatud asjaolude põhjal. Kuid säärased

järeldused tunduvad hoolimata kõigest siiski enneaegseina ja ilmaaegu üldistavaina ega arvesta küllaliselt demokraatias sisalduvaid väärtusi.

Kõige pealt pole õige oleviku demokraatiat hinnata nende kõrgelennuliste unelmate, abstraktsete ideaalide seisukohalt, mille väljendasid XVIII sajandi ratsionalistlikud ilmaparandajad Rousseau'ga eesotsas. Nüüdisaja demokraatiat, kui teatavat konkreetset, teatavais tingimuisis kujunenud riigivormi, tuleb võrrelda teiste, temale eelnenud vormidega; eriti absolutismiga. Tegelikult ei olegi demokraatlikud asutised arenenud niivõrra mingi ideaalse riigikuju realiseerimise püüdest, kui võrra tahtest kõrvaldada eelmiste riigivormide otse väljakannatamatuks muutunud väärnähtused. Alles säärasel võrdlemisel paistavad demokraatia esidused päevselgelt silma. Autokraatlikkude riigivormide juures olid massid — *misera contribuens plebs*, kelle piiratud alama-mõistus ei tohtinud temast mõõtmatult kõrgemal seisvaid valitsejaid ei arvustada ega laita. Demokraatias on valitsused rahva teenrid ja agendid, kes valitsevad rahva eest ainult seetõttu, et massidel tehniliselt võimalik pole valitsusvõimu ise teostada. Siin on valitsus ainult üldsust teeniv organ, kes oma võimu saab suvereenseilt massidelt. Demokratismi idee ei nõua paratamatult, et massid ise õiendaksid kõik valitsemistoi- mingud: jätkub sellest, kui massidel võimalus olemas kõlbmatuid valitsejaid arvustada ja neid legaalsel teel uute vastu ümber vahetada. Kuigi enam-vähem oligarhi- listes vormides teotsedes avaldavad masside huve esinda- vad parteilised organisatsioonid valitsejate ja valitseta- vate vahekorra kujunemisele määratud mõju. Pikapeale areneb valitsejais harjumus masside soove arvestada ja neis paratamatut reaalsõudu näha, keda kerge pole igno- reerida. Selle tagajärjel suureneb masside mõju mitte ainult seadusiandvale, vaid ka täidesaatvale võimule. Par- lamentaarse ministeeriumi ja demokratiseerunud omavalit- suste kaudu muutuvad täidesaatvate funktsioonide orga- nid pikkamööda, kuid kindlalt rahvahulkade soovidele

Demokraatia tulevikust

vastutulelikumaiks. Viimane asjaolu on seda kõrgemini hinnatav, et õiguslike normide realiseerimise iseloomust rahvaste heakäik ei sõltu mitte vähem kui nende normide loomisest rahvaesinduslikes kodades. Bürokratia, mis esindab rutiini ning traditsiooni ja püüab saada iseseisvaks võimuks riigis, on taltsutatav ainult demokraatlike vahendite kaudu.

Järgmine demokraatia paremus seisab selles, et demokraatlik kord rohkem kui ükski teine vastab inimiseloому põhiinstinktidele. Nagu Austria riigiõigusteadlane H. Kelsen õieti tähendab¹³, ühinevad demokraatia idees meie praktilise mõistuse kaks kõrgeimat postulaati ja tungivad enda rahuldamisele ühiskondliku elu kaks ürginstinkti: 1) reaktsioon sunnivõimu ja protest võõra tahte vastu, millest johtub *v a b a d u s e* nõue, 2) tahe olla vähemalt teistega võrdne, vastumeelsus võõra, kõrgemal seisva ja alistava võimu vastu, millest kujuneb *v ö r d s u s e* idee. Et võrdsuse teostamine eeldab inimühiskonnas mingisugust sunniorganisatsiooni, ilma milleta võrdsus läheks peagi kaotsi, siis ollakse meeeldi nõus säärase korraga, kus kõigil võrdsed õigused valitsusvõimust osavõtu suhtes: kui kord ei saa läbi ilma valitsuseta, siis valitsegem juba kõik. Nii kujuneb esialgsest võimu eitamisest teatava, nimelt demokraatliku, võimukuju tunnustamine. Järjekult tugib demokraatlik ideoloogia inimiseloому kahel primaarsemal instinktil — vabadusel ja võrdsusel. Kuid need ideed on ainult teatavais piires teostatavad. Näit. ei ole võimalik, et igaüks täiesti vabalt end poliitiliselt võiks määrata. Püüdes siiski sellele ideaalile läheneda, loob demokraatia korra, kus võimalikult paljud on vabad, s. t. alistuvad poliitilisis asjus ainult iseenda tahtele. Sellest johtub demokraatiale iseloomulik enamuse idee küsimuste otsustamisel: mida suuremat enamust nõutakse teatava otsuse tegemisel, seda enam teostub ühis-

¹³ H. Kelsen, Vom Wesen und Wert der Demokratie, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 47. Band, 1920/1921, lk 51 jj.

kondlikus kooselus vabaduse idee. Lähtudes ühiskonda kuuluvate isikute poliitilise tahte võrdsusest, ei või demokraatia ühtki veenet või vaadet tunnustada ainuõigeks ega selle tunnustamist kõigilt nõuda. Seega märgitseb demokraatlik mõttelaad aukartust igasuguste arvamuste vastu ja sallivust nende suhtes, s. t. kõigi isikute kodanikuõiguste tunnustamist. Enamus, mis lihtsalt moodustab keskmise, valitseva arvamuse, ei pea end demokraatias ainsaks tõe ja õiguse kehtastuseks, ei omista oma otsustele ainuõiget tähendust, vaid tunnustab enda kõrval loomuliku nähtusena — opposition of His Majesty, nagu inglane ütleks — ka vähemust, mis avaldub mitmesuguseis erilisis mõtte ja teotsemise suundades. Relativistlik ellusuhtumine on demokraatia kui poliitilise vormi üks väärtuslikumaist omadusist.

Praegu loendatud demokraatia paremused võivad kujuneda teatavaks vastukihvtiks poliitilise võitluse tingimisis ja organisatsiooni olemuses juurduvaile oligarhiliisile ning bürokraatlikele tendentsidele. Vaba võimalus mitmesuguste vaadete, veenete ja voolude kokkupõrkeks aitab kasvatada massides tugevamat kriitilist võimet, õpetab neid eri mõttesuundi võrdlema ja arvustavalt hindama. Niisugustes oludes ei ole eri vooludel kerge end massides maksma panna ainuvalitsejaina. Iga vool ja suund on sunnitud pidama alalist võitlust oma eluõiguste eest, ilma et suudaks teisi täielikult hävitada või kõrvale tõrjuda. Mitmesugused haridusallikad kättesaadavamaks muutunud, tõuseb masside vaimne tasapind niivõrra, et nad endile enam ei loo endise kergeusklikkusega ebajumalaid, vaid õpivad teadlikult valima mitme esindatud suuna vahel. Nii loob demokraatia ise ajajooksul relvad temale omaste pahede vastu võitlemiseks.

Poliitiline ja kultuuriline võitlus sünnib demokraatias tavaliselt avalikult, lahtiste kaartidega, kõigi nähes ja kõigi silme all. Selleski avaldub üks demokraatliku korra positiivsemaid jooni. «Avalikkus on poliitilise elu puhastavaid efemente. Iga valitsemine peab sündima kõigi

nähes, mitte aga lukustatud uste taga. Miski asi ei takista niivõrra poliitilisi väärvõtteid kui nende kandmine avalikkuse ette. Maailma poliitika pahesid arstitagu nagu tuberkuloosi: kantagu haiged välja värske õhu ja päikese valguse kätte». Sääraste nõuetega, mis demokraatlikke põhimõtteid hästi iseloomustavad, esines omal ajal Woodrow Wilson 1913. a. presidendivalimistel peetud kuulsais kõnedes¹⁴. Autokraatlikkude riigivormide juures pidid nende vormide vastased teotsema pöranda all, konspiratiivsuse salapärases õhkkonnas. Avaliku poliitilise elu puudumise tõttu omas rahvastik kaunis ebamäärase kujutelma valitsejaist ja nende võimuvahendeist; omakord olid valitsused väga halvasti orienteeritud rahvastiku tõelise meelelaadi, revolutsioonilise käärimise jõu ja iseloomu kohta. Igasuguse opositsiooni vastu teotsesid võimukandjad ainult survega, käies juhtsõna järgi: «Gegen Demokraten helfen nur Soldaten». Seepärast tulid revolutsioonid nende riigivormide juures äkilise üllatusena, mingi loodusjõulise ürgkatastroofina, mida ei osatud harilikult ette näha. Et valitsustel puudus õige ülevaade enda ja oma vastaste jõudude vahekorrast, siis ei osanud nad peaaegu kunagi õigel ajal järele anda. Nii said võimalikuks äkilised verised katastroofid, milledes autokraatlikud võimud hukkusid¹⁵. Seepärast tuli võitluses demokraatia eest peaaegu igalpool verd valada. Demokraatliku riigikorra juures redutseeruvad säärase veriste kokkupõrgete vajadused miinimumini. Siin osatakse palju paremini hinnata enda ja vastaste jõudusid ja lahendatakse kaugelt suurem osa tekkinud vastolusid kokkuleppe teel. Demokraatia arvestab suuremal määral kui ükski teine riigivorm vähemust: ta peab psühholoogiliselt tähtsaks, et vähemus oleks esindatud seadusandlikes kodades ja võiks seal häält tõsta, ta kindlustab proportsionaalsuse põhimõtte alusel vähemusele säärase esinduse ja mõistab vii-

¹⁴ Vt tema «The New Freedom», 1913, chapter VI.

¹⁵ Vrd K. Kautsky, Die proletarische Revolution und ihr Programm, Berlin und Stuttgart, 2. Aufl. 1922, lk 79 j j.

mase huve tarbekorral arvestada. Demokraatias aetakse rohkem kui kusagil mujal kompromissipoliitikat, kooskõlastatakse sel teel rahvaste eri kihtide huvid ja hoitakse ära võimalikud verised katastroofid. Andes kõigile kihtidele võimaluse legaalsel kujul laiaulatuslikult organiseeruda, võimaldab demokraatlik kord masse kasutada demokraatlikke vabadusi seaduste piires toimuvaiks jõuprooveks, kus tähtsamate võitlusvahendena esinevad mitte pomm ja püss, vaid vaba sõna, valimisedel ja majanduslik või poliitiline streik. Seni tuntud riigivormest on demokraatia ainuke, mis võimaldab vägivaldseid ja veriseid kokkupõrkeid eri klasside vahel vähendada miinimumini ja sellega säästa rahvastiku jõud positiivseks rahulikuks tööks. Nüüdisaja klassivastoludest lõhkiaristatud ühiskonnas toimuv klassivõitlus muutub demokraatliku korra juures vaimsete võimete võitluseks: käemusklite jõud asendub peaaegu õilsama intellektuaalse jõuga ja võitjaks jääb lõpuks klass, kes oma vaimsete ja kõlbliste esiduste tõttu võidu on ära teeninud.

Demokraatia enda abinõudega on teataval määral kõrvaldatavad ka juhtide probleemiga seotud hädaohud. Kõige pealt tuleb rõhutada, et ilma juhtide olemasoluta pole mõeldav ükski riigivorm, ka demokraatia mitte. Jõudude subordinatsioon ja koordineerimine on paratamatu nähtus igas sotsioloogilises ühikus. Sellest sai aru isegi ägedaim demokraatia ideoloog Rousseau, kellel leiame väite: «kui võtta demokraatiat selle sõna valjus mõttes, siis ei ole kunagi olnud ehtsat demokraatiat ega saagi kunagi olema. See ei ole loomuliku korruga kooskõlas, et suurem arv inimesi valitseks ja et vähem arv oleks valitsetav»¹⁶. Inimühiskonda kuuluvate jõudude koondamine, organiseerimine ja tööle rakendamine vajab vastavate võimetega varustatud kogenud tegelasi, kelle ülesandeks korda luua amorfmesse massi. Kõik see maksab täies ulatuses ka riikliku elu kohta, kus masside energia vaja ots-

¹⁶ J. J. Rousseau, *Contrat social*, livre III, chap. IV.

Demokraatia tulevikust

tarbekohaselt rakendada positiivsete ülesannete teenistusse. Püüda valitseda riiki ainult masside sedelitega, arvab J. Bryce¹⁷, on sama hea, kui anda raudteerongi juhtimine sõitjate või laeva juhtimine reisijate hooleks. Seepärast oleks asjata lamenteerida juhtide instituudi olemasolu puhul ja asetada küsimus nii, nagu seda mõned teevad: kas demokraatia või juhistik. Selle asemel tuleb küsida, kas ei leidu ka demokraatias endas vastukihvti juhtide instituudi hüpertroofilisele mõjule.

Ja näib, et selleski suhtes lugu ei ole nii lootusetu, nagu Michels ja mõned teised väidavad. Kõige pealt erinevad demokraatlikkude masside juhid õige põhjalikult igasuguseist autokraatlikest valitsejaist. Nad ei moodusta mingisugust eksklusiivset kihti, mis sündimise või rikkuse alusel eralduks teistest lihtsurelikest, vaid on massist välja ulatunud ainult oma erakordsete isiklikkude võimete tõttu. Ka ei oma nad mingisugust alalist võimu, vaid püsivad oma kohal ainult nii kaua, kui mass neid usaldab ja oma esindajana soovib näha. Samal ajal loob demokraatlik kord kõige paremad võimalused juhtide saamiseks seleksiooni teel. Juba see asjaolu on tähtis, et juhi kohale saamiseks ja seal püsimiseks tuleb võistelda teiste, sageli andekate, jõududega. Edasi sünnib see võitlus avalikkuse ees kõige laiemal alusel ja võimaldab hindamist ning kontrolli igaühe poolt. Ja lõpuks annavad võitjale ülekaalu tema tõelised juhi omadused, mitte aga mingisugused intrigeerimisvõimed või osavus valitseja tujusid orjameelselt ette aimata ja täita, nagu see autokraatias pahatihti esines. Sel määral, mil massid oma iseseisvalt mõtlemiselt küpsevad, oma poliitiliselt kasvatuselt arenevad ja iseteadvuselt sirguvad, hakkavad nad paremini oma õigeid juhte eraldama igasuguseist valeprohveteist, õpivad neid kontrollima ja julgevad neid tarbekorral tagandadagi.

Ei ole küllalist alust Michelsi eeskujul selles mingisugust traagikomöödiat näha, kui massid, senistes juhti-

¹⁷ Vt tema «Modern Democracies», II, London 1921, lk 599.

des pettudes, neist teatava jõupingutusega vabanevad selleks, et järgmisel hetkel alistuda uutele juhtidele. See on loomulik asjade käik. Ennem juba võiks traagikomöödiaks pidada säärast umbusaldusest tingitud talitamist juhtivate vaimsete jõududega, millest räägib Platon oma «Riigis»: «Me kummardaksime neid kui austamis-, imetlemis- ja armastamisväärseid olevusi. Siis aga juhiksime nende tähelepanu sellele, et meie riigis niisuguseid isikuid ei tohi olla, võiaksime nende pead õliga ja kataksime pärjaga ning saadaksime nad siis üle piiri meie riigist välja»¹⁸. Massid teevad aga õigemini, kui nad poliitilises küsimuses juhtide nõu küsivad, samuti kui nad pöörduvad haiguse korral arsti või kohtuasja korral advokaadi poole.

Et juhtide ja masside vahekord edaspidi kujuneks vastastikusest usaldusest ja arusaamisest kantud koostöötamiseks, on vaja mõlemaid pooli sotsiaalse kasvatusel teel selleks ette valmistada. On vaja kasvatada intelligentlikkude võimistega isikute hulgast algatusvõimelisi, poliitiliselt mõtlemaid, tugeva sotsiaalse vastutustundega juhte. Ja veel rohkem on vaja kõik jõud rakendada tööle selleks, et kavakindla kasvatusel teel arendada laiade masside sotsiaalset meelt, poliitilist otsustamisvõimet ja solidaariteeditunnet; on vaja juurutada laiade hulkade teadvusse uued harjumused, mõtted ja tunded. Ainult laiade masside poliitiline, sotsiaalne ja kõlbline kasvatus võib anda demokraatiale need juured, mille puudumise üle praegu põhjendatult kaevatakse. Oigusega väidab Max Adler¹⁹, et tuleviku demokraatia raskuspunkt ei asu mitte niivõrra poliitikas kui niivõrra pedagoogikas. Järjelikult kujuneb demokraatia probleem suurejooneliseks kasvatusprobleemiks. Et viimase lahendamine kõigi tunnuste järgi otsustades ei seisa väljaspool inimlikke võimeid, siis võime kindlasti väita: demokraatia senised pahed on ainult teatav *maladie de croissance*, mis arstitav ainult demokraa-

¹⁸ Platon, *Politeia*, III, 9.

¹⁹ Vt tema «Die Staatsauffassung des Marxismus», Wien 1922, lk 185.

tia enda poolt võimaldatud abinõudega. Igasugused teised abinõud põhjustaksid paratamatu regressi ja tulevad kõlbmatuina kõrvale heita. Kuid ainult sotsiaalse demokraatia asendumine praeguse poliitilise demokraatia asemele kaotab nüüdisajale omased teravad vastolud ja loob sisetiselt solidaarse ühiskonna, kus demokraatlike ideede võiduteelt kõrvaldatud suurem osa seniseid tõkkeid ja takistusi. Käesolev lühike pilk demokraatia olevikku ja minevikku kindlustab meis veendumuse ka tema elujõulisuse kohta tulevikus: *ex praeterito spes in futurum*.

PEETER TARVEL

Le doyen des historiens estoniens

Meie avastusteroheke kultuurarheoloogia satub seni harva läbi Eesti Vabariigi poliitikute ja riigimeeste pealiskihi unustatud väimuimeste juurde. Tartu ülikooli üldise ajaloo professor Peeter Tarvel (11. VII 1894 — 19. X 1953; kuni 1935 Treiberg) kuulub viimaste hulka.

Esimese maailmasõja eelõhtul asus Virumaa talupoiss, kes lahkus Tallinna Nikolai I gümnaasiumist (praegune I Keskkool) kuldaurahaga, tollases Jurjevi ülikoolis õppima ajalugu. Ent juba teisel semestril, 1914. aasta algul, jätkas ta õpinguid Peterburi ülikoolis tole aja Venemaa parimate professorite käe all. Revolutsioonikeerises naasis Peeter Tarvel 1917 Eestisse; ülikool jäi lõpetamata. 1919. a asus Tarvel Tartu, kus temast sai Tartu Õpetajate Seminari õpetaja. Tartu ülikooli juures õiendas ta puudujäänud riigieksamid ja kaitses 1921. a ajalookandidaadi väitekirja Suure Prantsuse revolutsiooni historiograafiast. Seejärel kutsuti ta Tartu ülikooli juurde üldajaloo õppejõuks. 1930. a valiti Peeter Tarvel üldise ajaloo professori kohustetäitjaks ja 1936. a üldise ajaloo korraliseks professoriks. Pärast professor Arno Rafael Cederbergi lahkumist Tartust 1928. a oli Peeter Tarvel juhtivalt tegev praktiliselt kõigis tähtsamais ajaloo teaduslikes üritustes — oli Akadeemilise Ajaloo Seltsi esimees ja «1905. a. Seltsi» abiesimees, «Eesti ajaloo kapitali» komitee liige, «Eesti Entsüklopeedia» üldise ajaloo osakonna toimetaja, «Elava Teaduse» toimetuse liige jne; lisaks ka üliõpilasselts «Veljesto» vilistlaskogu esimees. Ta esindas Eestit rahvusvahelistel ajaloolaste kongressidel Oslos (1928), Varssavis (1933) ja Zürichis (1938).

Tuleb imestada, kuidas Peeter Tarvelil arvukate seltskondliste ametite kõrval jätkus aega süstemaatiliselt valmistada (loomulikult Euroopa värskeima erialakirjanduse põhjal) pidevalt uuteks loengukursusteks, proseminarideks ja seminarideks, mis hõlmasid küll Prantsuse, Saksa ja Inglise ajalugu Prantsuse revolutsioonist I maailmasõjani, küll Thomas More'i ja Niccolò Machiavellit, Thomas Müntzerit ja Ignatius Loyolat, reformatsiooni ja renessansi. Kõrvuti selle tööga valmisid keeruka üldajaloolise ja sotsiaalpoliitilise küsimuseasetusega artiklid, ülevaated, järelsõnad ja raamatud. Suuremaid raamatuid Peeter Tarvelil sulest ilmus õigupoolest kaks: keskkooliõpetajatele mõeldud ajaloo käsiraamat «Kõige uuem aeg» (I—II, Tallinn, 1921—1923), milles vaadeldakse Euroopa ajalugu aastail 1789—1848 ja «Suurmeeste elulugude» sarjas ilmunud «Ignatius Loyola: Jesuiitide ordu asutaja» (Tartu, 1933). Ta oli Eestis Suure Prantsuse revolutsiooni ajaloo parim tundja; huvitunud sellest koolipõlvest peale, süvenes ta Peterburis revolutsiooni ajaloo uurimisse, mida paraku Tartu ahtad teaduslikud olud ei võimaldanud jätkata. Peeter Tarvelil panusest Eesti ajaloo uurimisse tuleb esile tõsta koguteoses «Tartu» ilmunud pikemat käsitlust rootsiaegsest Tartust ning kirjutist Jaan Tõnissoni rahvuspoliitilistest vaadetest. Reas 1930. aastail avaldatud artiklites hoiatas Peeter Tarvel Euroopa poliitilise kliima hädaohtude eest. Ta kutsus olema solidaarne kõigi Euroopa intellektuaalidega ning võitlema nüüdisaegsete fanaatiliste ideoloogiatega, mis sulguvad oma kitsaste raamide vahele ja hävitavad oma mõttetu üleoleku mentaliteediga iga sümptiseeriva teadushimu ja vaimse koostöö. Mitmekülgse vaimuinimesena ja euroopaliku mõtlejana oli Peeter Tarvelil sõja eelõhtul keskne koht nii meie akadeemilises kui kogu kultuurielus.

Võime arvata, milliste tundmustega võttis Peeter Tarvel vastu 1940. a riigipöörde. Ta oli poliitilistelt vaadetelt sotsialist ning Marxi ja Engelsi tööde põhjalik tundja. Ta jäi edasi ülikooli ajaloo professoriks ning vallandati alles natsivõimude poolt 1941, mil oli mõnda aega vangistatud. 1944. a sügisel määrati ta aga taas professoriks ja dekaaniks. 1945. aasta kevadel Tartus puhkenud «nõiajahis» Peeter Tarvel arreteeriti ja saadeti «külmale maale», kus ta suri 1953. a Omskis. Ta on siiani rehabiliteerimata. Peeter Tarveli elukäik ja vaimne pärand on tänapäevani õpetlik ja kasulik teada. Siin uustrükis ilmuvat 33-aastase mehe kirjutatud artiklit «Demokraatia tulevikust» võiks küllap nimetada poliitiliseks esseeks. «Dünamis I: Mõtteid võitlevast vabariigist» (1928), kus Peeter Tarveli essee ilmus, oli sisuliselt järg «Veljesto» esimesele albumile «Mõtteid valmistavast intelligentsist» (1923) ning mõeldud Eesti iseseisvuse 10. aastapäeva tähistamiseks. «Dünamise» ilmumine põhjustas ajakirjanduses seninägematu tormi. Jaan Tõnissoni «Postimees» kvalifitseeris albumi vaimuse ideoloogitsemiseks, degeneerumiseks, pooltooruseks, harimatu-

Demokraatia tulevikust

seks, «... sest ei saa kuidagi teisiti nimetada neid inetuste näkkuloopi-misi seltskonnale ja kogu rahvale, asutustele ja riigile, isikutele ja ajaloole, pealegi ei mitte millegi eest ega millegi nimel» (H. K[ukke?], MürGINE ja jõuetu dünamis. Irisemine kõige ja kõigi kallal. «Annikunna» uusi «üld- ja ümbervaateid». Postimees, nr 60, 1. III 1928, lk 2, 7). Kirjastusosaühisus «Loodus» reageeris kärmelt kriitikale ja korjas albumi müügilt. Tööerakonna «Vaba Maa» Tallinnas sarjas «Tartu tsensuuri» ja paljastas, et kogu asja taga olevat Tartu vabrikantide ühisus. «Postimees» aga lausa ähvardas neid ülikooli stipendiaate, kes ühiskonna kulul välismail õppinud ja tahavad akadeemilist noorsugu õpetama hakata ning hoiatas ühtlasi «jälle mõne 1. detsembri öö» kordumise eest. «Rahva Sõna» (nr 57, 11. III 1928, lk 5) lisas, et pahameelt põhjustanud ka Jaan Tõnissoni oskussõnade «sorr» ja «plaks» pilamine albumi epigrammides. «Postimehe» raev oli sihitud ennekõike Augusti Anni (Annisti), Oskar Looritsa, Ants Orase jt autorite pihta, kes olid sõandanud pilada ja ironiseerida Vabadussõja, iseseisvuse ja poliitilise võimuga kaasnenud väärnähtusi ja kuritarvitusi. Peeter Tarvelit «Postimehe» kriitika eraldi ei nimetanud. «Vaba Maa» (nr 60, 11. III 1928, lk 7) tõstis «Demokraatia tulevikust» koguni esile soovitusena: «Hea oleks, kui seda kõik meie riigikoguliikmed ja lehe toimetajad loeksid, siis jääks ehk ära mõnigi meie kodukasvanud omapärasus. Oleks väärt koraani salmina sedelil Riigikogu seinale üles lüüa see J. Bryce lause — nii väga tabab ta ka Toompea nooruse nõrkust: «Püüda valitseda riiki ainult masside sedelitega, on sama hea, kui anda raudteerongi juhtimine sõitjate või laeva juhtimine reisisijate hooleks.»»

On õieti hämmastav, kui võrd mõttevärskel ja ideerikkalt kõlab Peeter Tarveli kuue aastakümne eest kirjutatud essee. Kui kaasaegne on tema mõte: «Ainult laiade masside poliitiline, sotsiaalne ja kõlbline kasvatuse võib anda demokraatiale need juured, mille puudumise üle praegu põhjendatult kaevatakse.» Või üleskutsena kõlav: «Bürokratia, mis esindab rutiini ning traditsiooni ja püüab saada iseseisvaks võimuks riigis, on taltsutatav ainult demokraatlike vahendite kaudu.» Kümme aastat hiljem hakkas Peeter Tarvel «Akadeemias» avaldama oma kolmeosalist kirjutist «Demokraatia liigitusest uusima ajaloo valguses», ent seal olid mässumeelsed mõtted juba asendunud soliidse õpetatusega.

Jüri Kivimäe

VABADUSE TULEKU EEL

Jüri Vilms

Jüri Vilms. Parikaste foto
Fr. R. Kreutzwaldi nim Kir-
jandusmuuseumi fotokogust

EESTI NAIIVNE KOSMOPOLITISM JA RAHVUSLUS

On ala, millel meie sulemehed arvavad endid täiesti kodu olevat. See on rahvusküsimus. Sää! antakse vabadust sulele ja igaüks arvab end õigustatud olevat kaasa rääkida. Seletatav see nähtus on sellega, et teadus pole saa-

Järgnevad artiklid on ilmunud Tartu ajakirjas «Vaba Sõna» aastal 1915: nr 1 lk 10—19, nr 5 lk 129—136, nr 9 lk 241—246 ja nr 12 lk 319—323. Nende taasavaldamisega tähistatakse 100 aasta möödumist Eesti vabadusvõitleja ja riigimehe Jüri Vilmsi sünnist k. a 13. märtsil.

nud end veel ses küsimuses süvenda, et teaduslikka eritööd on vähe sel alal.

Meil on rahvusküsimuses seni pääasjalikult kaks voolu nii esindunud, et nende seisukohti võib arvustada. Need on Eesti Rahvameelne Eduerakond ja sotsiaaldemokraatia. Esimene küll rohkem, sest see on tal olnud olude tõttu võimalikum.

Asjata otsime aga E. R. E. juurest mingi[t] teaduslik seletust rahvusküsimusele; sellega on tehtud vaevalt katset. Poliitilised artiklised ja võitlustuhinased on ühte ja teist öeldud, millest võib järelda teatud seisukohta. Et E. R. E. on koos alalhoidlikkuist elementest, siis see asjalu annab ka ta rahvusküsimuse käsitusele oma jume. Sotsiaalvõitluses alalhoidlik, pole E. R. E. rahvusküsimustaktikat seadnud puhaskultuurilisele alusele, vaid on teinud selle sotsiaalse alalhoidlikkuse abinõuks. Kes pole lugenud E. R. E. häälkandjas artikleid Eesti Geeniusest, Eesti rahvavaimust. Selle voolu arvates on rahva omaduste ja võimiste kandjaks ta geenius, rahvavaim. On öeldud juba igatahes teaduslikult rahvusküsimuses nii palju, et seda vaadet ei saa pidada teaduslikuks. Rahvavaim ei seleta midagi, nõudes ise seletust; võib öelda, ta on seesama rahva omaduste kogu müstifitseeritud.

See tõttu saab seleta temaga kõik ja ei midagi: üks või teine nähtus on seletatav rahvavaimuga, kuid millega viimane? Meie ei saa ju astu tagasi vanale teooriale, mille järele kogu edu on Absoluudi võõrandumise aste ja rahvaste geeniused ta mitmekesised avaldusvormid. Teadus on sest lõpulikult üle. Pole nende ridade ülesanne seda hakata kõigekülgselt põhjendama. Ma arvan jätkuvat, kui konstateerime seda. Kel kahtlus tekib, see avagu tööd rahvusküsimusest ja ta leiab mainitud väite tõenduse. Moodne teadus rahvusküsimuses[t] käsitab rahvust kui sotsiaalset organismi. Sellena ta edeneb üleüldises sotsiaalses edukäigus ja temaga ka rahvavaim. On tulnud sellele äratundele, et rahvuskultuur süveneb ja laieneb inimkonna edukäigus. Süvenemise all mõistan rahvuskultuuri astme-

list omapärasuse teravnemist. Laienemise all rahvuskultuuri kandjate arvulist suurenemist. Võttes millise tahes rahva rahvuskultuuri ajaloo, näeme selle astmelist edu: ta saab järjest omapärasemaks ja ta kandjaks järjest suurem arv rahva liikmeid. Tähelepannes seda, et üks rahvas lainab teiselt kultuurilisi võituseid, näeme s i i s k i rahvuskultuuri teravnemist.

Seepärast me ei saa rahvavaimuga seleta rahva omadusi ja võimeid, sest rahvavaim ei ole seletav, vaid ta on seletatav.

E. R. E. teoreetiline vaade rahvusküsimuse pääle on ebateadusline. Tegelikus elus tarvitatuna on see vaade rohkem: ta on tagurline. See tagurlus on tingitud rahvusküsimuse mainitud teoreetilisest põhjendusest ja viimase kandjate sotsiaalsest alalhoidlikkusest, nagu need viimased mõlemad on vastastikku tingitud.

Kuid lugedes käesolevat artiklit E. R. E. liige hüüab mulle: sõnad, sõnad — tooge tõendus! Olge hääd!

Kas on kellelgi läinud meelest, mis meile säält poolt on öeldud me sotsiaalsest edust tingitud seltskonna differentseerumise puhul? Võib olla mõnel. Me tuletame meele.

Õeldi, et differentseerumine on taim, mis võõrsilt võetud ja mis on meie rahvavaimule võõras. Meie rahvas pidi olema huviliselt üks ühine mass ja seks pidi ta rahvavaimuliselt jääma. Kõik, kes mõtlesid teiseti, olid need ilmakodanlased, kes kippusid me kallimat vara, omapärast rahvuskultuuri, lõhkuma, tähelepanemata rahva geeniust. On aga ometi teada, et ükski rahvas, kes edu astmele jõudnud, mille algul meie seisame, pääsnud pole differentseerumisest, kui ta on edenenud ega pole jäänud kiratsedes kadule hääbuma. Vastuoksa. Differentseerumine on neis rahvais sündinud, nende rahvuskultuur on aga süvenenud, väärtuslisemaks muutunud ja l a i e n e n u d. Differentseerumine on sellega sotsiaalse edu tagajärg ja seega viimasest tingitud kultuuri tõusu saatev nähtus. Kuid rahvuskultuuri kaduga ja rahvageeniusega sotsiaalse ja ka poliitilise edu kollitamist ei nähta üksi Eesti alal-

Vabaduse tuleku eel

hoidlikkude olluste juures, vaid kõigi rahvaste vastavais seltskonna kihtes. Suuris riikes, mida kõik tunneme väga hästi, on alati võimulolevad ringkonnad püüdnud kõigekülgist edu, sotsiaalset, poliitilist ja kultuurilist, takista sel teel, et nad on kuulutanud edu hukatavaks rahvavaimule, kombeile ja rahvuskultuuri omapärasusele. Kõiki traditsioone on kuulutatud pühaks ja puutumatuks sel ainukesel põhjusel, et nad rahvuslikud. Sel vaatel oleks teragi teaduslist mõtet, kui edu tähendaks täiesti rahvuskultuuri omapärasuse hääbumist. Ta ei tähenda aga seda, nagu me teame tuhandeist näitusest. Edu tähendab ainuüksi rahvuskultuuri sisulist muutust, ta süvenemist ning laienemist.

Ja öelge nüüd, kas on see vaade eduline?

Kuid edasi. See meie E. R. E. tagurline rahvusküsimustaktika pole tagurline ainult sotsiaalses ja poliitilises võitluses, vaid ka puhaskultuurilisel alul. Toome näituse keele ja kirjanduse alalt.

Peaks selge olema, et iga päevaga ikka enam kõik teaduse alad meile käsitatavaiks saavad. Edu toob seda kaasa, ükski võim ei suuda seda takista. Meie seltskonna differentseerumise tagajärjel tekib paratamatult intelligents, mille üksikud liikmed, vähemalt, võimalised on teaduse alu käsitama. Kui omal ajal Tõnisson on pidanud, nagu ta ise tihti tunnistanud, oma lihtsaks ajalehe keeleks «vana Eesti keelt murdma, nii et ta kondid aina on ragisenud,» siis peaks seda arusaadavam olema, et keele uuendamiseks tuleb tõsiselt tööta ja tõsiselt katseid sel alal ka tarvita. Ma pole keeleteadlane ja ei või seepärast Joh. Aavik'u keeluuenduse katseid keeleteaduse seisukohalt hinnata, kuid ma saan aru, et siin tõsiselt ja tarviliselt töötatakse, mis aitab kord me rahvuskultuuri ja ta omapärasust süvenda. Mis seisukohale aga me ametlik keeleteadlane J. Jõgever asub ses asjas? Mees, kes peab me kasvavale intelligentsile painduvat ja kultuuriliste mõistete väljaütlemisvõimulist keelt õpetama? Igaüks peaks arvama, et ta võtab arvustusnoa kätte keeletead-

lasena. Aga mitte sugugi! Ta teeb seda rahvuspoliitikuna, halva ja tagurlise rahvuspoliitikuna. Ta kirjutab: «Igale ühele on oma väikesed eralõbud lubatud, mispärast ka mitte keeleuuendajale? Sellepärast, et praegusel ajal, kus emakeel vallakoolidest ja väikelaste aidadestki kipub ära aurama; kus inimesed kõige lihtsamaid emakeele sõnu arusaadavalt kirjutada ei oska, meile keeleuuendajate poolt mõne paari saja linnalase jaoks uut «linnakeelt», nagu seda juba nimetama on hakatudki, tahetakse luua, mille esimene nõudmine see olgu, et ta rahva keelest teistsugusem, hr. Aaviku arvates ilusam oleks, muid paremusi aga ei paku, kuna meie harilikus Eesti keeles täitsa võimalik on kõiki sügavamaidki inimlisi mõtteid ja mõisteid avaldada, kui aga mõtteid ja nende avaldajaid leiduks. Mitte Eesti keel ei ole kehv, vaid meil puuduvad suureandelised kirjanikud. Uus «linnakeel» paneks raamatud rahva eest luku taha, haritlased aga oma väikse arvuga mingi[t] kirjandust üleval hoida ei suuda. Meil ei ole siin nõnda mitte enam keeleuuendajate väikeste eralõbudega tegemist, vaid terve rahva tulevikuga. Sellepärast ei või hõlpsasti sellega leppida, kui rahva ja haritlaste vahele keele-müüri ehitatakse ja Eesti keelt killustada tahetakse.» («Eesti Kirjandus», 1913, № 11, lehek. 427 ja 428).

Nii siis: keeleuuendajad maha! Nad ei kirjuta maa-rahvale. Nad tahavad keelt luua, milles intelligents omi mõtteid saaks ainekohaselt avalda. Ja maha mitte seepärast, et need uuendused keele iseloomule võõrad, (millest Jõgeveri ei kõnele) vaid maha seepärast, et neist maarahvas ei saa aru, et need on rahva differentseerumise kultuuriliseks tundemärgiks. Meie maarahvas on, nagu suu-remalt jaolt mujalgi, talupojad. Tähendab, haritlane peab kirjutama nii, et talupoeg saaks alati aru. Ma ei puuduta hra Jõgeveri mõnda ainukest keelteaduslist märkust, sest hra Aavik on need ammugi ümber lükanud. Kõnelen ainult sest arvustusviisist. Kindel on, et ka hra Jõgeveri keelest talupoeg ei saa kõike aru. Olen teinud katseid sõnuga: aade, aine, päleus, ollus, ideaal, praktiline, ter-

Vabaduse tuleku eel

min jne. Keskmise edu tasapinnaga talumees seisab nende nagu mõistatuse ees. Järjekult, need sõnad on vaja keelest tagandada. Ja millises keeles teadlased ja kirjanikud kirjutavad õieti nii, et neist kõik talupojad aru saavad?

Hra Jõgever on valminud ajajärgus, kus Eesti rahvas oli peaaegu täiesti talupoja rahvas, seepärast hra Jõgever peab õigeks Eesti keeleks talupojakeelt. Järjekult, ta peaks ka õigeks eestlaseks ainult talupoega pidama. Me oleme edenenu, meist on saanud moodne rahvas sotsiaalse edenemise tõttu, või vähemalt me oleme lähedal sellele. Kui arvustame ikka veel rahvuskultuuri nähtusi talupoja psüühika seisukohalt, ja laidame, mis läheb välja teisest seisukohast, siis me takistame edu ja ajame tagurlist rahvuspoliitikat. Veel üksainus näitus. Seekord kirjandusest. Kui omal ajal Ed. Wilde «Tabamata ime» lõi laineid, siis olid mitmed, kes tarvitasid ka selle kunstiteose arvustuse juures talupoja mõõdupuud. Olgu ka siin tähendatud, et ma ei hinda «Tabamata ime» kunstilist väärtust, vaid tähendan ainult mainitud arvustusmetoodi pääle. «Tabamata imet» taheti võtta kord «Estonia» avamispaikaks. Ise vaieldes selle teose üle, kuulsin arvamist, et «Tabamata imes» ei olevat midagi eestilist. Kui küsisin, kuidas seda mõista, siis vastati: mis on sääl eestilist? Frakis käib igaüks, klaverit mängivad kõik, kunstnik võib olla igaüks, mis on siin omapärast eestlasele? — Mis siis Eesti teoseks loete, kas ainult «Libahunt» ja «Tuulte pöörises»? — Jaa, need on Eesti palad, sääl kujutatakse Eestit! Ma lisasin omalt poolt: sest sääl käiakse pastlais ja räägitakse lehmapidamisest. Ka vana auväät hra Jürgenstein küsis imestanult ümber vaadates: mu herad, õelge ometi, mis on selles töös eestilist? Ja muidugi, ei näe ühelgi tegelasel jalas pastlaid.

Arvan — neist näitustest jätkub. Meie rahvavaimuks on talupojavaim. Kõik, mis käib teist teed, nimetatakse rahvuskultuuri omapärasuse lõhkujaks, rahvageeniusele vaenuliseks.

Edu käib aga ise teed ja kõik, mis teda takistab, on tagurline. Iga edumeelne, iga demokraat peab selle rahvuspoliitika vastu võitlema, sest ta takistab niihästi sotsiaalset ja poliitilist, kui ka rahvuskultuurilist edu.

Mainisin juba eespool, et meil rahvusküsimuses kaks voolu on. Lõpetades esimese voolu vaatuse, asume teise juure. Teist voolu edustab sotsiaaldemokraatia. Tähendasin ka seda ülalpool, et sel voolul on oluliselt raskem olnud seni avalduda, kui E. R. E., kuid siiski on ta niipalju avaldunud, et võime ta seisukohta arvustada.

Peame konstateerima: läheme ühest äärmusest teise. Kui E. R. E. pasundab igat naljakust Eesti rahvuse auks, kui sisemise lõbu ja aukartuse värinaga avalikult teatatakse, et kellelgi E e s t i laulikul õnn olnud E e s t i nime kuulustada ja M a d a g a s k a r i endisele kuningannale laulda jne. jne. — siis leiame meie sotsiaaldemokraatlise voolu juures arusaamatu ja põlgavalt hoolimatu seisukoha tõsisemagi rahvuskultuuri vastu. Veel enam hoolimatusest. Näeme sääal pool isegi pimedat vaenu Eesti rahvuskultuuri püüdeile vastu loitvat.

Oleme lugenud mahakiskuvaid artikleid teatrist, emakeelega koolist, mis juures ei eraldata kooli-korraldust keele eest võitlemisest, vaid kõike hoolimata lüüakse. Oleme kuulnud, kuidas mõnitatakse me rahvaulikooli mõtte algatajaid, halvaks pannakse me haridusorganisatsioonid ja nende tegelasi. Lõpmatus reas võiks näitusi tuua, kuid jätkub. Kes tahab isiklikult ses kinnituda, otsigu üles nende häälekandjad ja ta leiab mainitud väite algallikalist tõenduse.

Minnakse sagedasti nii kaugele, et sarnastatakse rahvuskultuuri sotsiaalse tagurlusega ja kujutatakse selle kandjaid «kodanlasteks», mõistes selle sõnaga klassiliselt teiste rõhujaid. Kui keegi julgeb aga seleta, et ka demokraatiline rahvuskultuuri töö on võimalik, siis see on «vilets tööliste hingedega sahkerdaja.» Kui keegi jõuab aga neist endist sellele äratundele, et demokraatiline ühiskondline töö on meil õieti ilma demokraatlise rahvuspoliit-

tikata võimatu või vähemalt raskendatud, mispärast tuleb rahvuspoliitikaga kõige lähemalt teguda ja seda mitte jätta tagurliste olluste eesõiguseks, siis sajab sellele kaela sajatusi ja «proletaarlist tüsedat stiili», see on taganeja, ehk nagu sääl pool öeldakse, «juduschka.»

Ma pole näinud üksi seda hoolimatust, vaid veel rohkem: seda, kui demokraatlisi elemente on hoiatatud rahvuskultuurilisest tööst osavõtmast, kutsudes neid tagasi teaatrite ja haridusliste organisatsioonide toetamisest.

Nii meie sotsiaaldemokraadid, kes on olnud seni tooniandjad, õhutavad mitte ainult hoolimatust, vaid ka lausa vaenu rahvuskultuurilistele ettevõttele. Mõistagi, et see kihutustöö peab mõjuma.

On sarnane taktika millegagi õigustatud?

Oletades õigeaks, et proletariaadil tarvis esimeses reas sotsiaalpoliitikaga teguda ja seekohaselt oma taktikat seada, me ei saa kuidagi õigustada ülalpool mainitud seisukohta rahvusküsimuses. Ta on vale vaadates ka sotsiaalpoliitiliselt seisukohalt. Iga otstarbet täitev poliitika peab tagajärjerikas olema. Rahvusküsimus pole ainult sotsiaalne ja poliitiline küsimus, vaid ka keeleline ja pedagoogiline. Vastuvaidlemata tõde on see, et ainult emakeeles kõigeparemaid tagajärge koolis saavutatakse. Kui seda võib öelda üleüldse õpetusandmisest, siis peab seda iseäranis toonitama rahvakooli kohta. Kõrgemas koolis see kaotus väheneb, mis võõrakeelne õpetus teadusliselt sünnitab. Rahvakoolis pole seks võimalust ja just siin õpetus kannatab selle all määratult. Emakeeles peab õpetusel kaugelt parem tagajärg olema, kui võõras keeles õppides. Õpetuse tagajärjest on loomulikult tingitud kultuuriline tasapind. Peaks kõigile arusaadav olema: mida kõrgem kultuuriline tasapind, seda selgem ja kõrgem iseteadvus, töölise juures ka ta klassiteadvus. See asjaolu on aga algingimuseks võitluses oma seisukorra paremuse eest. Edasi peaks selge olema see määratu kasu, mis tooks rahvakeele sissesead omavalitsuse asutuses ja üleüldse ametikohtis. See küsimus on aga rahvuspoliitiline küsimus.

Praegu toodud väited käivad iga üksiku rahva kohta. Teatud rahva demokraatlisele massile pole aga üksi see tähtis, et ta oma kultuuriline tasapind võimalikult kõrge oleks, vaid talle on peaaegu niisama tähtis, et seda oleks ka teiste rahvaste oma. Mida kõrgem kultuuriline tasapind, seda vähem karta ühisele võitlusele vastuvõtlikeid. Sotsiaalset võitlust peavad aga kõigi rahvaste moodsaad sotsiaalsed demokraatiad ühiselt. Kõrge kultuurilise tasapinna juures on vähe põhjust karta, et, näituseks, võiks ühe rahvuse töölisi tarvitada teise rahvuse tööliste palkade maharõhumiseks. Seda vähem põhjust on karta, et ühe rahvuse töölised teise rahvuse töölistele streigimurdjaiks saaks. Kas ei jätku neist näitustest? Tähendame siiski veel ühe päale, mis veel tähtsamgi. Kultuurilise tasapinna tõusmise ja rahvusküsimuse demokraatlike äraotsustamisega kaob põhiselt ebaloomuliselt nähtuselt, et teinekord demokraatlikud ollused võitlevad oma rahvuse tagurliste ollustega teise rahvuse demokraatia vastu, mis on ajaloos ette tulnud.

Millega siis see imelik seisukoht on seletatav? Selle asjaoluga, et meie mainitud demokraadid on Vene poliitilises koolis käinud. Vene demokraatid on aga ses asjas olusunniliselt sootuks teistsugusem seisukoht, sest ta on suure riigirahva demokraatia. Rahvuskultuuriliselt keegi ei ähvarda Vene rahvuskultuuri. Koolid on emakeeles, ametikohad on emakeeles jne. Vene demokraatia peab võitlust nende asutuste ümber ainult nende demokratiseerimise mõttes. Sedasama võib öelda ka Vene kodanliste eduliste erakondade kohta. Siis ei pea unustama ka teatud riigirahva liikme mõnusust, kes võib liikuda kogu suures riigis ja iga s k o h a s oma lastele emakeeles õpetust anda, iga s ametikohas emakeeles asju ajada. Raske öelda palju see mõjub, aga ta mõjub. Riigirahva demokraatia võitleb oma tagurliste erakondiga ainult sotsiaalsel ja poliitilisel alal. Ainult tagurlised Vene erakonnad ajavad aktiivset rahvuspoliitikat ja see on shovinistiline. See poliitika sihhib teiste rahvuste ümberrahvustamise ja rõhu-

Vabaduse tuleku eel

mise poole. Et aga demokraatia on kõige rõhumise vastane, siis ka riigirahva demokraatia ajab rahvuspoliitikat selle shovinistliku poliitika vastu võitlemise mõttes. Ta poliitika on nii õelda eitav. Et aga shovinistiline rahvuspoliitika on riigirahva juures pea ainuke olemasolev rahvuspoliitika, siis muutub seisukoht laiemas massis juures, ka intelligentsis, üleüldse rahvuspoliitika vastu eitavaks. Sellega ei tehta jaatavalt üleüldse tegemist. See esiteks. Teiseks suure riigirahva demokraatia tunneb ennast solidaarsena teiste rahvaste proletaarsete massidega, sest ta võitleb nendega sotsiaalsel alal ühel rinnal. Nii sünnib suure riigirahva demokraatial ses küsimuses psühholoogia, mis Otto Bauer nimetab naiivseks kosmopolitismiks.

Meie sotsiaaldemokraadid on selle naiivse kosmopolitismi koolis käinud. Nad on kannud selle naiivse kosmopolitismi meile ja on seda veel nooruse teravuses äärmuseni suurendanud. Olud on aga meil sootuks teised. Mis riigirahva demokraatial iseenesest arusaadav, selle eest tuleb meil kibedamalt võidelda. Seda pole meie demokraadid märkanud. Nad nimetavad tagurlikeks iga rahvuspoliitikat, arvates et õige demokraat ei peagi rahvuspoliitikaga teguma.

Pilt on sootuks teine, kui me heidame pilgu läände. Riikes, kus suurt, arvuliselt teisist üleolevat riigirahvast pole, ehk kus edu nii suur, et meie seisame kaugel järel — sääli näeme kibedat võitlust just sotsiaaldemokraatide juures selle eest, et iga rahvas v a b a l t võiks omi rahvuskultuurilisi asju ajada. Nende erakonnad nõuavad, et riigid saaks korraldatud rahvaste ühisriikeks. Nad loodavad, et ainult sel teel kultuuri edu pääseb täjele õitsele ja tülid kaovad sotsiaalsest arenemisest. Nende teoreetikud seletavad, et iga rahvuskultuur laieneb ja süveneb ülalpool mainitud mõttes, ehk nad küll sarnanevad ainelise sisu poolest. Edasi nad seletavad, et ümberrahvustamine on paljusile põlvile määratu v alus protsess, mis rõhub ka väga paljude põlvete kultuurilist tasapinda, nii et selle all demokraatia kannatab kõige rohkem.

Lõpmatu kahju, et me sotsiaaldemokraadid on oodanud seni valgust ainult idast ja läänele pööranud selja. Läänes elab palju väikseid rahvaid, kellelt võime paljugi õppida. Säälne edu on nii kaugel, et Austrias sotsiaaldemokraatia rahvuste erakondiks jaguneb, mis ühinevad kogu riigierakonnaks. Need erakonnad on ainukesed, mis on demokraatlise rahvuspoliitika välja töötanud, milles isegi teiste rahvuste sekka rännanud vähemusile rahvuslist kaitset nõutakse. Meil aga loitev vaen rahvusküsimuse vastu, paremal korral põlgav hoolimatus!

Nii me avaliku elu voolud, mis on seni rahvusküsimuses seisukoha võtnud. Nende mõlemi seisukohad on moodsale demokratismile vastuvõtmatud, ülal ettetoodud põhjusil. Nii ei või enam edasi minna, asi peab muutuma. Kolmandat väljakujunenud rahvuspoliitika voolu pole meil veel olemas. Kuid kõik eeldused on, et see vool välja kujuneb kõige lähemal ajal. «Noor-Eesti» ümber kogunenud rühm, mis kasvab, töötab seda voolu edusta. Osalt ka just seepärast olen neid ridu kirjutanud, et tarvis kindla seisukoha võtmiseks mõisteid avaliku arvustuse võimaluse all selgita. Ka aeg on selleks kohane. Rahvuste maailm keeb. On öeldud isegi, et praegused suured sündmused sünnivad rahvaste ideaalide teostuseks. Mitte ükski rahvaste erakonnad ei selgita omi rahvuskultuurilisi nõudmisi. Me teame kõik üleskutset Poola ja Austria rahvaile, milles nende rahvuskultuuriliste ideaalide teostust kuulutatatakse. Kui seda kuulutatatakse meie riigiga vaenus olevaile rahvaile, siis on meil, kelle rahvuse elujõulisemaid liikmeid ses titaanlises heitluses Euroopa rahvaste vahel tule ja verega ka just Austria rahvaste poolt ristitakse, ses küsimuses seda rohkem põhjust kindlat seisukohta võtta. Raske on rahvuspoliitika peenusid kirjutuslaua taga välja mõelda, aga sihtjooni võime ära tähenda. Me ei lähe siin juures endi rahvuse erihuvidest välja, vaid peame silmas kõigi meie riigis asuvate rahvaste rahvuskultuurilisi huvisid. Nagu juba ülalpool tähendatud on üksikute rahvaste huvid ses asjas ligidalt seotud. Seepärast on tarvilik, et

Vabaduse tuleku eel

rahvad saaks omale võimaluse omi puhas rahvuskultuurilisi nõudeid vabalt küllasta. Siia alla käiks koolid, teatrid, hariduslised organisatsioonid, muuseumid, kunstiasutused jne. jne. Riigile oleks see aina kasulik, kui see hoolitsus rahvuste kätte läheks, sest vastasel korral on karta parlamendis rahvuslisel alusel erakondade kokkupõrkeid, töotakistusi jne. Soovimata nähtused, mis riigi seadusandlusele kõiksugu takistusi looks, nagu seda niisuguses rahvuste-rikkas parlamendis, nagu Austria oma, näha olnud. Ja see on loomulik. Kui rahvas ei saa omi rahvuskultuurilisi nõudeid küllasta, siis pööratakse oma asemikude kaudu riigi keskasutuste poole, milleks meil on riigivolikogu. Lugu on aga sääli niisugune: mida rohkem üks rahvas võidab omale, seda vähem ta annab teisile, sest kulud võetakse siis muidugi riiklisist sissetulekuist. Kui üksikud suuremad rahvad ühinevad, võib ülekohus sünnida teisele vähemaile rahvaile. Viimased, kui nad vähemuses, peavad kaitset otsima töotakistuses, milles aga, nagu mainitud, riigielule hädaoht võib peitu. Niisugune seisukord oli Austrias ja mõned arvavad isegi, et see on üks praeguste kaotuste pääpõhjustest. See nõudmine on muidugi tuleviku ideaal, mille lähemal ajal teostamise võimaluse shanse raske ära arvata. Kuid meil olgu selge kuhu püüame ja see on: me rahvuskultuuriliste alade omapärane enesemääramise võimalus.

Täiesti tegelik ja ühtlasi ka raske töö on selle mõtte seigitamine ja laialilaotamine. See töö on me esimene päevaülesanne. Suured demokraatlikud maad on tugevad omas demokrasias just seepärast, et neis mais demokrasia on laiade masside hüüdsõnaks saanud, et see mõiste on tunginud iga kodaniku teadvusse ja talle omaseks saanud.

Rahvuskultuurilise vaba enesemääramise mõtte peab tungima rahva teadvusse ka meil. See on tagatis, et me küllastame kord omi nõudeid. Seepärast on selle mõtte propageerimisel nii määratu tähtsus. Ühtlasi on see puhastegelik küsimus.

Ei pea aga selles propageerimistöös ära unustatama omi teisi rahvuskultuurilisi ettevõtteid. Meie teatrid võitlevad aineliste raskustega. Tõsi, et see on üldine nähtus, kuid arvan, et siin leidub ka korraldusel teatud osa süüdi.

Meie oleme lootnud palju väliste abirahade pääle ja on vähe proovitud sissetulekut tõsta korralduse muutmisega paremale järjele. Demokraatlikud ollused ei või selle rahvuskultuurilise ettevõtte vastu külmaks jääda ja seda ainult tagurliste rahvuslaste hoolealuseks jätta.

Mujal on igatahes proovitud teatrit sisemiselt reorganiseerida ja otsida ka ta ainelise sisu paranduseks uusi teid. Need katsed pole ka Eestis enam täiesti võõrad. Tallinnas on n. n. rahvaetendusiga katsutud ja tagajärjed on üllatavad: sissetulek on rahvaetendusil keskmiselt kõrgem, kui harilikudel etendusil, vaatamata et viimasel on hinnad kõrgemad. Tartu seisab oma hinnaalandusega valetel, alles jättes istekohtade järkudesse jaotust.

Oli hiljuti ajakirjanduses teade, et Pärnus rahvaosavõtmatusest «Endla» teater on seisma jäänud. Kas olid kõik abinõud katsutud, et osavõtmist tõsta? Kahtlen.

Demokraatlikud elemendid peavad kõigevähemalt proovima, kas tõesti ei saa asja paranda. Põhjust on arvata, et asi pole nii lootusetu.

Ja me teised kultuurilised ettevõtted? Me ei või jätta nende korraldust ja juhtimist ainult tagurlisile rahvuslasile. Hariduslikud organisatsioonid võivad paljugi teha. Eestimaa Rahvahariduse Selts peab juba kaua neljastmelist kursust täiskasvanuile, mis on ainuke emakeelne õpiasutus meie suuremas linnas. Osavõtmine on kaheksa rublalise aastamaksu juures rahuloldav. Lootust on, et võib seda maksu vähenda ja selle tõttu osavõtjate arv suureneb. Peaks arvama, et seda ka mujal teha võiks, kui seame need ettevõtted demokraatlisele alusele.

Rahvaraamatukogude küsimust on juba õhutatud ja kiriklaste näägutused ei suuda seda algatust lämmata, niisamuti ei suuda seda ka me «äärmised pahempoolsed».

Huvitav aga on, et meie siimaalsed demokraatlised rahvuskultuurilised algatused mõnitamist on leidnud nii hästi ringkonnast, mis on seni end ainukeseks rahvaliseks vooluks pidanud, kui ka viimasel ajal avaldunud sotsiaaldemokraatlisest voolust. Neile nägematu edenev elu on need äärmised voolud ühisele võitlusrinnale surunud. Asjata oleks üksikult harutada kõiki me rahvuskultuuri töövõimalusi. Edu juhatab neid ise kätte, siinkohal on tahetud ainult sihtjooni seada.

Põhjuslauseks olgu:

Me peame igast rahvuskultuurilisest ettevõttest osa võtma ja kaasa mõjuma selle ettevõtte demokratiseerimiseks.

Me ei lase endid heidutada päälekäimisist, mis meil oodata.

Ühelt poolt tullaakse etteheitega, et meie rikume rahva iseloomu võõraste ettevõtteiga ja saame talle kardetavaks. Seda etteheidet on korratud mitmel viisil. Meie avastus on lihtne. Esiteks Eesti rahvas pole enam ainult talupojarahvas, et kõike talupoja psüühika seisukohalt hinnata ja teiseks pole võõraste rahvuskultuuriliste võitude laenust ühtegi rahvuslase iseloomu tumenemist karta, vaid on oodata ümberpöörduvalt selle süvenemist ja laienemist.

Teiselt poolt ähvardab meile proletaarlike tüsedusi osaks saada. Kuid see asjaolu kohutab meid sama vähe. Me oleme liig hästi näinud millisel juhtumisel inimesi ristitakse «viletsateks tööliste hingedega saherdajateks», et me seda tõsiselt võtaks. Me teame ka, et need inimesed räägivad edu nägemata, et nad vaevaks ei võta enam sedenenud maade poliitiliste erakondade võitlusi sel alal määrgata.

Me saame jälle näha tagurlike rahvuslaste ja ühe osa sotsiaaldemokraatide ühist kõlblist viha. Uskuge, see pilt tuleb traagikoomiline.

Moodne demokraatiline rahvuspoliitika on meil kujunenemas, ja selle kujunemise kiirendusele on iga tõsise demokraadi kohus kaasa aidata.

EESTI RAHVUSPOLIITIKA

Käesoleva aasta «Vaba Sõna» nr. 1. avaldasin kirja «Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus». Minu sääl avaldud soov, et see artikkel põhjustaks võtta arutusele Eesti rahvuskultuurilisi ja poliitilisi küsimusi, on läinud täide. Kogu Eesti ajakirjandus on võtnud sel puhul sõna. Kirjutades esimest artikelt oli mul juba mõte seada rahvuspoliitika küsimus laiemale alusele, tähendades esimeses kirjas üleüldiseid kontuure. Lugeses vahepeäl sel puhul avaldud kirju, kinnitusin ses mõttes.

Põhjusemõttelise vastuvaidluse tõstab õieti ainult artikkel, mis «Postimehes» nr. 46 ilmunud. Osalt aga siiski ka Ed. Laamani «Rahvuspoliitika rahvameelses eeskavas» (Vaba Sõna nr. 3/4). Arvustavaks artikliks tahab olla ka kirjutus «Tartu Päevalehes» nr. 50, kus hra —n avaldab omi eriteadmisi «kaltsude õmbluse» alalt. Tema leiab, et põhjusemõtted olevat kergemad kokkusulata, kui kaltsudena õmmelda ja nimelt seepärast, et tema tahab sulata ja mina tahtvat, nii kinnitab —n, «kaltsudena õmmelda». Ei taha selle erikutse üle vaielda. Olgu tähendud ainult niipalju, et siin õmblusvaim liig vabalt on lennanud, teised pole õmblusest jälgegi leidnud ja leida võinud. Pole ma tahtnud ka midagi kunstlikult siduda. Nagu näha, arvab ka —n tarvilikuks rahvuse ja demokratismi mõistete lähenduse. Aga milleks siis need «kaltsud» ja «mutiklubid»? Kas ei kipita —nil midagi muud? Arvatavasti ei anna talle rahu need suuremad jõud, mis ta lubas panna Eestis liikuma «Ühiselu» lehtede liiduna ja mis sündisid surnult. Liikumisest ei saanud muud, kui et —n liikus ühest linnast teise õmblema kokku tagurlist kapitali ja radikaalist mõtet. Tsiteerib ta ju ka sel puhul avalduid mõtteid.

Üleüldse peaks katsuma saada mööda sest lapselikust viisist, tõsise vastuvaidluse asemel saavuta tagajärgi mingisuguse kentsaka vigurdusega. Ka «Postimehe» Rahvuslane arvab tarvilikuks tantsida kentsakuse ja jämeduse piiril, pugeses alandliku sulasena oma varjunime taha.

Sääl aitas vist kaasa ka vana auväärt Anton Jürgenstein. Temast pole seda aga imesta. Inimene teeb, mis ta võib. Kasvades talupoeglikus ümbruses, olles sarnase ideoloogia mõju all, ei saa ta olla lisamata artiklisse mõnda talupoeglikku tusedust. Ta on omaile ideoloogiale truu. Noores —nis rikub see aga stiili.

Teiselaadilisem on juba ülalmainitud Ed. Laamani «Rahvuspoliitika rahvameelses eeskavas» (Vaba Sõna nr. 3/4). Küsimus on võetud asjalikult. Usun, et selle asjaolu päämõju seisab ajakirja soliidsuses. Ses artiklis on aga paar mõtet, millega ei saa olla nõus ja mille päale seepärast juhime kohe tähelepaneku.

Laaman tõendab: ma noomivat kosmopoliite selle eest, et «rahvusline iseteadvus ja rahvusvaheline vennastus vastandid» olla.

Pehmelt öeldes, on siin arusaamatus, sest sarnast asja pole ma kirjutanud. Mis kosmopolitismist kõneldud, on öeldud meie ühe osa sotsiaaldemokraatide taktikast. Ses sai just toonitud, see vale taktika võib sinnani viia, et kahe rahvuse ühemõttelised demokraatlikud ollused võitlevad üksteise vastu, olles oma rahvuse tagurliste ollustega ühisel võitlusrinnal. Need on aga kaks isesugust asja: see millest kõneleb Laaman ja see millest mina. Edasi kõneleb Laaman, et hädaoht ei peituvat mitte kosmopolitismis, vaid klassiteadvuse liialduses. See on õigus. See väide võib aga ka viia eksiarvamisele. Selle ärahoiuks olgu kindlasti tähendud, et rahvuslik iseteadvus ja klassiteadvus pole sugugi vastandid, mis suljeksid üksteise välja. Need võivad olla kõrvuti. On vähe põhjust kõnelda Poolamaa ja Austria sotsiaaldemokraatlikkude erakondade klassiteadmatusest. Just vastuoksa on sääl klassiteadvus teravasti välja kujunenud. Aga ka rahvuslik iseteadvus. Poolas kujunes rahvuslik sotsialistlik erakond (P. P. S.) juba 1893. a. Brünni erakonnapäeval (Austrias) 1899. a. seletasid ruteenid ja poolakad kindlal sõnal, et nende rahvuste poliitiline kooselu ja iseseisvus on ja jääb nende võitluse eesmärgiks.

Nii ei ole siis hädaoht klassiteadvuses, aga just naiivses kosmopolitismis, mis valdab ühte osa meie sotsiaaldemokraate. Igatahes tunnistab ka Ed. Laaman, et meie sotsiaaldemokraatia taktika meie rahvuslikku elu «ka tõesti kõige rohkem on takistanud». «Tartu Päevalehe» —n nõudis minult kärevalt selle asjaolu tõenduseks tsitaate. Oppigu ta nüüd seda tõeasja Laamanilt tundma ilma tsitaateta, elavad nad ju üksteise külje all ja on lähedalt tuttavad.

«Postimehe» vastuvaidlevas artiklis on sisuliselt kaks osa. Esimene kõneleb sellest, et minu arvustus Eesti Rahvameelse Eduerakonna üle ei olevat õige. Teatavasti seletasin Eduerakonna rahvuspoliitika tagurlikeks. Teiseks tähendasin omas esimeses kirjas, millise seisukoha meie demokraatlikud ollused peaks võtma Eesti rahvusküsimuse alal. See olevat «Postimehe» arvates ainult Eduerakonna abikontori asutamine.

Ma tähendasin omas artiklis, et Eduerakonna tegelik rahvuspoliitika on tagurline: ta toetub talupoegade pääle ja hindab talupoeglikkuse seisukohalt meie kultuuri nähtusi.

«Postimees» tahab seda eitada, seletab aga säälsamas: «Kui meil ülepeä omapärasusest juttu on, siis leiab selle omapärasuse idusid meie talupoja juurest, aga ei mitte meie noorest linnaseltskonnast.» Nii. Seda ka mina kinnitasin Eduerakonna arvamiseks. Eduerakonnal on ainukeseks omapärasuse kandjaks talupoeg. Et talupoegade pääle papil ja kõstril suur mõju, siis on ka see erakond õieti talupoeglik pappide ja kõstrite erakond, millele otsitakse tuge ka linna majaomanikkudelt. On see aga nii, miks siis vastuvaielda selle konstateerimisele. Me ei taha eitada talupoegi rahvuskultuuri tegurina. Talupoeg on olnud kaua meil ainukeseks rahvuse kandjaks. Seda on olnud talupoeg ka enam edenenuil rahvail. Koos seltskonna eluga muutub see asjaolu. Muutunud on see ka meil. Rahvuse kandjaks on tõusnud igalpool ka teised kihid pääle talupoegade, kes jäid ainult üheks osaks rah-

vuse kandjaist. Nii ka meil. Mujal pole aga demokraatlikku erakonda, mis sarnastaks rahvuskultuurilised püüded talupoeglikkuse omadega; meie Eduerakond, tahtes ise olla demokraatlik erakond, teeb aga seda. Väitsin seda ka esimeses artiklis. «Postimees» vaidleb vastu, öeldes säälsamas, et ainuke omapärasuse kandja olla meil talupoeg. Mis mõtleb aga siis «Rahvuslane» «Postimehes» meie mõnetuhandelisest intelligentist ja meie linnaseltskonnast, mille hulk meie ühemiljonilise rahva kohta tähelepandav. Mis on siis see suur osa meie rahvast rahvuslikult? See silmapilk on olnud juba ammu, mil astus talupoja kõrvale meie rahvuskultuuri kandjaks linnakodanik, erinedes sotsiaalselt ja hariduslikult kihtidesse.

Koos selle erinemisega suurenes ja laienes ka meie rahvuskultuur. Ja kui nüüd pigistakse silmad kinni ja ei nähta seda edu, mis peab siis arvama sarnasest seisukohast. Veel enam. Edu salatakse meil maha. Seda seisukohta ei saa teisiti, kui tagurliseks seletada. Asudes sarnasele seisukohale, näib muidugi kõik mitte-eestiline, mis pole talupoeglik. See on igalpool tagurliste erakondade viis, kujuta oma sotsiaalse tagaseina huvid kogu rahva omiks. Seda tehakse poliitiliselt, seda tehakse ka rahvuskultuuriliselt. Meie Eduerakonna sotsiaalseks tagaseinaks on talupoegade mass ja osa linna seltskonnast, pääasjalikult aga esimene. Ma usun, ei tarvitse suuremat põhjendust väide, et see element sotsiaalselt alalhoidlik on. Toetades selle kihi pääle üleüldistab Eduerakond ta huvid kogu rahva omiks. Nagu tähendud oli talupoeg kord meie rahvuskultuuri ainsaks kandjaks. Alalhoida tahtes tema mõju ka rahvuskultuuri alal, kuulutab Eduerakond talupoja ideoloogia rahvuslikuks. Kui sarnastud need ideoloogiad, siis on kergem alalhoida ka esimest, sest rahvuslik ideoloogia kuulutakse puutumatuks sel ainsal põhjusel, et ta rahvuslik. Moodne demokraatlik erakond ei saa leppida sarnase seisukohaga. Talupoja kõrval kerkivad rahvuse kandjaks teised seltskonnakihid. Need seltskonnakihid ei pea aga kõiki kombeid ja traaditsioone puutumatuiks ain-

sal rahvuslikul põhjusel. Nad asuvad loovale rahvuskultuuri tööle, loobudes talupoeglikust rahvusideaalist ja püüdes aidata meilgi moodsat rahvuskultuuri laiendada ja süvendada. See on, mis Eduerakonna seisukohas tagurline ja vale. Seda väitsin nähtuste varal ka esimeses artiklis. «Postimees» vaidleb sellele vastu, andes järele et tema seisukoht küll teaduslikult põhjendamata, kinnitades aga, et see siiski teoreetiliselt õige. See on umbes nii, kui öelda: Valge riie on mustaks värvimata must.

Omas kirjas väitsin, et nagu Eduerakonna teoreetiline seisukoht vale, nii ta ka tegelikult tagurline. Siin lööb «Rahvuslane» uhkelt rinnale, seda eitades ja nõudes näitusi tegelikust elust. Ei pidanud esimeses kirjas tarvilikuks tuua üksikuid näitusi, arvates üleüldiseid asju kõigile teataviks. Siin peab silmas pidama, et Eduerakond poliitilise erakonnana pole tegelikus rahvuskultuuritöös esinenud. Seda on teinud tema üksikud juhid ja liikmed. Nende tegevus on aga Eduerakonna iseloomustus, sest kes ajab Eduerakonna poliitikat? Käputäis inimesi. Tema liikmete suurel kogul pole midagi öelda, kui sel päris ootamata peaks tulema tahtmine kaasarääkida oma erakonna poliitika juhtimises. Meie eduerakondlased on olnud tegelikus kultuuritöös. Demokratismiga ei või kiidelda küll ükski nende ettevõtte omas korralduses. Teatrid on neil jäänud «paremate» hooleks. Neisse on surutud vaim, mis eemale hoiab laiemad rahvahulgad. Rahvateatri mõtte teostamiseks pole nad katset teinud. Meie haridusorganisatsioones on eduerakondlased ikka seisnud seisukohal, mis nõuab võimalikult suuremat koolide hulga avamist. Need koolid on aga siiani kättesaadavad olnud ainult jõukamale kihile. Seks on põhjust annud võrdlemisi kõrge õpemaks, kuna rahvakoolis õpetus peab olema maksuta. Teiseks raskuseks neis on nende õpeaja varajane algus ja hiline lõpp. Need kaks põhjust sulevad suurele hulgale kooliüksed. Siin tõuseb vaidlus, et sarnane nähtus paratamatu. See ei muuda aga asjaolu, et nende korraldus tagurline; sellepärast peab panema rohkem rõhku väljaspool kooli seisva hari-

dustööle. Sarnaste eesõigustud koolide asutuse ja ülalpidamise kõryal jäetakse harilikult unustusse haridusorganisatsioones teised rahvaskultuurilised huvid. Väljaspool harilikku kooli seisvast haridustööst kuuleme me sarnasis haridusorganisatsioones väga vähe. Seda pannakse vaevalt tähele, muretsedes võimalust ainult Eesti jõukamale kihile koolita omi lapsi. Me tunnistame ka seda tööd, ei salga ka tema kultuurilist tähtsust, kuid, nagu juba ülal mainitud, ei tee see asjaolu need ettevõtted demokraatlikuiks.

Ka teised selle erakonna liikmete juhitud organisatsioonid on tagurlise korraldusega, näituseks Eesti Rahva Museum, mille korraldus väga iseäraline, nii et tema juhtimine käputäie inimesile igaveseks kindlustud. Kõige selle prototüübiks on Eduerakonna seesmine korraldus.

Kuidas hinnatakse kirjanduslikka töid talupoeglikkuse seisukohalt, selle pääle juhtisin juba esimeses artiklis tähelepanekut. Isegi lõbumängus on saanud pilkeabinõuks mõte: kus pole tahmast palki ja pastalt — sääli pole Eestit. Mitte kunstiline läbitöötus pole tähtis, küll aga see, kas ta kujutab meie «rahva» elu ja vastab «kõlbuse» nõudeile. Peaks veel meeles olema, kuidas Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul kõige suuremaks puuduseks peeti kunstiteoses seda, et ta «voodis hakkavat ja voodis lõppevat».

Ma aryan, et «Rahvuslane» nõudis vale uhkusega näitusi. Kas siis tema tõesti aru ei saa missugune nende töö? Mainisin juba ülalpool, et kooli korralduse puhul võidakse kosta paratamatusega. Kulud peab seltskond täielikult kandma, ta ei saa abi ei riigilt, ei omavalitsuselt, järelikult peab olema õpemaks kõrge, kui kool olla tahab. See on ka osalt õige. Seepärast peaks panema, nagu ju tähendud, rohkem rõhku haridusorganisatsioonide tegevuse teisile harudele. Kuid meie Eduerakond ei kannu rahvamassi seda mõtet, mis praeguse ebaloomulikku olukorra selgitaks. Hüüdsõna peab saama rahvalikuks, mille järele kool oleks riigi ja omavalitsuse kulul vaba ja ühtlasi emakeelne. Eduerakond ainult jutlustab inimesi ohver-

damisele, nagu ta jutlustab karskust, seletades raisatud miljonitest, mis kaovad viina ostes. Joomine ei vähene, ohverdused haridusorganisatsioonile aga vähenevad. Jutlustus pole nähtavasti kõrvägev. Kooliküsimus, nagu kõik teisedki rahvuskultuurilised küsimused, tuleb seada teisele alusele, sidudes rahvuskultuuri otsustuse seltskonna ja riigi demokratiseerimisega. Selle eest on aga Eduerakond alati varmalt hoidnud. Ta võiks kellegi silmas saada kahtlaseks. Need on näitused igapäevase kultuuritöö alalt, võib neid keegi demokratlikeuks tunnista?

Rohkemat vastuvaidlust on leidnud see osa minu kirjast, milles jutt uue erakondliku voolu positiivlisist ülesandeist. Nagu teada, väitsin ma tarvidust vabaks kultuuriliseks enesemääramiseks. «Kuid meil olgu selge, kuhu me püüame, ja see on: me rahvuskultuuriliste alade omapärane enesemääramise võimalus». «Rahvuskultuurilise vaba enesemääramise mõte peab tungima rahva teadvusse ka meil. See on tagatis, et me küllastame kord omi nõudeid. Seepärast on selle mõtte propageerimisel nii määratu tähtsus». «Postimehes» seletab «Rahvuslane»: see olla Eduerakonna eeskavast ära kirjutud. Säält pole küll midagi kirjutata. Niisugust udu on kerge kokkupuhtuda. Pääle meie riigi on rahvusterikkamaks riigiks Euroopas Austria-Ungari. Viimase eeskujul olen ühte ja teist käesolevas küsimuses öelnud. Säälne rahvuste elu on edenend palju kaugemale kui meil, ja see tõttu võime säält ses mõttes õppida. Meie olud on aga rahvuslikult palju keerulisemad. On öeldud, et Austria rahvusolud on võrreldes meiega lihtsad kui kasvatustabel. Katsudes kõrvalda rahvuslikka õõrumisi sotsiaalse ja poliitilise edu teelt on kogu Austria rahvuste sotsiaaldemokraatia kaua tegunud rahvusküsimusega. Selle viljaks oli, et kogu Austria sotsiaaldemokraatia erakonnapäev vastu võttis rahvuspoliitika programmi Brünnis 1899. See erakonnapäev kuulutas pühalikult igale rahvusele õiguse rahvuslikuks oluks ja edenemiseks. Sel põhjusel oli eeskava esimene punkt: Austria tuleb ümberluua rahvuste liitriigiks. Edasi: kõik ühe ja

sellesama rahvuse omavalitsuspiirkonnad ühinevad üheks, rahvuslikult ühtlaseks, koguks, missugune on omade rahvuslike huvide korralduses täiesti autonoomiline. Pidades silmas neid ainuke si õigeid ja demokraatlikka nõudeid rahvusküsimuses väitsin ka mina esimeses kirjas, et rahvuskultuuriliste huvide korraldus peab mine-ma riigi käest vastavate rahvuste kätte, mis oleks riigi edule ainult kasuks. Sarnase korralduse tegeliku läbiviimise kontuurid tahavad laiemat ja põhjalikumat selgitust. Seda katsume tulevikus teha.

Igatahes oli ka esimesest artiklist selge, et me nõuame täielikku rahvusa autonoomiat. Säält tuleb «Postimehes» keegi eduerakondlik «Rahvuslane» ja seletab aplombiga, need nõuded olevat mahakirjutud Eduerakonna eeskavast. Vaadates Eduerakonna eeskava, näeme säält ka tõesti olevat midagi rahvusküsimusest. Säält loeme: «Venemaa keisririigi põhjusseadus peab kõigile keisririigis asuvatele rahvastele . . . kindlust andma vabaks kultuuriliseks enesemääramiseks, nagu: täielikku vabadust mitmesuguste keelte ja murrakute tarvitamiseks avalikus elus, vabadust õpeasutusi ja igasugu ühisusi, ühendusi ja asutusi avada ja üleval pidada, millel sihiks on iga rahva keelt, kirjandust ja haridust alalhoida ja edendada jne.» Mis viisil, mis kujul see nõue tahetakse kehasta? Austria põhjusseaduses seisab seaduse määrusena Eduerakonna nõue. Austrias on ka omavalitsus. Sellega oleks siis Eduerakonna nõue täidetud. Vaatamata sellepääle keeb aga Austrias vihane rahvuslik võitlus.

Viimane takistab massi iseteadvuse selginemist, sest tihti sarnastavad mõned klassid omad huvid kogu rahvuse omadega ja meie näeme ebaloosulikke pilte, kuidas poliitilised vastased heitlevad rahvuslikkus vihas ühes rinnas. Öppides elust ja seades küsimust täiesti demokraatlikule alusele tuli Austria sotsiaaldemokraatia rahvusküsimuses ülal tähendud seisukohale. Väites sedasama leidsin ma «Rahvuslaselt» süüdistuse mahakirjutuses, «Rahvuslase» Eduerakond on viimase kümne aasta sünnitus. Brünni

erakonnapäev oli aga 1899. Ja jäljendades viimast sünnib mahakirjutus Eduerakonnast. Ja veel rohkem. Eduerakond on nii demokraatlik, et isegi Lääne-Euroopa sotsiaaldemokraatia oma programmi on laenanud temalt, luues seda küll juba ammu ennem. Peab ütleva, kui vanaherrad hakkavad nalja heitma, siis ei suuda nad enam piiri pida. Saavad koos oma nalja ja erakonnaga, mis teoreetiliselt põhjendamata teoreetiline, väga veidraks. Eduerakond on, mis ta on, aga ärgu keegi öelgu, mis ta on — siis on kára lahti.

Nii ei ole ka eeskavaliselt Eduerakonna nõudmine rahvusküsimuses demokraatlik. Eeskava on eeskava ja taktika on taktika. Kes hakkab otsustama erakonna üle ainult tema eeskava järele. Selle Eduerakonna eeskava on kord 8. veebr. 1909. käputäis inimesi kokkuseadnud. Ainuke tähtis on see, mis tegelikus elus erakond teeb ja nõuab. Ja siis peab ütleva uuesti, mis ülal juba tähendud: Eduerakond jutlustab tarvidusest rahvuskultuuriliseks enesemääramiseks, sidumata seda küsimust sotsiaalse ja iseäranis poliitilise korra demokratiseerimisega. Selge on aga, et meie rahvuskultuuri korralduse ideaal seotud on kõigilähemalt riigielu demokratiseerimisega. Eduerakond on aga vastuoksa katsunud meie rahvast tagasihoida üleüldise elu edenemisele kaasaitamast. Ta on katsunud saada lähemale omadele püüdeile rohkem seletustega, kauplemistega ametkondes ja oma loiaalsuse näitamisega, pühendamata sellesse laiemaid kihte, kandmata neisse rahvusautonoomia hüüdsõna. Aga veel rohkem. Rahvusautonoomia mõtetki pole seadnud Eduerakond üles. Kõik tema kõnelused on jäänud uduse «enesemääramise» piiresse. Pole selgitud, kuidas seda mõista ja teosta. Uheks uue rahvusdemokraatliku voolu praktiliseks ülesandeks oleks just rahvusautonoomia mõtte rahva teadvusse kandmine. On tume meil veel üleüldse autonoomia mõte, siis on tumedam veel rahvusautonoomia oma. Selle mõtte selgitamine ongi see suur ülesanne, millest kõnelesin «Vabas Sõnas» nr. 1. Detailide selgituse jätame

teiseks korraks. Siin olgu aga tähendud ka seda, et see mõte meie ajakirjanduses uus on. Ei ole seda ei Eduerakond ei ka mingi teine kuulutanud. Isegi oma vaba enesemääramise mõtte teostamise katsed on jäänud ainult jutlustuseks.

Mis tuleb aga teha igapäevases rahvuskultuurilises töös, milline seisukoht siin võtta?

Kirjutasin selle kohta: «Me peame igast rahvuskultuurilisest ettevõttest osa võtma ja kaasa mõjuma selle ettevõtte demokratiseerimiseks». Vastu vaidluste järele on seda nii mõistetud, nagu soovitaks ma osavõtmist igast konkreet ettevõttest, igast organisatsioonilisest katsest. —n kõneleb isegi mutiklubist. Ma tunnistan, see mõte pole välja öeldud päris täpipäälselt. Mõistetud on sellega demokraatlikude olluste tegevast ja loovast osavõtmist rahvuskultuurilisest tööst, tuues korraldusse ja juhtimisse demokratismi. Võis valearvamine tõusta, iseäranis kui oli seks teatud osa hääd tahtmist. On seda aga ka mõistetud ridade autori mõttes. Pole ka sugugi tähtis üleslugema hakata, millisil rahvuskultuuri aladel ka praegusis oludes demokraatlikud ollused peavad kaasa töötama. See sünnib elus eneses. Peensusi ette kirjutada on võimatu, nagu juba tähendud esimesel korral. Põhjuslausena aga peab maksma, et me ei hoia tegevast ja loovast tööst tagasi, vaid võtame osa rahvuskultuurilisist ettevõttest, neid demokratiseerides. Selle põhjusemõtte alusel otsustame kultuurilise tähenduse ja temast osavõtmise. Kui —ni «kultuurilise demokraatia» ja rahvuskultuuri mõiste järele mutiklub on rahvaskultuuriline ettevõtte, siis peab ta muidugi sellest osavõtma. Sarnane väide ei tähenda siin aga midagi, iseloomustab ainult seda herrat ja tema vaidlustviisi. Mis puutub «Rahvuslase» mõttesse, et uus vool ei taha mingit juhtivat mõju avalda rahvuskultuuri töös, siis on see päris lapselik. Osavõtta võib juhtides ja ka ilma selleta. See kujuneb selle järele, kui palju jõudu on uuel erakonnal. Käib ta oma jõuga teistest rahvuskultuuri aladel töötavist üle, siis määrab tema pääasjulikult selle

edemise sihi. Kui ta on aga nõrgem, siis ta seda muidugi ei jõua. Mis mõte on selle üle ette aruta. On ju nii selge, et see kujuneb tegevas eluvõitluses. Häa tahtmine ei otsusta seda küsimust.

Ühte mõtteavaldust minu esimese artikli puhul pean veel puudutama. «Tallinna Teatajas» oli K. P. väga pahane sellest, et minu artiklis puudunud rahvusküsimus laiemale arutusele võeti. Tema arvab, et avaldud mõtted on nii kulunud töed, mille arutamine täiesti asjata. Kas need K. P-l tuntud töed või ei, seda teab muidugi tema ise. Oletame ka meie seda. Siis on aga lõpmata kahju, et K. P. on nii ülitähtsa küsimuse suikuda lasknud. Ta on üleläänud väga venivale olupoliitikale, mis kaupleb, ostab ja müüb. Selle kõrval on aga need «kulunud töed» kadunud. Veel rohkem. Just nende vastu on ka seatud — kas teadlikult või ei, on ükskõikne — ühte kui teist olupoliitika sammu, tahtes sellega luua teataval pool häätahtlikku meeoleu. Mis kasu meil siis sest, kui nõndanimetud «kindralid» (uskuge, nimi on nende oma ristitud) tunnevad neid tallatuid tõesid, aga ei hooli neist kõigevähematki. Sarnasel korral on veider näha kuidas «kindral» erutub, kui «kulunud töed» tõusevad ilma temata päevakorrale. Kuuldes nii «autoriteetlikust» suust halvakspeevat otsust küsimuse ülestõstmisest, mõnigi ka arvab ehk asjatuks selle katse. See oleks suur vääramine. Nagu juba tähendud esimeses artiklis, elame praegu ülitähtsal ajajärgul Euroopa rahvaste elus. See suur rahvaste heitlemine on nimetud sagedasti heitlemiseks rahvaste rahvuslikkude ideaalide eest. Olgu sellega kuidas on. Igatahes on sel puhul tõusnud rahvuslikud ideaalid esile. Meil on põhjus selgita omi rahvuslikka ideaale. Arvavad aga mõned «kindralid», et me peame jätma nende saavutuse «kindralite» salakaupluse hooleks ja laskma neid talita tagatreppe kaudu, nii et laiemad kihid sellest midagi ei kuuleks, siis on see neil asjata lootus. Meie ei tunnusta sarnast kogu rahva asja teostamise viisi.

Seepärast kanname küsimuse rahva teadvusse.

MAAOMAVALITSUSE UUENDUSKATSED EESTIS

Eestimaa rüütelkonna liikmed on aru saanud maaomavalitsuse tingimatatarvilisest uuendusest. Välja minnes selt seisukohalt on rüütelkonna komitee loonud Eestimaa maaomavalitsuse uuendusprojekti. Ühes sellega pööras rüütelkond oma liikmete kaudu Eesti seltskonna poole, ettepannes temale projekti rutemaks läbiviimiseks kaasa mõjuda. Et otsustada, on see projekt meile vastuvõetav või ei, peame temaga lähemalt tutvunema. Peame aga kohe juba tähendama, selle projekti hindamises tohiks olla meile ükskõiksed need tõukejõud, mis sunnivad rüütelkonda sellele sammule. Meie ei pea see juures juurdlema rüütelkonna sisemisi lootusi ja sooveis. Meile mõeldavaks olgu ainult kaks asjaolu: kas on projekt meile põhjusemõtteliselt vastuvõetav ja kui ta seda pole, kas siiski ei tule ta võrdlevalt demokratismile vastuvõetavaks sammuks pidada.

Missugune on uue maakogu kompetents, selle selgitame projekti § 1. ja kohalikkude seaduste II kõite § 227. Projekti § 1. järele lähevad maakogu kätte kõik Eestimaa maapäeva ja teiste mõisnikuseisuse asutuste alla kuuluvad maaomavalitsusse puutuvad õigused ja kohused. Need «õigused ja kohused» ongi see kompetents, mis iga maaomavalitsuse sisu tähtsamaks punktiks. Uue projekti järele on maakogu kompetentsiks sennine Eestimaa maapäeva omavalitsusline kompetents. Viimase ulatavuse määrab II. kõite § 227, mille järele maapäeva harutusele kõik käib, mis kuulub maa heaolekusse (все, что касается блага всего края). Kompetents on üllatavalt lai ja täidab demokraatlikumaidki nõudmisi. Võrdlevalt võttes pole sarnast laia kompetentsi ühelgi Lääne Euroopa suurema riigi omavalitsuse üksusel: ei Inglise krahvkonnal, ei Prantsuse departemangul, ei ka Saksa provintsil. Neil kõigil on kompetentsi kuuluvad küsimused üksikult üles loetud. Loomulikult ei käi nende kompetentsi, mis ülesloetud asjade nimekirjast väljajäänud.

Maaomavalitsuse üksus on õieti üks: ülekuubernanguline; väiksemaks üksuseks on maaomavalitsuse ringkonnad, umbes kihelkonna piires.

Maakogus on 110 liiget, kes kolmeks aastaks valitakse, üks pool (55) valitakse maalaeka suurmaksude ja teine pool (55) väikemaksude maksjate poolt. Viimane pool jagatakse kreisidesse, vahetõttu hinnatud varandustega.

Suurmaksude maksjad valitakse kubermangu koosolekul vahetõttu. Tsensusseks on 15.000 rublani hinnatud varandus või maa suurus, mis laseb Riigivolikogu valimisel suurmaa omanikkude kogus osa võtta. Väikemaksu kandjate volinikud valitakse maakonna koosolekuil. Nende valijateks on väikemaksu kandjate esitajad maanõukogudest. Viimane valimine sünnib siis nii: maa jaguneb kihelkondade järele ringkondadesse. Ringkonnas olevad suurmaksude ja väikemaksude kandjad valivad mõlemad ühepalju esitajaid, mille hulga maakogu määrab, kes sünnitavad n. n. maanõukogu. Väikemaksude kandjate esitajad neis maanõukogudes tulevadki maakonna koosolekule ja valivad maavolinikud. Nii on siis maavolinikkude valimine suurmaksude maksjate kuurias otsekohene, aga väikemaksude maksjate kuurias kaheastmeline. Olenemata kuuriast on maakogu valimisel vahet teha aktiivse ja passiivse valimisõiguse vahel. Aktiivne on igal Vene alamal, mehel 21 aasta vanaduses, kui ta aasta maamaksu maksnud. Passiivne õigus on ainult 25 aasta vanaduses, neilsamul tingimisel. Ühte viisi ametnikkudega on valimisõigus neil, kes omakspeavad liikumata varandust põlise obroki, põlise rendi või eluaegse omakspidamise põhjal, kui aga need omakspidajad maamaksu maksavad. Valimisõigus on mõisast ja pastoraatist lahutamata talukohtade rentnikkudel ja peale selle igal rentnikul, kellel omanikult see õigus, kui ta rendi aeg vähemalt kuus aastat ja ta sellel ajal maamaksu maksab. Võõra maa peal asuvate majade omanikud või omakspidajad valivad niisamuti, kui nad otsekohe omadelt majadelt maamaksu maksavad.

27 Vabaduse tuleku eel

Oleks veel tähendada, et ühisused, seltsid jne. valivad oma seaduslikuist edustajatest ja naisterahvad usaldusmeestest. Valida ei või, kes kohtulikult õigused kaotanud jne. Valitavad on niihästi need, kes valimisele ilmunud, kui ka need, kes ilmumata. Maavolinikud valitakse kolmeks aastaks ja nende valimise seaduspärasuse kinnitab maakogu ise. Maakogu on ülekubermanguline omavalitsusline käsutav asutus, millele vastab, kui paralleeli tõmmata, linnaomavalitsuses linnavolikogu. Maakogu valib omale ise kolmeks aastaks esimehe, selle asemiku ja vanema sekretäri. Esimesed kaks valitakse maavolinikkude keskelt. Sekretäril peab olema kõrgem juriidiline või majandusteadline haridus ja aktiivne valimisõigus Eesti maal.

Täidesaatvaks ja korraldavaks elundiks on maakomitee, mis seisab koos esimehest ja vähemalt viiest maanõunikust. Esimees valitakse hariliku korra järele, enamusega. Häälte ühepaljuse juures otsustab liisk. Maanõunikud valitakse vahetõrkselt. Maakomitee juures on tema kantselei, millesse ta ka ise määrab ametnikud. Projekti järele kreisi maaomavalitsust ei ole. Terve Eestimaa aga jaguneb omavalitsuslistesse ringidesse. Ringi piirid määrab ära maakogu. Kuni äramääramiseni aga sünnivad esimesed valimised kihelkondade järele. Igas ringkonnas on korraldavaks ja käsutavaks asutuseks ringkonna-nõukogu, parem nimetus ehk maanõukogu. Seal on suurmaksu ja väikemaksu maksjatel ühe palju esitajaid. Täidesaatvaks elundiks on maakomissariaat. Eesotsas maakomissar, abiks kaks maakomissariaadi liiget: üks ühest, teine teisest kuuriast. Maanõukogu eelarved ja aruanded kinnitab maakogu.

Niisugune on projekti järele maaomavalitsuse korraldus ja valimisõigus. Jääks veel järele vaadata omavalitsuse ja administratsiooni vahetõrks. Siin oleks selgita kaks punkti: kuidas on vahetõrks maavolinikkude, maakogu ametnikkude valimisele ja maakogus tehtud otsustele. — Maavolinikkude valimised ei käi mingisugusele

kinnitusele. Niisamuti ei käi mingisugusele kinnitusele maaomavalitsuse sisemise valitsemise ametnikud. Selle otsusele tuleme projekti § 4. ja II kõite § 496. kaudu. § 4. on öeldud, et maakogu ja valitsuse vahekorra kohta maksavad need samad määrused, mis Eestimaa maapäevagi kohta. Viimase kohta käivad määrused leiame II kõite § 496, mille järele maapäeva valimised administratsioonile ainult teada antakse. Nii on siis ametnikkude valimine täiesti iseseisev ja vaba administratsiooni eestkostmisest. Mis otsuste ja administratsiooni vahekorda puutub, siis on siin öelda, et seaduse tähe järele (II kõide § 254) üks osa otsuseid saadetakse kinnitusele ja teine osa antakse teada (сообщ. для свѣдѣнія). Sel alusel tekkis Schahovskoi ajal administratsiooni ja rüütelkonna vahel võitlus, mille viis üksteisele järgnevat Senati käsukirja lõpetasid. Selle järele peab kõik otsused kubernerile ette pandama ja kubernerilt oleneb, missugused ta kinnitab, missugused tähelepaneb (принимаетъ къ свѣдѣнію). Schahovskoi lahkumisega lõppis ka võitluse teravus ja kahekümne aasta jooksul on saanud jälle kombeõiguslikeks kord, mille järele otsused ainult teada antakse (сообщаются для свѣдѣнія). Võiks arvata, et see kord ka maakogu juures kõigevähemalt suurel osal edasi kestab ja ka siin administratsiooni hoolikanne suureks ei kasva. See on lühikesis jooneis uue projekti sisu. Kui võtame ta põhjusemõttelisele hindamisele, siis peame ütleva, et ta ei täida sugugi demokraatlikka nõudeid. Kõige rohkem ei täida ta seda valimisõigusega. Ta on seotud varandusliku tsensuse külge, on kuurialine, astmeline jne. Nii ei võta siis maaomavalitsusest mitte laiad hulgad osa. Valimisõigus saab ebatasaseks: väikearvuline kuuria saadab sama palju maavolinikka, kui suurearvulinegi. Varanduseta isikud on sootuks ilma valimisõigusest; nii pole siis valimisõigus üleüldine. Seega on projekt demokratismi seisukohalt vastuvõtmatu. — Võimalik oleks ka veel ehk saada meile nõnda nimetud Venemaa semstvot.

/— — —/

Eesti ajakirjanduses on aga tõusnud harutusele põhjusemõttelise seisukoha kõrval teine: rüütelkonna projekti vastuvõtmine tegeliku taktika küsimusena.

Kõige lähemale projektile seisab «Tallinna Teataja» rühm. Ses ajalehes on mitu korda selgelt toonitatud, et see projekt ärateenib tegelikult kõigesuuremat pooltvõitlemist. Sedasama kinnitavad «T. Teataja» rühma liikmed ka alati erajutus. — Iseloomulik on siin juures see, et sarnastel kordadel kindlasti toonitatakse, et projekt põhjusemõtteliselt ka neile vastuvõtmata. Tunnistades projekti aga praegusest seisukorrast sammuks edasi, tuleb «T. Teataja» arvates tema eest astuda võitlusse. Ja kõvasti kurjustab «T. Teataja» nendega, kes ei taha minna temaga kaasa. Oma 254. nr. on «T. Teataja» tellinud isegi poiskeselikku följetoonilist nalja heitma nende üle —n, kes Tartust jõudnud õnnelikult Tallinna tagasi. Hra —n on põdenud alati viga, olla ka tõsises küsimuses farssiline. Pole ta väljapõdenud selle vea ka Tartus. Ka «Tallinna Teataja» nr. 254 tahaks olla hra —n artiklis hingepõhjustõsine, paigutades artikli juhtkirja kohale. Mõeldud juhtkirjast on saanud aga halb farss.

Harutades «T. Teataja» tõsiseid artikleid ses küsimuses, ei või sarnase vaatega leppida.

Eelpool vaatasime sisuliselt rüütelkonna projekti läbi, näidates ka tema ühe kui teise hääduse pääle. Peab aga tähendama eksiarvamiste ärahoidmiseks, et projektis ka sisuliselt palju sarnast, mida ei või lugeda eeskujuliseks. Kompetentsi kohta tähendasime, et ta lai, milles ta häädus. Lääne-Euroopast teame aga näitusi, et sääl lai kompetents on formuleeritud teisiti: maaomavalitsuse kompetentsi käib kõik, mis kuulub maa hääkäiku, iseäranis aga need küsimused, mis seaduses eriti üles loetud. Sarnasel definitsioonil on see tähtsus, et ta kompetentsi laiaks jätab, teisest küljest aga kaitseb maaomavalitsust administratsiooni omavoli eest sellega, et ta veel eriti loeb üles küsimushaaval kompetentsi. Administratsioon ei saa siis seletuste varal ühte või teist küsimust kompetentsist

õlvälja seletada. Riigis, kus tihti seletused täidavad seaduse aset, oleks sarnasel definitsioonil tähtsus.

Eespool kõnelesime vahekorras, mis on olemas administratsiooni ja projekteeritud maaomavalitsuse vahel. Siin peame aga ka tähendama võimalikkude halbuste pääle, mis võivad tõusta olevate ja projekteeritavate määruste tõttu. Kesk-Venemaa semistvos käivad otsused kinnitusele teh teadaandmisele. Viimasel juhtumisel on administratsioonis kahenädaline protestiõigus. — Pääle selle tähtjaja täidetakse otsused. Rüütelkonna projekti järele aga antakse otsused administratsioonile teada. Temast on, mis kinnitada, mis tähelepanna. Ühtegi tähtaega pole administratsioonis määratud. Ilma administratsiooni vastuseta aga ei saa otsust täita.

Tahtmise juures võib administratsioon panna otsused seisma. See on asjaolu, mis õige tõsise tähtsusega. Niisamuti on projekteeritud imelikult varanduse üleandmine, mis maaomavalitsuse päralt. Need küsimused otsustab segakomisjon, milles liikmeid ühepalju rüütelkonnast ja maakogust. Maakogus aga maksab pariteet ja nii on segakomisjonis rüütleid kolmneljandikku üleüldisest arvust.

«Tallinna Teataja» ja ta ringkond on ette heitnud Läti eelnõule, see jätkvat alles vana valla, seades tema kõrval uue maaomavalitsuslise valla. Minu arvates võib sedasama öelda ka rüütelkonna projektist. Uuendatavale maaomavalitsusele tuleb sisuks praeguste rüütelkonna asutuste sisu. Väikseks üksuseks luuakse ringkond, mille suuruse määrab maakogu. Tema kõrval jääb aga elama vana valla tema praeguste maaomavalitsusliste ülesannetega. Olles ka ise põhjusemõtteliselt ringkonna poolt, ei saa ma sees punktis sisuliselt Läti projekti pidada halvemaks. Teda peab isegi tunnistama paremaks. Nii need mõned märkused projekti sisu kohta; nad selleks, et neid tuntakse. «Tallinna Teataja» on ka nimelt mitu korda seletanud, nagu ei saaks projektist öelda midagi sisuliselt. Oleks veel öelda, aga sel pole suurt tähendust. Need puudused pole

aga siiski sarnased, mis teeks iseenesest projekti sootuks vastuvõtmatuks.

Mis meile teeb projekti täiesti vastuvõtmatuks, see on valimisõigus. Tema puuduste üle tähendasime ülalpool. Tähendame veel selle pääle, et valimised väikemaksu- maksjate kuurias ka astmelised on. Vaelulusis selle projekti üle on selgunud ka Eesti avalikkude häälekandjate seisukohad. Enne kui rääkida taktikast, selgitame nad. Alguses kõnelesid kõik, et nad ka põhjasmõtteliselt projek- tiga ei lepi ja ainult taktiliselt selle vastu võtavad. Sellele seisukohale on jäänud avalikult ka «Tallinna Teataja»; sest seisukohast kõneleme ka eelpool. Huvitavalt paljastas oma seisukoha «Päevaleht». Ma tarvitan «paljastas» selle- pärast, et «Päevaleht» katsub ka pärast omi mõtteid tei- siti tõlgitseda. «Päevaleht» seletas nimelt projekti aruta- des, et maksumaksjatel peab sarnane seisukoht olema kindlustatud, et teised neile ei saaks maksusi pääle panna. Kuidas oleks see praegu võimalik? — «Päevaleht» on pärast seletanud, seda võivat saavutada vahekordse vali- misega. Igale on aga nüüd selge, et vahekordne valimis- viis seda anda ei või: keda üleüldiselt rohkem, seda ka rohkem vahekordselt. Kes lugenud neid artiklid «Päeva- lehes» algusest, see mõistab ka, milleks sarnane seletus. Esimesist kirjeldusist oli selge, et «Päevalehe» poolt nõue- tav seisukord on võimalik ainult siis, kui ikkagi kuuriad jäävad, mis võimaldavad maksumaksjatele enamuse. Ees- tis ei ole aga veel, kahjuks, iga ringkond niikaugel, et ta julgeks otsekoheselt väljenda omi vaateid. Sellest ka «Päe- valehe» proovikivi ja selle pärastine salgamine. Loodame, meie differentseerumine jõuab pea sinna, et juletakse ava- likult väljenda omi mõtteid. Pöörame tagasi taktika- küsimusele.

Seletatakse: ka meie pole nõus põhjasmõtteliselt selle eelnõuga, meie nõuame aga tegelikult teda, sest ta on kättesaadav, kuna aga meie põhjasmõtetele vastav kättesaamatu on.

Kõige päält tõuseb siin vana küsimus opportunis-

mist ja põhjusemõttest. Opportunistid ütlevad: meie käime
 tasa ja targu, meie ei nõua, mis vastav meie põhjusemõte-
 tele, kuid nõuame, mis samm edasi ja kättesaadav. Teised
 eitavad sarnast seisukohta ja nõuavad järjekindlat põh-
 jusmõttelist poliitikat. Kummal õigus? Vastus oleneb in-
 mese poliitiliste vaadete tagaseinast. Tagurlised kihid tun-
 nistavad õigeks opportunismi, demokraatlikud põhjusemõt-
 telise seisukoha. Me teame ka, et kui inimesel teatav ilma-
 vaade kujunenud, siis ta ajaloost pea midagi ei õpi. Ise-
 äralise värvi annab olupoliitika veel iseseisvuseta väike-
 rahva juures, kus talle tuleb lisaks pääle poliitilise ka rah-
 vuslik opportunism. Ja siis näeme pilte, kuidas kihid ja
 tegelased, kes kuulutavad enese ainsaiks õigeiks rahvus-
 lasiks, tihti alandavad oma rahvust ja selle kaitseks pea-
 vad üles astuma poliitilised rühmad, mida harilikult anti-
 rahvuslisteks peetakse. Olupoliitika tahab nõuda ainult
 seda, mis antakse. Kardab pahandada võimul seisvaid
 ringkonde nõudmistega, mis võiks olla neile vastumeelt,
 olupoliitika hingeks on kompromiss. Võitluse vastu on ta
 vaenulik. Tema arvates võib kõnelda tõsiselt ainult sar-
 nasest nõudmisest, mis kättesaadav maksvates oludes. Ei
 saa oma põhjusemõtet maksma panna, siis pistetakse ta
 tasku — ootama jääma aegu, mil võimuringkonnad neile
 peri. Nii ka meil. Pannes aga tähele ajaloos kaugemale
 edenenud väikerahvaste võitlusi oma ideaalide eest, näeme
 neid saavutavat omi püüdmisi ainult võitlustes aastate
 kestes. Ei anna olupoliitika ühelegi väikerahvale mingi-
 sugust tõsisemat tagajärge, pole ta annud, ja oleks tõesti
 ime, kui ta kord annaks. On seda katsunud Austria rah-
 vad, on seda katsunud Poola lepinglased (ugoda) ja nen-
 del on olnud positiivseks tagajärjeks null, negatiivseks
 aga hirmus rahva poliitilise teadvuse demoralisatsioon.
 Erandina võiks ehk vast nimetada Austria poolakaid, kes
 ostnud tagajärjed teiste väikerahvaste rõhumise verehin-
 naga. Arusaamata, keda tahetakse meil müüa. Ja tulise
 kõrvetava häbiplekina põleb meie teadvuses mõne tege-
 lase ametisse kinnitamine Kolõvanni hinna eest. Mis iga-

nes kuskil on saavutatud, on kätte võideldud aastate kestes: samm sammult käidud, loobumata aga minutikski omist põhjusemõttest. Ikka ja alati seatakse üles omad nõuded, on võitlustagajärg väiksem, siis ei lükata teda enesest, kuid muudetakse võitlustähiseks ja abinõuks.

Salata maha omad põhjusemõtted ja nõuda väikest parandust, see tähendab demoraliseerida rahva poliitilist iseteadvust. Ja lõpuks ei saa kätte ometi midagi.

Sarnase olupoliitika juures sünnib rumalaid situatsioone. On erakondi muidugi, mille põhjusemõttesteliste püüetele vastab tema praktiline püüd. Näituseks seesama rüütelkonna eelnõu. Ta võib ka mõnede põhjusemõttesteliste huvidele vastata. Sääli tuleb nüüd olupoliitik, seletades et tema mõtleb põhjusemõttestelisel teisel viisil, ja nõuab tegelikult sedasama. Mis vahe nende kahe vahel? Missugune segadus rahva mõtetes, vaadetes ja iseteadvuses! Kus saavutatakse sarnase poliitikaga tõsised tagajärjed? Missugused takistused tõsisele poliitikavõitlusele!

Seda kõike ütleme põhjusemõttestelisel.

Aga ka olupoliitika enese seisukohast pole mingisugust tõsist põhjust võidelda kõigest hingest just rüütelkonna eelnõu eest, kui ta põhjusemõttestelisel vastuvõtmatu. Meie olupoliitikute põhjusemõte on ju see, et nõudma peab seda, mis kättesaadav, olles samm edasi. Nüüd tõuseb aga küsimus, miks minnakse omis tegelikuis nõudmisis just projekti piirini, mitte aga samm pahemale või samm paremale. Põhjusemõtted ju takistajaks ei ole. Mõeduandvaks on ju see, kuidas vaatab võimuringkond ja mis lootused teostamiseks. Ei ole ühtegi kindlust, et just see projekt läbi läheb, et tema kõige kergemalt teostatav. Võib olla on kergemini teostatav eelnõu, milles talupoegil pariteedi asemel enamus, võib olla ümberpöörduvalt. Nii juhtus ka. Ajakirjandusest käis läbi sõnum, et siseministeerium olevat eelnõule vastu. Nii on see olupoliitika. Katsu olla küll võimsa tahtmise järele, ei saa siiski alati. Läbiviimise mõttes on üks lootus langenud: ministeerium pole poolt. On teised võimsad tegurid, mis lubavad loota teostamist?

Meie ei näe neid tegurid, mis tuleks iseenesest takka tõukama. Meie arvates tuleb kõik kätte võidelda.

Kust tuleks ka need toetavad tegurid? Praegu, kus elab Vene rahvas demokratiseerumise ja valitsev kiht saksavihkamise, väliselt vähemalt, tähe all, seovad meie olupoliitikud end Balti feodaalidega. Pääle kõige muu on need olupoliitika herrad oma poliitilise silmanägemise tõntsistanud, ajades tegelikku olupoliitikat Tallinna linnaomavalitsuses, sarnast mille pärast veel kaua meie seltskond peab häbenema.

Kui aga sellepärast peab juba eelnõu eest võitlema, et ta samm edasi, siis sünnib ka kentsakaid situatsioone. Peab siis iga edusammu eest võitlema? Kui lastaks praegusse maapäeva neljandik või viiendik talupoegi, kas ka siis?

Missugune on sarnase olupoliitika loogiline lõpp? Mis on tema ideaal? Nõudma peab seda, mis samm edasi ja mis läbiviidav. Esimene küsimus on enam vähem kergelt otsustatav, aga teine? Mis on läbiviidav?

Kes on see prohvet olupoliitikute seas? Mis juhib neid lähemate sihtide määramises? Põhjusmõtted peidavad nad ju tasku, kas vast nende poliitiline elutarkus? Meil on aga kõne all olevast eelnõust teada, kuidas see tarkus võib eksida. On vist küll ainus õige tee, mis ka annab täie kindluse: minna ja kuulata ministriumist viimase kavatsusi ja siis ka neid nõuda. Need oleks siis «läbiviidavad» ja nendest võiks siis meie olupoliitikud «tõsiselt» kõnelda. Öeldakse ju ajalugu korduvat. Kas sünnib ka meil see. Kas pööravad meie poliitikud selle juure tagasi, milles süüdistati Grenzsteini: kuulata tagatrepilt järele, mis peab nõudma eeltrepil, hoida kõige eest, mis võiks olla võimuringkondede vastumeelt. Pahandavad viimati ja ei anna sedagi, mis muidu annaks.

Tõesti, on öeldud kord tark sõna: iga rahvas on oma oleva korra väärt.

Mida rohkem kummardad, seda küürakamaks kasvad, ja harvad on neist olupoliitikuist sirged.

ODISSEAS ELITIS OMA LUULEST

Intervjueerinud Ivar Ivask

Tõlkinud Toivo Põlli

Kõigepealt tahaksin rääkida küsimusest, mida inimesed mulle sageli — ja teatud mõttes õigusega — esitavad: kuidas on võimalik, et ühes inimeses, ühes luules ühinevad sürrealism ja Vahemere maailm, täpsemalt Egeuse meri, mis on mu luule põhiteemaks. See näib neile paradoksaalne. Ometi sõltub kõik vaatenurgast. Minu jaoks ei ole Egeuse meri mitte ainult osa loodusest, vaid pigem omamoodi tunnusmärk (nagu keegi kriitik õigesti on tähendanud). Mina ja mu generatsioon, kuhu arvan ka Seferise, oleme püüdnud leida Kreeka tõelist palet. See osutus vajalikuks, sest senini esitati Kreeka tõelist palet eurooplase pilgu läbi nähtuna. Oma eesmärgi saavutamiseks pidime purustama läänemaailmal rängalt lasuva rationalismi pärandi. Siit meie suur huvi sürrealismi vastu selle kirjandusareenile ilmumise hetkel. Ma ei saa nõustuda kõigi sürrealismi ilmingutega (nagu selle paradoksaalne pool, seismine automaatse kirjutamise eest), kuid kõigest hoolimata oli see ainus, ja ma usun, et Euroopa viimane suund, mis luules taotles vaimset terviklikkust ja astus vastu suuremat osa Lääne mõtlemist vallanud rat-

Odysseus Elytis: Analogies of light. Ivar Ivask, ed. Norman, University of Oklahoma Press, pp 7—15 © 1975 and 1981 University of Oklahoma Press, Norman. Publishing Division of the University of Oklahoma.

sionalismi vooludele. Et nüüd sürrealism ratsionalismi tormihoona rabas, tasandas ta meile teed ning võimaldas meil orgaaniliselt seonduda omaenda pinnasega, näha Kreeka reaalsust renessansist alates valitsenud eelarvamusteta. Lääs kujutab endale Kreekat alati ette renessansis loodud pildi varal. See pilt aga ei vasta tõele. Sürrealism aitas meil oma anti-ratsionalistliku iseloomuga teostada revolutsioonitaolist Kreeka tõe tunnetamises. Samal ajal sisaldus sürrealismis üleloomuliku faktor, mis tegi meil võimalikuks enda väljendamiseks kujundada iselaadse, ainult kreeka elementidest koosneva märgisüsteemi.

Seesugune tõlgendus aitab selgitada, millest tuleb sürrealismi, eriti selle teoreetilise külje kõitvus minu jaoks ja kuidas ma seda samal ajal Kreekale kohandasin. Mõni aeg tagasi külastas mind noor daam, kes kirjutab doktoritööd prantsuse ja kreeka sürrealismist. Leidsin, et noorusest hoolimata mõistis ta antud teemat suurepäraselt. Sürrealismi viljakust Kreekas põhjendas ta sellega, et kreeka sürrealistid ei jäljendanud lihtsalt prantsuse eeskujusid, vaid pigem mugandasid sürrealismi kreeka reaalsusele. See on õige. Kõik meie niinimetatud sürrealistlikud poeedid on sürrealismi kasutanud erinevalt: Embirikos, Engonópoulos, Gátsos, Sahtóuris ja mina — igaühe panus on täiesti omanäoline. Mina pole ilmselt kunagi olnud ortodoksne sürrealist. Kuid ma nägin sürrealismis viimast hapnikupuhangut hinge heitvas maailmas — või vähemasti Euroopas.

Sürrealism stimuleeris meid ka meelte tähtsuse rõhutamisega. Kõike tunnetatakse meelte kaudu. Minagi olen luulesse toonud maailma meelelise tajumise meetodi. Muidugi tunti seda juba vanas Kreekas, ainult et seal puudus alles kristluse sündimisega esile kerkinud pühaduse mõiste. Püüdlen nende kahe mõiste lepitamise ja ühendamise poole: alati kui räägin meeltes antud asjadest, vaatlen ma neid puhaste ja pühadena. Ma pole kristlane sõna otseses tähenduses, kuid ma rakendan kristlikku pühadusemõistet meelte maailmas. Selle iseloomuliku

joone tundmine võib olla vajalik mu luule paremaks mõistmiseks. Näiteks oma hiljutises kogus «Valgusepuu» räägin ma vägagi abstraktseist asjust, ent alati meelte vahendusel. Minu jaoks ei ole meeltel paratamatut erootilist kõrvaltähendust, kuna neid ümbritseb pühaduse aura: meeled on tõstetud pühaduse tasandile.

Tahaksin teile rääkida veel ühest seigast, nimelt mu kreekalikkusest. Sellel pole minu jaoks rahvuslikku või kohalikku iseloomu. Ma pole iialgi mingil moel olnud šovinist. Kreeka kehastab minu jaoks omadusi ja väärtusi, mis piiratusest vabu vaimu kõikjal võivad rikastada. Olles kreeklane, püüan esitada neid väärtusi universaalsel tasandil. Mitte rahvuslikud kalduvused ei õhuta mind seda tegema. Asja parema mõistmise huvides olen välja arendanud analoogiate teooria. Mu teoses «Avatud raamat» on prantsuskeelne essee Picasso kohta¹, kus räägin analoogiatest. Mõtlen «analoogia» all näiteks seda, et kunstniku tõmmatud joon ei ole piiratud ainult iseendaga, vaid omab «analoogiat» vaimsete väärtuste maailmas. Nii-või teistsuguse kujuga mägede nägemisel peab olema mõju inimvaimule, peab olema oma analoogia. Seda teooriat tunnustades võite aru saada, et mu armastus Kreeka looduse vastu ei ole rahvusluse erivorm, vaid pigem transpotsioonikatse. Olen lugenud, et keegi tuntud prantsuse arhitekt väitis Ateena lähedal asuvate mägede piirjoonte kordumist Panteoni ehisviilul. See on analoogia puhtal kujul!

Võib-olla osalt tänu analoogiate teooriale on mind sageli nimetatud optimistlikuks poeediks. See on täiesti vale. Ma usun, et teatud täiuslikkuse saavutanud luule pole ei optimistlik ega pessimistlik. Pigem väljendub temas mingi vaimu kolmas seisund, kus lakkab vastandite eksisteerimine. Teatud tasandil pole vastandeid enam olemas. Selline luule on nagu loodus ise, ei hea ega halb,

¹ Vt «Odysseus Elytis: Analogies of light», pp 24—26. *Toim.*

ilus ega inetu — ta lihtsalt on. Selline luule ei allu enam argistele eristamiskatsetele.

Nüüd ütleksin midagi keele kohta. Usun, et kreeka keel ei toeta elumõistmist, mida prantsuse keeles tähistatakse sõnaga *maudit*. «Poésie maudite» ei ole kreeka keelele vastuvõetav. Sellele on raske seletust leida. Püüan seda oma «Avatud raamatus», kuid isegi kreeka lugejail tekib selle lahtimõtestamisega raskusi. Lühidalt öeldes, olen veendunud, et iga keel kutsub esile kindla, talle vastava sisu. Mulle näib, et just praegusel ajal oleme jõudnud perioodi, mida iseloomustab teistsugune suhtumine keelde, suhtumine, mida pean ohtlikuks. Üha enam käsitatakse keelt üksnes teatud veendumuste ja hingeseisundite edastamisvahendina. Tõeline luule on aga alati sündinud keelest ja mitte väljastpoolt seda. Mõtted sünnivad samaaegselt nende sõnalise väljendusega. Järelikult mängib siin keeleline faktor tähtsat rolli. Kordan veel: ma usun, et iga keel sunnib luuletajat väljendama kindlaid asju. See võib näida vastuolulisena, ent ometi ei ole ekspressionism, see tähendab liialdatud eksaltatsioon kreeka keelele vastuvõetav. Kreeka keel on kuiv keel ja kutsub esile ka vastava sisu. Seletuseks ei ole öeldu ehk küllaldane, kuid siis peaksin teile ümber jutustama terve oma esseedekogumiku! Teisisõnu: olen jõudnud järeldusele, et ma ei tohi labastada elu (siinkohal meenub D. H. Lawrence'i fraas «To do dirt on life» — I. I.). Kreeka keel nõuab aupaklikku lähenemist elule. Muidugi on siinesitatus tegemist mu isikliku tõlgendusega ja ma võin eksida, kuid mina näen seda just sel viisil. Võib-olla on selline varjatud suhtumine andnud alust väideteks, et olen «optimistlik» luuletaja. Tõepoolest, *maudit*-hoiaku kui võimaluse välistamine võib mõnelegi optimistlikuna paista. Kuid uskuge mind, ma pole kordagi haaranud pliiatsit lihtsalt kirjutamaks, et miski on selline või teistsugune! Olen alati pööranud suurt tähelepanu looduse ja keele vaheliste analoogiate leidmisele oma kujutlusmaailmas, millele ka sürrealistid õigusega suurt tähtsust omis-

Odisseas Elitis oma luulest

tavad. Kõik sõltub kujutlusvõimest, see tähendab sellest, kuidas poeet näeb sedasama nähtust mida teiegi, ja ometi erinevalt teist.

Tahaksin nüüd rääkida looduse osast. Lääne tehnoloogiaajastul on loodusest saanud midagi tähtsuselt teisejärgulist. Tänapäeval ei ütle loodus noorele põlvkonnale midagi, nad peavad teda elutuks ja igavaks. Kuid ma arvan, et millist rada mööda inimene ka tõde otsiks, lõpuks peab ta välja jõudma looduse juurde. Nagu ma kord kirjutasin: kui loodust poleks olemas, tuleks ta välja mõelda. Kõigi otsingute lõppeesmärk on paratamatult loodus. Niisugune tõdemus kuulub ilmselt suures osas hellenistliku traditsiooni juurde.

Paistab, et kõik, mida olen siiani rääkinud, on seotud raskustega, millega võõramaalane mu luulet mõista püüdes silmitsi seisab. Te võite väita, et vähemasti mu luule sisule ja temaatikale — kõigele meeltega tunnetatavale — on hõlpsam läheneda. Aga on see nii? Kui ma ütlen kreeka keeles «õlipuu» või «meri», on neil sõnadel meile täiesti teine tähendussisu kui näiteks ameeriklasele. Meile on meri midagi väga lähedast, temas puudub pahatahtlikkus, ta on nagu teine maa, mida tuleb harida. Olete ehk märganud, et olen luules merd sageli võrrelnud aiaga. Teen seda seepärast, et meri tähendab midagi sama tuttavlikku kui aed, ta saadab meid kõikjal, kuhu me iganes läheme.

Raskust valmistab veel üks keeleline aspekt. Nagu ma ennist ütlesin, olen luuletaja, kes töötab vahetult oma keeles, end sellest distantseerimata. Ma ei mõtle enne millestki, et seda siis keelde tõlkida. Kirjutamine on alati eksperiment, ja sageli suunab mind keel ise ütleva asju, mis mulle muidu poleks ehk pähegi tulnud. Mulle on ette heidetud haruldaste sõnade kasutamist. Kuid ma tahan, et tekst oleks täiesti rikkumatu ja sõnakasutus erinev tavalisest. Võib koguni öelda, et tahan teksti vastandada argisele keelepruugile. Mu luulel on alati ülev kõrvaltoon. Ühendan sõnu viisil, mis toob välja nende

erakordsuse. Nagu teada, on pärast minu generatsiooni kirjutatud luule täiesti teiselaadne, sest ta kasutab tänavakeelt ja läheneb proosale. Ma ei ütle, et see on parem või halvem. Ma ei mõista seda — see on kõik, mida ma ausaks jäädes arvata sõandan. See ei vasta minu luulekontseptsioonile. Miks siis? Sellepärast, et luuletaja peab püüdlema millegi puhta poole. (Mul on avaldamata pikem omapärane poeem «Maria Nephéli»² /Maria Pily/, milles teen nimetatud reeglile mööndusi. Poeemis kõneleb noor naine. Ta sõnad on lehekülje vasakul poolel ja luuletaja vastused paremal. Ometi pole see dialoog, vaid kaks kõrvutiasetsevat monoloogi. See on mu esimene luuleteos, mille sündmustik on asetatud linnakeskkonda.) Luuletuse keeleline õnnestumine on otseses sõltuvuses sõnade ühendamisest. Argikeeles ei murra me selle üle pead. Me ütleme «Anna mulle suitsu» või «Kuidas käsi käib» — ja ei ütle midagi uut ega hämmastavat. Kuid luuletuses peab sisalduma väljenduslik üllatusmoment: «Näe! Keegi pole veel sellele tulnud, et neid kaht sõna kõrvuti asetada!»; tunneme korruga, kuidas justnagu elektrivoog meid läbisfab. Igapäevases keeles see voog puudub.

Te küsite, kas on olemas seos mu luulekeele erilise ja pühadusemõiste rõhutamise vahel. Võib-olla olen seda alateadlikult silmas pidanud. Tegelikult on kreeka luule ülevusetootlusel pikk traditsioon. Mõelge kasvõi Solomóle, kes on suur poeet, ehkki tõlkimatuse tõttu kahjuks tundmatu. Või Kälvosele, kes on samasuunalisi katseid teinud. Prantsusmaal on Mallarmé põlvkond, kelle kirjutamisstiil tavakeelele täielikult vastandub. Isegi Eluard'i töödes leiame meie jaoks ootamatuid sõnaühendeid. Kõigi puhul on olemas üllatuselement, mis lugeja üles raputab ja võimaldab tal näha maailma uuest küljest.

Te tõstasite küsimuse seoses mu *maudit*-hoiakut välistava kreeka keele interpretatsiooniga. Kuidas siis mõista poeete nagu Kavafis, keda on sageli peetud kreeka *maudit*'ks, ja Seferis, keda mõned kriitikud on iseloo-

² «Maria Nephéli» ilmus 1978. a — *Tlk.*

mustanud kui pessimistlikku luuletajat? Ma vastaksin, et Seferis ei ole pessimistlik, vaid sünge. Jah, ta on sünge, kuid kunagi ta ei labasta elu. Ta suhtub ellu respektiga, mis antiigist peale on Kreekas alati olemas olnud. Sama kehtib Kavafise kohta. Ta oli uskmatu, kuna ta uskus ainult meeltesse. Tema keel võib tunduda igapäevasena, kuid tegelikult pole seda. Võõramaalasel on seda raske tabada, sest Kavafis kasutas puristlikku *katharévusa* ja *dimotiki* keelte segu. See segu pole tõlgitav ühessegi teise keelde, kuid võimaldas Kavafisel kirjutada teatud verbaalse distantsiga. Muidugi esineb ta linnaolustikulises luules kõnekeelseid väljendeid, ent Kavafis tunneb alati austust elu kui nähtuse ees. Tal on oma keel, uus väljenduslaad, mille suur väärtus seisneb selles, et mitte keegi enne teda polnud isegi mõelnud sel viisil kirjutada. Ma imetlen seda. Kuigi on olemas Kavafise teinegi külg, mille suhtes mul on kahtlusi. Ta on praegu väga moes. Ma ei eita, ta on suur luuletaja. Kuid arvan, et ta praegune au ja kuulsus tulevikus pisut kahaneb. Olen kirjutanud, et kreeka luule maailm on nagu gloobus, mille põhjapooluseks on Solomós ja lõunapooluseks Kavafis. Need kaks poolust esindavad seisukohti, mille vahel pöörleb kogu maailm.

Tahaksin veel ühele asjale tähelepanu juhtida. Ma pole kunagi kasutanud antiikmüüte tavalises tähenduses. Kahtlemata on kreeka poeedil eelis kasutada antiikmüüte, kuna ta sel moel teeb ennast võõramaalasist lugejaskonnale enam mõistetavaks. Rääkides Antigonest, Oidipusest jne, liigub kreeka luuletaja hästituntud aladel; mütoloogilisi tegelaskujusid teosesse tuues käsitleb ta tänapäeva sündmusi. Seda võtet rakendasid Sikelianós ja eelkõige Seferis. Seferise juures oli see peaaegu loomulik, sest teda ei mõjutanud ainult ta oma kreeka pärand, vaid ka Eliot. Samuti Ritsos, eriti oma viimasel perioodil, kasutab mütoloogilisi tegelasi ja kreeka tragöödiat. Olen selle vastu sageli täiesti teadlikult välja astunud, sest leian, et tege- mist on liiga kerge teega — isegi teatris. Nagu teate, on

paljud euroopa ja eriti prantsuse kirjanikud kohandanud muu hulgas ka Elektra müüdi. Et mu peamine huvi oli leida allikad, millest neohellenistlik maailm on välja kasvanud, säilitasin ma müüdiloomise mehhanismi, aga heitsin kõrvale mütoloogilised tegelased. Lubage mul seda selgitada. Mul on luuletus pealkirjaga «Suve keha», milles suve kujund on personifitseeritud noormehe keha kaudu. Ühes varasemas luuletuses muutub tütarlaps apelsiniks, teises — ühel hommikul granaatõunapuuks. Ma kasutan personifikatsioonimehhanismi, müüdiloomist, kui soovite, aga ilma mütoloogiliste tegelaskujudeta. Sveitsi kriitik Hilty («Neue Zürcher Zeitung», 17. juuli 1960)³ on õigesti märkinud, et mu luuletuses «Kuus ja üks süümepiina taevale» on voores, mida roomlaste jaoks kehastas Virtus, esindatud väikese tüdruku Aretena, kes läheb valgust kiirates kõikjale, kus valitseb kurjuse pimedus. See on jällegi abstraktsete ideede personifitseerimise võte neid äratuntavateks tegelasteks muutmata. Mõnele lugejale on see takistuseks. Peamiselt võite seesugust personifitseerimist leida mu esimese perioodi loomingust.

Mu luules on üldse kolm perioodi, ehkki ma pole oma raamatuid teadlikult järjestanud. Alles pärast kirjutamist avastan nende kuuluvuse sellesse või teise ajajärku. Esimesel perioodil domineerivad loodus ja metamorfoosid (mõjutatuna sürrealismist, mis on alati asjade metamorfoosidesse uskunud). Teist perioodi, kuhu kuulub ka «Oige on» (*To Axion Esti*), iseloomustab suurem ajalooline ja eetiline teadlikkus, mille kõrval säilib esimese perioodi visioon maailmast. Kuni tänase päevani pole mu maailmamõistmine muutunud, ehkki püüan muuta oma väljendust. Ma ei taha pidevalt ühtmoodi kirjutada, sest nii tekib iseenda kordamise tunne. Püüan leida uusi vorme, uusi väljendusvõimalusi.

Lubage mul siin teha kõrvalepõige. «Avatud raamatu» ühes essees kirjeldan aega, mil viibisin Pariisis,

³ Vt «Odysseus Elytis: Analogies of light», pp 59—63. *Toim.*

suheldes tihti René Chariga ja pisut vähem Camus'ga. Ühel päeval kuulsin, et nad kavatsesid hakata välja andma ajakirja «*Empédocle*», mis pidi lähtuma Vahe-mere kultuuri väärtustest. Need väärtused olid juba mõlema töödes olemas, ja ka minult paluti kaastööd. Ma pidin kirjutama artiklikke mõtteid, mida olin meie ühistes vestlustes arendanud. Nii alustasin kirjutisega, mis pidi saama pealkirjaks «Arhitektuuriliste leidude ja solaarse metafüüsika suunas». Ajakiri jooksis peagi ummikusse ja minu artikkel ei saanudki valmis. Mõte aga jäi. Solaarsest metafüüsikast rääkides mõtlen valguse metafüüsikat. Et päike on mu luules olnud alati kesksel kohal, nimetasin ma selle solaarseks metafüüsikaks. Need jooned ise-loomustavad mu luule kolmandat perioodi, mu kolmandat tsüklit, kui soovite, mida esindab luulekogu «Valgusepuu ja neljateistkümnes kaunidus» (1971). Väliselt on need lihtsad luuletused, kuid neid on raske mõista. Raamat ilmus ainult kolm aastat tagasi ja kreeka keeles puudub veel kriitika, mis kinnitaks, et mu luuletused arendavad ennist mainitud ideid. Olen õppinud olema kannatlik. «*To Axion Esti*» vajas neli-viis aastat, enne kui seda õigesti mõisteti. Võib-olla olen seekord süüdi mina ja mitte mu kriitikud. Ei tea.

Mu uus pikem luuleteos «*Maria Nephéli*» kuulub kolmandasse perioodi. Lõpetasin esimese variandi, aga pole sellega veel rahul, pean ta ümber töötama. Poeem ise on umbes sama pikk kui «*To Axion Esti*», kuid struktuur on isegi keerukam kui viimasel. Ma tean, et keskmist lugejat ei huvita luuletuse välispinna all peituv struktuur. Mina aga asetan oma teele raskusi, et neid ületada, ohjeldada iseennast, panna end tegutsema kindlates raamidest. Sel-lepärast räägin ma «arhitektuurilistest leidudest». Selgi-tan seda mõistet «*Avatud raamatus*». Näiteks pole võima-lik ette kujutada Chartres'i katedraali Delosel. Looduse ja keele vahel valitseb alati analoogia, esimene tingib teise vastava vormi. Miks nõuab mõni kirik teatud kindlat arhi-tektuuritüüpi? Sama kehtib ka pika luuleteose puhul, kus

läheb tarvis kontrapunkti analoogsete osade jaoks, et saavutada arhitektuurilist plaanipärasust.

«Maria Nephéli» tähendab «Maria Pilv». Mõlemal nimel on mütoloogiline kõrvaltähendus. Minu poemis aga on Maria noor naine, meie ajastu radikaal. Mu luuletused kasvavad sageli välja mu enda kogemusest, kuigi otseselt asetleidnud sündmused ei kujuta. «Maria Nephéli» on erand. Olles lõpetanud «Oige on» (see oli kuusteist aastat tagasi) kohtasin seda noort naist tegelikus elus — ja tahtsin äkki kirjutada midagi täiesti erinevat. Seepärast panin tolle naise oma poemis väljendama tema maailmatunnetust, mis on tegelikult praeguse noore põlvkonna oma. Ma ei ole tema vastu, ma püüan tema ja ta generatsiooni seisukohti mõista. Üritan temast aru saada, pannes meid kõnelema rööbitikulgevaid monolooge. Jõuan selles poemis järeldusele, et me mõlemad otsime põhiliselt üht ja sama, ainult erinevaid teid pidi.

Te küsite, kas «Maria Nephéli» kujutab endast mingit mu kolmanda perioodi kokkuvõtet, nagu «Oige on» seisab väljapaistvaimal kohal teisel perioodil. Ma ei tea. Kolmas periood on minu jaoks juba lõppenud. Sellesse kuulub veel üks avaldamata töö, mida ma pole siiani pealkirjastanud. «Maria Nephéli» on minu teine mina, selles avalduks justkui mu olemuse vastaskülg. Juba oma varases luuletuses «Hüatsintide kontsert» kirjutasin ma: «Vastasküljel olen sama.» Niisiis, selles poemis tuleb esile mu vastaspoolus. Võib-olla kujutab see teos endast mu kolmanda perioodi sünteesi.

Mõne mu luuletuse paremaks mõistmiseks tahaksin märkida, et on elemente, mis kalduvad korduma ja taas esile kerkima kõigis kolmes perioodis. Need elemendid moodustavad karkassi, mis kogu ehitust üleval hoiab. Näiteks olen juba öelnud, et meelte pühadusel on minu jaoks suur tähtsus. Lisaks arvan ma, et äärmise täiuslikkuseni viidud asjad muutuvad iseenda vastandiks. Kui äärmuseni intensiivistada valget, saame musta, musta intensiivistades jõuame valgeni. Seda kontseptsiooni ei tohiks

unustada, muidu võivad mu hilisemad poemid tõepoolest keerulised näida. Siis veel silmapilgu kui erilise mõiste arendus. Mõtlen selle all hetke jooksul toimuvat sündmust, mis võib aga endas sisaldada hoopis rohkem: hetke võib laiendada. Kogus «Valgusepuu» on luuletus pealkirjaga «Delos». Millest see räägib? Ta kirjeldab hetkelist merre sukeldumise elamust. Ometi on sukeldumisel läbielatu paljude tunnete kogum, mida on hiljem võimalik edasi arendada. Või võtame mu raamatu «Kuus ja üks süümepiina taevale». Selles on luuletus, mis algab pääsukese möödalennuga mu silmade eest. Sündmus ise on mahutatav ühteainsasse värsiritta, teemaarenduse ja kujunditeta, mis moodustavad ülejäänud osa luuletusest. Sarnast laiendamist nimetangi hetkemulje edasiarendamiseks.

Mu luules on mingi meteooruse fenomen, selles on tegelasi, kes tõusevad taevasse, kerkivad kõrguste poole. Nooremleitnant, kes saab surma sõjakäigul Albaaniasse, tõuseb üles; Konstandínos Paleológos langeb, kuid ärkab taas ellu. Seesugune nähtus on mu luules korduv.

Peatugem veel kord mu merelähedusel. Luuletuses, mille Kimon Friar on tõlkinud, ütlen ma, et tütarlaps, kes tuleb Põhjamaalt, on toodud põhjatuulest. Samas luuletuses lausun: «Meri maksab ühel päeval kätte.» See tundub eksitav. Mida ma öelda tahan? Pean merd hellenistliku traditsiooni pärijaks. Põhjatuul tuleb aga Konstantinopolist, nagu te ise võite aru saada. Kuid meri, kellele kuuluvad kõik Egeuse maailma väärtused, teostab lõpuks oma kätemaksuplaanid. Need on mõned näited küsimustest, mida lugejal on raske mõista. Võib näida kummaline, kuid mu luules saab vaim tiivulise tüdruku kuju, kes võib lennata. Seda tuleb aga sageli ette.

Mu luule otsib paradiisi. Ma ei käsita «paradiisi» kristlikus mõttes. See on teine maailm, mis meie omasse on kätketud, ja on meie endi süü, kui me seda leida ei suuda. Olen kusagil öelnud, et õnne puudumine valmistab meile kannatusi, sest omaenda süü tõttu me ei tea, kuidas seda leida.

Kuna meri mulle nii palju tähendab, küsite, kas olen lugenud Gaston Bachelard'i. Muidugi olen. Kõik ta teosed on mu raamaturiivil olemas. Milline neljast algemendist on mu lemmik? Vahest õhk ja vesi, mis mu luules domineerivad. Nagu te hästi teate, ei varja ma seda poolt endas, mis minu kui saarteelanikuga liitub: nii on ka meri tähtsal kohal. «Avatud raamatus» jutustan, kuidas ma nooruses esimest korda sõitsin lõunasse Santorini saarele, mis asetseb Egeuse mere keskosas. Mul oli tunne, nagu kuuluksid kõik need mered ainuüksi mulle. See tunne on mind saatnud kõige varasemast noorusest peale. Mulle ei valmista raskusi uskuda teooriat, mis väidab, et Atlantis — omamoodi kaotatud paradiis — võis asuda praeguse Santorini piirkonnas, enne kui ta vulkaanilise tegevuse toimele Egeuse merre vajus. Seal ongi Atlantis, mida Platon paradiisina kirjeldab. Jah, isegi meresügavustes leian endale paradiisi, mida otsin! Järelikult võiks vesi küll olla mu lemmikelement. Kuigi õhulgi on sügav tähendus, sest mu enda luules on alati meteoorsus, miski, mis vastupandamatu jõuga kõrgustesse pürrib.

Mind on nimetatud Dionysose poeediks, eriti mu esimeste luuletuste põhjal. Arvan, et see pole päris õige. Ma taotlen selgust. Nagu ma ühes luuletuses kirjutan: «Olen müünud end selguse eest.» Rääkisin, et suhtun kriitiliselt oksidentaalsesse ratsionalismi ja skeptiliselt selle klassitsismi, ning tunnen, et väljapääs, mille avas sürrealism, oli tõeline vabanemine kujutlusele ja meelele. Kas on võimalik vaadelda uut klassitsismi sürrealismi vaimus? On need terminid vastuolus? Kas teate Hans Arpi töid? Milline lihtsus! Ta on klassikaline kujur, kas pole? Ja ometi oli ta sürrealist! Teisiti öeldes, sürrealismil on oma klassitsistid ja romantikud. Põhiolemuselt oli see romantiline liikumine. Kuid näiteks Éluard'is leian ma rohkem klassitsismi kui romantismi.

Mina pole kunagi sürrealismi jünger olnud. Nagu ma teile jutustasin, leidsin selles mulle vastuvõetavaid elemente, mida ma kohandasin Kreekale vastavalt. «Ava-

tud raamatus» on lõik, milles väidan, et eurooplase ja üldse läänemaailma jaoks on müstiline alati seotud ebaselgega, õõga, — kuna kreeklasele tähendab see valgust, mis on meie jaoks absoluutne suurus. Illustreerin seda kolme pildiga. Ühel keskpäeval nägin kivile roninud sisalikku (ta ei kartnud mind, sest seisin liikumatult ja hoidsin isegi hinge kinni); eredas päikesevalguses esitas ta tõelise paljudest tillukestest liigutustest koosneva tantsu valguse auks. Teine kord sai mulle samasugune müstiline elamus osaks merel Naxose ja Parose vahel. Nägin ootamatult lähenevaid delfiine, kes meist möödusid, aeg-ajalt veest laevateki kõrgusele välja sööstes. Kolmas mälestuspilt on tsikaadide siristamisega täidetud hommikus tütarlapsest, kelle katmata rinnale laskub liblikas. See oli mulle veel üheks ilmutuseks valguse müsteeriumist. Ma arvan, et meie, kreeklased, suudame just seda müsteeriumi täielikult tajuda ja edasi anda. Võib-olla on see ainuomane siinsele paigale. Võib-olla saab seda kõige paremini mõista siin ja luules kogu maailmale avada. Valguse müsteeriumi. Just seda mõtlen ma solaarse metafüüsika all.

Ma ei poolda mõistuse selgust, mida prantslased nimetavad «la belle clarté». Ei, ma usun, et isegi kõige irratsionaalsemas võib olla lüüme. Lüümu's ongi vahest element, mis mu luules praegu domineerib. Kriitik Varonitis on seda tabanud. Ta ütleb, et raamatus «Valgusepuu» esineb hämmastav läbipaistvus. Lüümus tähendab seda, et olen püüdnud saavutada selgust, mis võimaldab läbi antud asjade näha veel midagi muud, läbi nende veel midagi jne jne. Näen sellises lüümuses midagi olemuslikult kreekapärast. Looduses esinev läbipaistvus on üle kantud luulesse. Kuid nagu juba ütlesin — lüüme võib samal ajal olla täiesti irratsionaalne. Minu selgus ei tähenda ratio või aru selgust, see pole clarté nagu prantslased ja üldse Lääne inimesed seda mõistavad.

Märkan, et satute alati pisut hämmingusse, kui ma kreeklasi läänlastele või eurooplastele vastandan. Ma ei tee seda kogemata. Muidugi kuulume meie, kreeklased,

poliitiliselt Oktsidenti. Oleme osa Euroopast, osa läänemaailmast, kuid Kreeka on alati olnud ka midagi muud. Kogu antiikaja vältel assimileeriti orientaalsetid väärtusi ning orientaalne pole kreeka vaimulaadis oma tähtsust kaotanud. Kreeklases on olemas orientaalne külg, mida ei tohi unustada. Sellele toetudes eristangi Kreekat ja Euroopat.

Lõpetaksin lühikese tsitaadiga, mille olen valmistanud oma luule eesmärke silmas pidades:

Luule on võitleva süütuse allikas, mille ma oma teadvuses suunan süüaluse maailma vastu, selleks, et seda jätkuvate muutuste varal nõnda ümber kujundada, et see oleks kooskõlas minu unelmatega. Tegemist on moodsa maagiaga, mille maagiline mehhanism taotleb ilmutada meie tõelist tegelikkust. Ma usun — kuni idealiseerimiseni — meeltesse, ning püüan neid arendada seni uurimata suunas. Lootes sel kombel hoida elus vabadust ja õiglust, mis on samastatavad absoluutse valgusega, olen ebajumalakummardaja, kes vastu enese tahtmist pühakuks saab.

Ateena, märts 1975

sal rahvuslikul põhjasel. Need asuvad loovale rahvuskul-
tuuri tööle, loobudes rahvuseelikest ja püü-
des sidet meeligi moodul rahvuskultuuri loomise ja sä-
venda. See on, mis Eduerakonna seisukohas tagamine ja
võit. See võit nähtakse varal ka rahvuskultuuri
«Postimees» vabidele seelale vastu, andes järele et tema sei-
sukoht küll teaduslikult põhjendamatult, kinnitades aga et

LUULET

Odisseas Elitis

Õnnes kirjas väitain, et n...
line seisukoht vale, nii ta ka tegelikult tagamine. Siiin loob

«Rahvasõnne» ühelt rinnale, seega elades ja nõudes näi-
tust teaduslikult elust. Et pidanud esimeses kirjalis teaduslikuks
tuna ükskõik näitus, arvates üldiselt asju kõigile tea-
laviks. Siiin peab elades tagamine, et poliitilise
erakonnana

**Aeg on väledam lindude varjust
Mu silmad pärani kesk tema pilte**

**Umer lehtede lausroheline õnn
Liblikad elavad suuri muutusi**

**Sellal kui süüetus
Rõivastub lahti viimsest valest**

**Magus muundumine Magus
Elu**

Kogust «Teine loomus»

erakondlased. Meie teaduslikult tagamine, et poliitilise
luurilööb. Demokraatsingis ei voi kindelda küll ükelt nende
ettevõtte massikortluse. Siiin loob «pare-
maste» hooletus. Neisse on surunud väim, mille hoold
laenand rahvusluga. Rahvasleatrit mõtte teostamiseks pole
ned kaitset leidud. Meie haridusreformatsioon on edu-
erakondlased. Meie teaduslikult tagamine, mis nõuab võima-
likult suuremat koolide hulgat avamist. Need koolid on
aga siiani kättesaadavad olnud ainult jõukamatele kibile.
Seks on põhjust annud võrdlemisi kõrge õpemasks, kuna
rahvuskoolis õpetus peab olemas maksult. Teiseks taskuseks
neis on nendevõrdaja varjane algus ja hiiline lõpp. Need
kaks põhjust salevad suurele hulgale koolilapsed. Siiin loob
seid vaieldus. Esarvanane nähtus paratamatult. See ei munda
aga asjaolu, et nende kortluse tagamine; sellepärast
peab panema rõhkem rõhku väljaspool kooli seiseva har-

SUVE KEHA

Möödas on aeg mil kuuldi viimast vihma

Sipelgate ja sisalike kohal

Nüüd hõögub lõputuna taevas

Viljad värvivad huuli

Tasa-tasa avanevad maa poorid

Ja vee ääres, mis silphaaval tilgub

Vaatab üksisilmi päiksesse tohutu taim!

Kes on see, kes lamab ülal rannal

Selili suitsetades hõbedasi õlipuulehti

Tsikaadid soojendavad end tema kõrvus

Sipelgad sagivad tema rinnas

Sisalikud lipsavad kaenlaaugu rohelusse

Ja ta jalge vetikail kergelt loksud laine,

Väikese sireeni saadetu, kes laulis:

Oo suve alasti keha, põlenud,

Õlist ja soolast puretud

Kalju keha ja südame värin

Suur puhang paju juustes

Basiiliku hõng häbemekiharail

Täis tähekesi ja piinia okkaid

Keha, põhjani päeva täis!

Tulevad tasased vihmad pöörased rahehood

Pekstuna langeb maa lume küüsi

Mis mustab raevunud lainete sügavuses

Mäed sukelduvad pilvede tihkesse rinda —

Siiski selle taga naeratad muretult

Ning leiad taas oma surematu tunni

Nõnda kui rannal sind taas leiab päike

Nõnda kui alasti, tervena sind taas leiab taevas.

Kogust «Esimene Päike»

LAKOONILINE

Surma kurbus süütas mind ja mu helk pöördus päiksesse tagasi.

Nüüd saadab ta mind kivi ja õhu viimsesse koostisse,

Sest see, keda otsisin, olen mina ise.

Oo lõuendine suvi, arukas sügis,

Tühine talv,

Elu maksab õlipuulehest mündiga

Ja arutute keskel öös väikese ritsika suu läbi taas kinnitab

Loodetamatu kehtivust.

LAHKAMINE

Niisiis leidus õlipuujuure kulda, mis tilkunud ta südame lehtedesse.

Ja niimitmel korral, mil ta valvas küünla paistel, oodates Koitu, imeline soojus oli vallanud ta sisima.

Veidi allpool nahka horisondi sinine joon, sügava värviga. Ja rohkesti sinise jälgi veres.

Lindude hääled, suure üksinduse tundidel selgeks õpitud, näivad puistatud kokku, nii et noal pole võimalik tungida sügavamale.

Ent Kurja kavatsusest oli küllalt.

See tabas teda — on näha — süütuse kohutavasse punkti.

Avatud ja uhked on ta silmad, ja kogu mets õõtsub veel nende puhtail võrkkestil.

Ajus mitte midagi peale taeva purustatud kaja.

Ja ainult vasaku kõrva kuulmekäigus veidi pehmet, peent liiva nagu merikarpides. Mis tähendab, et ta sageli oli kõndinud mere ääres, ihuüks, armastuse piinas ja tuule ulgumises.

Nii palju tuliseid pinde ta sigitil, mis näitavad, et ta tõesti läks mitmeid tunde ette, igakord, kui kohtas naist.

Sel aastal on meie viljad varajased.

SEITSE PÄEVA IGAVIKULE

Pühapäev

Hommikul Vasikakandja Templis. Sõnan: saagu tõseks nagu puu ilus Mirto; ja tema talleke, tasaselt vaadates silma mu tapjale, ühel hetkel maksku kätte kibedaimagi tuleviku eest.

Esmaspäev

Rohelus ja vesi mu jalgel. Mis tähendab, et olen. Enne või pärast mind kivistavat pilku hoiab mu parem käsi kõrgel hiiglaslikku sinist Viljapead. Selleks et luua Uus Zodiaak.

Teisipäev

Arvude väljaaste. 1 ja 9 võitlevad üksildasel rannal täis musti kivikesi, vetikate kuhje, koletiste suuri skelette kaljudel.

Mõlemad mu vanad ja armsad hobused puristavad aurudest, mis kerkivad mere väävlist.

Luulet

Kolmapäev

Teisel pool Välku. Põlenud käsi, mis võrsub taas. Et siluda maailma kortsud.

Neljapäev

Avatud uks: kivised astmed, kurerehade pead, taamal läbipaistvad katused, tuulelohed, merikarpide prügi päikeses. Üks kits laisalt mäletseb ajastuid ja tasane suits kerkib ta sarvede vahelt.

Hetkel, mil vargsi õuel suudeldakse aedniku tütart ning suurest rõõmust vaas kukub ja puruneb.

Oh, et päästaksin selle kaja!

Reede

Naiste Kirgastamine, keda lootusetult armastasin. Kaja: Ma-ri-naaa! E-le-niii! Iga kellalõök on sületäis sireleid mulle. Hiljem imeiline valgus ja paar tuvisid, kes viivad mind üles suurde luuderohuga ehitud majja.

Laupäev

Küpress minu soost, mille raiuvad karmid ja sõnatud mehed: sünniks või surmaks. Kaevavad maa ümberringi ja piserdavad nelgi-veega.

Mina aga olin juba lausunud sõnad, mis valandavad lõpmatuse kütked!

Kogust «Kuus ja üks süümepiina taevale»

RIIGIST JA KIRJANIKUST

Sándor Csoóri

Tõlkinud Edvin Hiedel

Kolme aasta eest surnud Gyula Illyés arutleb oma kunagistes kirjaniku päevikumärkmetes, et mida rohkem ja mida äärmuslikumates kirgedes mäselevaid draamasid mõne maa teatrites mängitakse, seda vähem draamasid mängitakse maha revolutsioonilisel tänaval. Või — seda mõtet edasi harutades —: mida rohkem tõdesid võetakse ihualasti teatrilaval, seda vähem on paljakskestud märtrilaipu tänaval.

Ma usun: sellest lahvatanud mõttest kumab juba kaugele, et seda võis kirja panna ainult niisugune kirjanik, hoiatuseks ja sõnumiks, kes oma mõtteviisi, kultuuri ja ajaloovaadete poolest on eurooplane, saatuse poolest aga mitte. Lääne-Euroopas elaval kirjanikul, vähemasti Victor Hugost peale, ei tule uneski pähe sedavõrd siduda kirjandust ja ühiskonnaelu. Ta peab neid omaette, iseseisvateks moodustisteks. Ma olen veendunud, et Baudelaire'i Hüljatud Inimese nägu oleks veel tagantjärelegi solvunud, kui vahepeal oleks selgunud, et ta ei olnud saatuse, põrguvägede, demonite mett-õgiva armastuse, vaid lihtsalt ühiskonna meelevaldas.

Ka Kesk-Euroopa luuletajad tunnevad hästi seda ahistatud, ülevat nägu oma kodustest peeglitest, aga nad

Az állam és az író képzelete. Rmt-s: Készülődés a számadásra.
Budapest, Magvető Kiadó, lk 50—56 © Csoóri Sándor, 1987.

võivad seda ainult lühikest aega uurida. Peegli nurka hii-
liiva lõpmatuse katab väga kiiresti mõni räme vari: kord
kuulub see mässavale või mässujõuetule rahvamassile,
teine kord võimule, viies-kuues kord revolutsioonidele ja
sõdadele, mis ei ole iial kauged ega iial edukad. Riik ja
kirjandus? Neis paikkondades, kus see või teine rahvus
elab aastasadu poolsõltuvuses või täielikus sõltuvuses
selle või teise impeeriumi vastuhelgis, on nii poliitik kui
kirjanik samal kombel saatuse meelevallas nagu vane-
mad, kes toovad ilmale vigaseid, küürakaid lapsi. Ja oma
lahendamatus olukorras on nad veel eraldi teineteise
meelevallas. Oitsegu mandlipuud ja pärnad, jalutagu taa-
mal mäeküngastel maivihmad, nemad võivad oma ühiseid
hädasid unustada ainult hetketi. Ja nende maos väreleb
pidevalt Issanda nuhtlus, nende õnnetu saatus.

Aga jätame võrdlused, need võivad meie tähelepanu
hajutada. Vaatame parem, missugune on — sellise mine-
viku ja sellise ajaloolise tagapõhjaga — olukord praegu.
 Sõjajärgse rahulepinguga sattus Ungari — koos
teiste Kesk- ja Kagu-Euroopa maadega — Saksamaa
huvisfäärist Nõukogude Liidu huvisfääri. Poolfeodaalsest
korrast tärkavasse demokraatiasse. Oma kaotustest toibu-
des oleks ta ehk omal kombel toimegi tulnud, aga kül-
m sõda jäigastas ta lõplikult uude olukorda. Poolsõltumatule
riigile langesid kaela tihke diktatuuri tonnised kaalu-
vihid. Riigikodanik kas kohanes ja muserdus sel kombel
või niimoodi, et hakkas ilma kujutluseta elama. Ja käis
kikivarvul, nagu maetaks nüüd uuesti sõjas langenuid.
Jah, sõjaparanoia sai ühiskonna kujundamisvahendiks.
Selgus jälle, et võim võib hirmu äratada ka süütunnet
sisendades, ja mitte ainult vägivallaga, mitte ainult yang-
laga.

Kui oleks olnud asutusi, see tähendab kui demo-
kraatlikuna väljakuulutatud huus riik ei oleks olemasole-
vaid asutusi maani maha lõhkunud, oleksid üksikisikud ja
nende ühendused leidnud endale teatavat kaitset nagu
Lääne tsiviliseeritud ühiskonna kodanikud, aga sõjaväelise

loogika alusel töötav suurvõim pidas ka pärast sõda kinni sõjaväelise hierarhia ideest kui hästi sobivast vormist. Ka ühiskondlikus elus olid oma marssalid, polkovnikud ja seersandid, eeskätt aga reamehed. Ja selle tõttu oli elu veel aastaid täis päevakäskusid, alarme, areste, haaran-
gaid ja poris roomamist.

1956. aasta Ungari ülestõus oli selle sõjajärgse vaimuhaige, paranoilise, sõjamälestustest koormatud ajajärgu esimene kõva kriitika. Ja sellele järgnesid Tšehhi ja Poola «arvustused».

See, et ma kasutan poliitika-alaste mõistete asemel kirjanduslaseid mõisteid, ei olegi ehk nii suur stiiliviga. See sulab meie teemasse. On fakt, et Kesk-Euroopas on riigi staatus juba aastasadu sõltuv ja pealegi ajutiselt sõltuv välisest võimust, ja ebaorgaaniliselt moodustunud parlamentaarsed vormid on sisemise moraalse võimu, rahvuse vaimu jaoks jäänud alati sporaadiliseks ja ajutiseks. Nii võib tõsisem poliitiline organiseerumine aset leida vaid ajuti. Kui kujunebki mingi vastasrind, siis jätkub sel jõudu ainult enesesäilitamiseks, mitte liikumise organiseerimiseks. Niisiis ei ole juhuslik, et Lääne ja Ida vahele surutud maades ei alga režiimimuutus kunagi sellega, et üks või teine partei tõmbab rahvamassid enda poole, laseb hääletada ja moodustab uue valitsuse. Meil muutuvad enne südamed. Vaikimise ja eneseavalduse stiil. Luuletuste ja proosas esinevate kahekõnede toon. Ja see uus stiil toob paratamatult ilmale uusi tõdesid ja uusi seoseid. Ja kõik see, ilmnedes ja kuhjudes kultuuris, ei muuda mitte ainult hingesid, vaid nõuab ka ühiskonnas muutusi. Viimase neljakümne aasta otsustavaid pöörakuid Kesk-Euroopas on peaaegu eranditult algatanud kirjanduses toimunud puhastumised ja isepäised visioonid.

Siit vaadelduna saab ehk selgemaks tsensuuri erandlik osa meie maades. Seda kannataks riigivõim veel rõõmuga välja, et tema kodanikud on haritud ja laia silmaringiga, aga et ka nende moraal ja südametunnistus areneb nagu nende mõistus, seda enam mitte. Täiuslik ini-

mene on autonoomne inimene. Ja ühtlasi ajalooline olend: ta elab korraka oma ajas ja ajaloos. Ja on juba paljalt oma olemasoluga kõige selle kitsuse ning ajutisuse eitus. Niisugust inimest tuleb muidugi talitseda, sest äkki ta kasvab kari alt välja ja muutub ise mõõdupuuks.

On olemas revolutsionääride ja terroristide väljaõppelaagrid. Meil on kirjandus õppeväljak. Moraalse julguse harjutuspaik. Autonoomse inimese õppelaager. Ma ei väida, et ajakirjandusest, avalikust elust ja poliitikute kõnedest pagendatud tõde võib ainult siia tagasi tõmbuda, küll aga seda, et ta siin võib tõeliselt jõudu koguda.

Kesk-Euroopa kirjandused on kaugelkiirgavalt opositsioonilised. Eeskätt sellepärast, et nad ei ole sõltumatud. Või saavutavad nimetamisväärse suveräänsuse ainult lühikeseks üleminekuajaks. Nende opositsioonilisus ei ole esmajoones muidugi mitte poliitiline, vaid moraalne. Riik on meil ju alati ainult ajutine raam, majanduslik ja välispoliitiline üksus, seevastu rahvus on ajalooline ja kultuuriline üksus.

Rahvust kui ideaali võib kirjanik riigilt ikka ja jälle taga nõuda.

Rahvuse idee kõrval oli kirjanduse teine ideaal Euroopa. Vaevavate koduste vormituste vastukaaluna vaheldusrikas ja klassikaline Euroopa. Lääne kirjanikud pole iial tundnud riigi, indiviidi ja rahvuse keerulisi konflikte vallapäästvat kolmsust. Spirituaalse ja ilmaliku sfääri eeskujul on nad tundnud ainult kaksikjaotusi: riik ja individ, riik ja kirjandus — ja nii edasi.

Pärast Teist maailmasõda aga toimus palju muutusi. Milan Kunderat tsiteerides: «paljaksröövitud Lääs» ei tõmmanud meid enam nii nagu vanasti. Me ei tahtnud sarnaneda sellega, mis enam iseendagagi ei sarnanenud. Sovietid? Nemad mõjutasid ainult riiklikku kultuuri. Ametlikuvälisesse ei olnud neil niigi palju mõju kui suurte lindudel lillede tolmllemisse. Nõnda siis, selle, millele poliitika Jaltas õnnistuse oli andnud, jättis järgnenud aeg jõusse. Kesk-Euroopa rahvad iseseisvusid. Kõige rohkem

võtsid nad õppust oma lõodusest ja tegelikkusest.

Ma panen vaikselt kirja, et on niisuguseid tsiviliseeritud heaoluriike, kus vabadusest on saanud elutarbeline artikkel. Tarbitav, hangitav kaup nagu marmorvann, värviteleviisor või vajalikke mälestusi salvestav arvuti. Meie maades tuleb vabaduse järel kahjuks veel sabas seista nagu Poolas kartuli järel.

Me teame, et see on vilets ja alandav seisund, mis ei ole millegagi võrreldav, kuna vabadusel ei ole alternatiivi, vaid ainult vastand, aga sel päevast päeva ja aastast aastasse süveneval võimel, millega me oma seisundit suudame hinnata, on eriline väärtus. Mul on tunne, et seda läheb veel millekski vaja. Kuidas ma seda tunnet seletaksin? Siinse paikkonna elanikud võivad peaaegu viimase niidõelda: meid on sellel sajandil tabanud kõik see halb, mis võib rahvaid ja indiviide hukutada. Välised ja sisemised apokalüpsised. Aga see, et me oleme need kuidagimoodi üle elanud, koos oma surnute ja oma olemuse minetanud vendadega, varustab meid esialgu mingi «tumma filosoofiaga» ja «tumma poliitilise iseteadvusega». Igapäevaste maailmatõlgenduste lõputus džunglis on hea teada, et eksistentsi tõeline olemus on praegu inimese oma olemus. See, mis on sundinud teda selja sirge hoidma, mitte ainult ellu jääma.

Maailmas ei ole praegu enam eelisseisundis paiku. Lõhestatus tungib tasakaalukaotuse tagajärjel üle kogu maailma asjade tuumani ja toob kõigile ühtviisi nii head kui halba. On asju, mille all kannatab rohkem Ida, ja on asju, mille all kannatab rohkem Lääs. Näiliselt lahutab neid maa ja taevas. Tõepoolest, keegi ei põgene ju oma saatuse eest Itta. Aga Kesk-Euroopa inimene oma kibeda saatusega trotsib ka seda maa-ja-taeva erinevust. Me tunneme juba nelikümmend aastat pidevalt oma nahal elu kahekordset nõudmist: *ellu ei tule jääda mitte ainult ihus, vaid ka hinges*. Ja selleks ei ole ilma inimese traditsioonilise metafüüsikata, see tähendab kultuurita mingit võimalust. See aga, et kultuur suurte Euroopa uuenemiste,

Riigist ja kirjanikust

renessansi ja valgustusajastu taoliselt elavneks, nõuab uue hingejõu juurdevoolu kirjandusse, muusikasse ja filosoofiasse. Ma usun erapoolikult, et suur usk ja suur jõud võib, hoolimata kõigist takistustest, esile murda seal, kus suured kannatused on vaevanud ja vaevavad praegugi veel rahvaid.

Ma pean seda ka üldise kultuuri vaatenurgast kõige olulisemaks šansiks. Sest riik võib olla nii- või naasugune: nārune või täiuslik, aga mitte iial geniaalne. Tõeliseks uuenemiseks ja uuendamiseks on võimeline ainult suurvaim. Ja seni, kuni teaduse ja poliitika esimeste meeste kõrvale ei ilmu uuesti mõtete ja tunnete suurmehi, on asjad halvad igasuguse, nii inimkonna, rahvuse kui ka üksikinimese identiteediga.

tenessani ja vaigustustasatu taoliselt elavneks, nõuab me
hingetõu juurdevoolu kirjandusse, muusikasse ja filosofo-
lisse. Ma usun erapooikult, et suur risk ja suur jõud
võib hoolimata kõrgist takistustest, esile murda seal, kus

MAAILMA AISTILINE METAFLOOR

Ma pean seda ka üldise kultuuri vaatenurgast kõige
olulisemaks äratuseks. Sest riik võib olla
ne: nähtav või täiesti, aga mitte ilal graaialne. Tõeliseks
-Tõlkinud Edvin Hiedel-

vaian. Ja seni, kuni teaduse ja poliitika esimeste meeste
kõrvale ei läinud uuesti mõtete ja tunnete suurmehe, on
kui ka

Kahe nädala eest ma andsin kirjastusele üle oma
uue luuletuskogu käsikirja: kuuskümmend luuletust, vii-
mase kolme aasta saagi. Ma peaksin olema rahulik, nagu
on vaiksed ja hingestatud tühjaks korjatud suvelõpu
ploomipuud ja rabenenud lehtedega kirsid mu aias.

See kolm aastat oli esimene, peaaegu mulle enda-
legi pentsik ajalõik minu kirjanikuteel, kus mind ei meeli-
tanud luule juurest ära miski: ei film, ei ilukirjandus ega
esseede kirjutamine. Kolm aastat ühtejärke Muusa seeliku-
sabas? Peaaegu uskumatu! Ma tunnen end veel praegugi
liigendamata aja kodanikuna: mu paremal käel valab
kohinal vihma, puud pesevad selles oma juukseid, mu
vasakul käel aga põletab juba suvi mulda muredaks,
tänavune suvi oma selili kukkunud põrnikatega, kes krimp-
suvad selles kuumuses nagu terved veisekarjad Aafrika
kuivuses. Ja nii veider, kui see ongi, aga ma ei mäleta sel-
lest kolmest aastast mitte kuutkümmend luuletust, vaid
loodust, mis haljendas, müristas, veritses või sädeles meie
ümber. Ma sulen silmad, ja sõandan õelda: ma ei saanud
looduselt kingiks luuletusi, vaid vastupidi: ma sain luu-
letustelt kingiks looduse. Kingiks või vastavalt oma tarvi-
dustele, see pole praegu tähtis, see on sõnastuse küsimus,

A világ érzéki metaforája. Rmt-s: Készülődés a számadásra.
Budapest, Magvető Kiadó, lk 377—386 © Csoóri Sándor, 1987.

niipalju on igatahes kindel, et see, mis oli minu jaoks aastaid, aastakümneid tundmatult kodune, muutus sellest hetkest peale, kui see mu luuletusse sisenes, tuntult koduseks. Sellele tekkis nüüd nimi, ilme, ajalugu, mälestus, mis käivitas seda tuleviku suunas. Aga ma toon targutamise asemel ühe kõneka näite. Ma olin ka eelmistel aastatel oma aias näinud palju siile. Ma olin neid nende turris okaste ja nõpsja ning pikliku ninaga alati naljakateks, pühadeks loomakesteks pidanud, aga pärast seda, kui nad ootamatult ühes mu suurlinnaluuletuses pinnale tõusid, tundsin ma, et nad on kohale ilmunud ürgaja saadikuina, ürgaegse sõnumiga. Nende krabistamise taga olid korraga kõik moodsa maailmalinna mürad ja oli ka ürglaantega, ürgpadrikutega kõnelev minevik! Nii asetab luule argitegelikkuse kui partikulaarsuse tagasi universaalsesse Tervikusse.

Eespool ma kirjutasin: ma peaksin olema rahulik, sest lõpetasin ju ja andsin ära mulle meelepärase kogu. Ja ma ei ole seda siiski! Vastupidi, ma olen rahutu. Luuletusi ei ole siin minuga ja minu ümber on tekkinud õhutühi ruum. Kui ma saaksin neid lehitseda, ehk usuksin siis silmapilguks, et midagi on kogunenud, välja tulnud, midagi on lõpule jõudnud. Aga võib olla, et ka see rahustav silmapilk haihtuks kiiresti. Sest kirjutamine ja eeskätt luuletuste kirjutamine ei põlista õieti midagi: pigem annab ta ikka uut ja uut innustust, sest luule on lakkamatu alustamine, igavesti kestev armatsemine. Kui ta tahab midagi näidata, siis mitte iial lõpust alates, vaid tekkimise joo vastuses. Kuidas oli see Paul Éluard'i seisukoht? Ta väidab, et «luuletaja on see, kes pigem annab inspiratsiooni, kui see, kes on inspireeritud». Ei maksa suure prantslasega vaidlusse laskuda, sest ka see, mida ta ütleb, on pigem sisendus kui lõplik mõte.

*aas akokj lo mis ohi man jaoks aas
 -tsid, aastakümneid lundmatult kodune, määrit, sellest het-

Ma räägin luulest tavalisel suvelõpupäeval, ülemaailmsel ükskõiksuspäeval. Ma räägin sellest veidi kohmetult, nagu keegi, kes kogeleb maskiga inimeste hulgas varjamata pilgu väarikusest. Silmade võimust, kui ükski silm ei vaata meile otse silma. Aga igal juhul paistab, et luuletuste päike on meie ajal lõplikult loojunud, sest tänapäeval ei vaja inimesed luulet, «lüürikat», vaid lennukipiletit, kerglast värvilist pildiajakirja, televiisorierutust ja meelekibedust; neil on vaja väikesi Kreeka saari, kus võib suurte iidsete kultuuride kohal alasti kooserdada alasti võõramaalaste hulgas; kus päikesepaiste kirjutab värsse naiste puusadele, reitele, rindadele. Teiste sõnadega: neil ei ole vaja midagi, mis ei ole käegakatsutav, vaid ainult seda, mis on pihkuhaaratav, söödav, tarbitav; mitte midagi, mis on liiga keeruline, mis tuleb kaugelt ja läheb kaugele. «Kaasaegne inimene» elab suurejooneliste asjade keskel väga väiklaselt. Väljaspool teda toimuvad jahmatamapanevad sündmused: õudused, sõjad, Kuu ümber lendavad imed; seespool teda keerlevad enamasti kokkukägaratunud eksistentsialismi argipäevased küsimused. Ta tahab elada esmaspäevast teisipäevani, teisipäevast kesknädalani, hästi sisustatud ja tolmust puhtaks imetud maailmas, elada ühiskondliku olendina, nagu poleks ta iial olnud looduslik olend. Ja mida avaramaks on muutunud selle ühiskondliku olendi ümbrus, seda kitsamasse ringi on tõmbunud tema vaimsed ja emotsionaalsed nõuded. Võitja kaotab vähehaaval iseenda. Puudutame üht silmatorkavat näidet: usu küsimust. Jumal ei olnud Euroopa inimese jaoks aastasadu mitte ainult kõrgem mina, vaid ka mõõt ning määr. Suurusele kannustaja. Tema seisus ja juuresolu avas ajas suuri perspektiive ette ning taha, ja indiviid võis tunda endal lõpmatuse tõmbetuule hingust. Meie päevil aga ei ole — Jumala allakäiguga — maailmas kokku kuivanud ainult kiriklik usk, jumalaus, vaid ka see ürgusk, mis oli sajas variandis meie liikumapanija. Kui-

Maailma aistiline metafoor

das mõned ka teadust õigustaks, minu meelest on vaieldamatu, et ta on rööbiti oma ateismiga kahjuks põhjalikult kõigutanud ka inimeseusku.

Kuidas saab siis laastatud usuga inimeste hulgas kohmetuseta rääkida luulest?

*
Kuigi see ülesanne on edasilükkamatu. Luule seisundist rääkimine tähendab meie Euroopa mandril lihtsalt seda, et me räägime inimese, see tähendab inimkonna seisundist. On ju klassikaline ja kristlik maailmavaade keele sajanditepikkusele ainuvalitsusele tuginedes kõige äratuntavamalt tähistanud ja korrastanud tegelikkust: kogemusi, mälestusi ja lootust. Seda, mida keel ei suutnud kirjeldata, peaaegu ei eksisteerinudki, või kui, siis ainult pool eksistentsis. Ja selle peassa tõusnud keele olemus lahvas kõige tihendatumalt esile luules. Jah, luule on tihendus. Maailma tupruv tuletoom. Aistiline metafoor.

On muidugi neid, kes seda eitavad. Kes väidavad, et kahekümnenda sajandi tegelikkuse «põhilised seosed algavad tänapäeval juba väljaspool verbaalset keelt» (Georg Steiner). Ja pealtnäha paistab neil kahtlemata õigus olevat. Loodusteadused võivad uhkustada niisuguse «objektiivsusega» ja niisuguse vaimse aparaadiga, mis pühib luule keele — faktide muserdava jõuga — kergesti kõrvale. Ja pealegi on sassiläinud ajalugu ise meid üle puistanud ja puistab veelgi pidevalt niisuguste sündmustega, mille puhul luuletaja sõnad jäävad nõrgaks.

Aga jäikus ei ole veel surm ja taandumine ei ole veel alistumine. On vaieldamatu, et sajandi teise poole luule heitleb hingelises segaduses. Ometi on talumatult paljud jätnud ta omapäi, pööranud talle selja, irvitanud ta üle. Ja see on toimunud just niisugusel ajal, kus luuletajad on esimest korda näinud täiesti selgelt ja kõiksusemõõtmeliselt inimkonna ja maailma ühist õnnetust. Ja seda dramaatilist nägemust ei ole mõjutanud mitte kujut-

lusvõime, mitte lootusetus, vaid faktid. Relvastumise, tsivilisatsiooni metsistumise ja vihkamise faktid. Loomulikult ei ole masendavad ainult meid ümbritseva maailma, vaid ka meie sisemaailma faktid. Luuletajad on pidanud ära tundma, et kahekümnenda sajandi inimkond on tehniliselt palju arenenum ja tugevam kui moraalselt. Nagu tahaks inimkond end lõplikult «objektiveerida» siin maailmal, nagu kooriks ta endalt samm-sammult loodusliku olendi olemuse.

See on olnud luule jaoks muidugi tõsine vapustus. Võib-olla nii on ka mõistetav tema hingeline segadus. On mõistetav, et luule on praegu end kohandanud pigem enesesäilitamiseks kui Ikarose lennuks. Tohutult on värsse praegugi; nende hulgas on palju häid, murrangulisi luuletusi, aga iga luuletaja elutöö taga kumab sajandialguse sürrealistide ja ekspressionistide, formalismi libisevate avangardistide mälestus, ja vaid areldi tuleb siin-seal kuuldavale mõni algupärane hääl, mis püüab luule üldiseks muutunud segaduses lüüasaamiste kohale tõusta.

Need viimased kolm aastat on mulle luuletuste kirjutamise kõrval võimalust ja jõudu jätnud ka selleks, et mõelda luule rollile ja tema närvivaludele. Oma esimeste kobavate sammudega ma komistasin keelele, mille kohal juba aastakümneid jätkub vali halamine. Ja ma taipasin äkki, et need haritlaste triviaalsused, mis seal selles halamises tupruvad ja mis vapustavalt vahendavad pankrotistunud keele murrangulist häbi, peavad paika ainult siis, kui me tõrkumata tunnistame nende paikapidavust. Või selle asemel ma võiksin öelda ka saatust, sest teatavasti on suurem osa Euroopa ja Ameerika tooniandvaid haritlasi vastupandamatu loogikaga iseendale tõestanud, et keelel on lõpp, et sõnad seletavad meile maailma palju vähem, kui meil teadmiseks ja mõistmiseks elu säilitamise huvides vaja oleks. Vähe sellest, kõige traagilisem ei ole mitte see,

et keel ei informeerib meid, vaid see, et ta desinformeerib, sest meie aja kaks vägevat jumalat — poliitika ja tsivilisatsioon — halvavad rahvasse ja inimese isiksust kõige edukamalt sellega, et vahetavad sõnastikus eilsete sõnade tähenduse ära: sõda tähendab rahuvõitlust, vaimne ja aineiline sõltumatus aga tuimastavat ahistatust.

Ma pean tunnistama, et meie elu pealmistesse kihtidesse on see tõbi juba tõepoolest sisse imunud. Aga meie inimliku olemuse tuumani pole see haigus veel tunginud. Võimalik, et me oleme moemassid, moeisiksused ja usinad valmispakitud tōdede ostjad, aga meie ringitormamistes ja meie sādeleva lobisemise põhjas on siiski olemas mingi vaikus, mingi meile endalegi tundmatu tōtus: ükskord me tuleme sellelt laadakarussellilt maha, hoolimata kõigest tuleme maha, ja kompame pärast iiveldamapanevat uimasust taas maailma, nagu me seda oma inimliku ajaloo jooksul juba korduvalt oleme teinud: see siin on laukapuu, ūhe surnu jumalagajātukiri, kellanōōr, telefonipost, arvutusmasin; see siin on sinu käsi, sinu nāgu, sinu argine lõpmatus, ja need siin on taas leitud sõnad, mis nōristavad suveōhtuti rohelist nestet, kui sa neid suus pōõritad.

See tōtus, see vaieldamatult romantiline lootus ise on juba luule, aga suur eksitus oleks uskuda, et see ime vōib keelega sündida, kui me ei valmista seda imet ette. Araneetud, tühjaks õõnestatud keelt ei saa parimagi tahtmise juures puhastada vōi uueks luua. Uut sorti keel vōib tārgata ja vōrsuda ainult seal, kus otsib endale väljendust uus usk, uus moraal.

Ja luulel saab keele uuendamises jālle olema peale maakuulaja rolli ka rūndaja ja vallutaja roll.

Peab olema!

Ilus suvelōpu pāev mu aias. Liblikad jātavad minuga hūvasti, samal ajal kui ma loen ilma igasuguse kindla eesmārgita Rilket. Luuletused ja liblikad? Vālisid ja sisemised elamused pōimuvad omavahel eeleegiliselt ja annavad teineteisele tuikava perspektiivi. Ma ei oska sellele tundele nime anda, aga on hea, et niisugused inimese

sisemist universumit täitvad tunded on olemas. Ilma nendeta oleks maailm lihtsalt seikade kuhi ja sündmuste rida, saginast täidetud paik või tardunud muuseum, kus on omaette eksponaatideks üks uinuv vulkaan, üks inimene, üks liblikas, üks kaelkirjak. Ja võiks olla muidugi ka mõtete ja tegevuste keeris, aga kas me suudame siin maa peal rõõmu tunda sündmusest või mõttest, mida ei puuduta meie sisimast puhuv tuul ja mida ei läbi «viljakuse hingus». Kaasaegne inimene avastab üha sagedamini, et ta elab keset kütkestavaid, aga viljatuid vorme. Nagu valendaksid ümberringi munad, kust ei kooru midagi välja.

Saksa luuletaja Wilhelm Lehmann ütleb ühes vestluses: «Ilma subjektiivse osavõtuta ei ole enam maailma. Nii tuleb vallutada iga jalatäis vaimset olemasolu.»

See arvamine võib «mina» kõikumalööduse kitsikul ajal kõlada veidi unistuslikult või koguni aegunult. Sest kuidas saab maailma elushoidmisele kaasa aidata indiviide, kui ühiskondlikud süsteemid rõhuvad, olgu poliitika või mõne muu kõrge organiseeritusega omavoli kaudu, kogu oma kehakaaluga maha just inimesiksust?

See küsimus on teistele ehk retooriline, aga luuletajatele on see luusse lõikav. Ei ole žanri, ei ole vahendit — ei teaduses ega kunstis —, mis oleks nii jäägitult ja ühemõtteliselt minaga seotud kui luule. Värsid on alati minale orienteeritud — kuulutavad ka argiesteetikud. Ajalikule, surelikule minale. Sellele sisemisele tuumale, mis on objektiivselt nimetatava maailma subjektiivne kontrapunkt. Nagu ei ole üldist stiili, nii ei ole ka üldist tegelikkust. Tõeline, liikuv, viljakas tegelikkus on alati inimese oma tegelikkus. Minul tuleb pisar silma, minu kurku nõõrib valgusepuudus ja nii edasi.

Sajandi algul kristalliseerunud ebaisikuline luule otsis mingit üldist subjekti — Agnes Nemes Nagyi sõnaga öeldes: maailma-mina —, mis romantilise luuletajaindiviidi asemel väljendas näiliselt kiretumana, aga palju komplitseeritumana maailma subjektiivsust. Rilke või Eliot

väitsid — oma ajale vastavalt —, et «luule ei ole mitte isiksuse väljendus, vaid isiksuse mahasalgamine!». Väljaõeldult, väljaütlemata kujundas nende arusaama Dante mentaliteet.

Ilma et ma selle põhimõtte omaaegsele ajakohasusele ja kehtivusele vähimatki kahtlusevarju heidaksin, mõtlen ma, et praegu, kus meid ei ähvarda mitte individuaalsete kalduvuste ülekülluse oht, vaid nende puudus, olen ma luule, aga samuti ka inimese huvides läbinisti äratuntava, isikupärase tooniga luule poolt. Me oleme üksteise ja iseendaga nii halval jalal, et väljenduse usaldatavusse kuulub ka isikliku saatuse, isikliku hoiaku usutavus. Nagu Villoni või Baudelaire'i puhul.

Luulel on veel üks, vähe tuntud ja harva rõhutatud omadus, mis tema alalist hädavajalikkust just meie ajal võib kõige veenvamalt tõendada mõistuslike ja eetiliste argumentidega. Juba ammust ajast on meile kõigile selgeks saanud, et absurduseni viidud relvastumise ajastul rabeleb kahekümnenda sajandi inimkond ülemaailmsete kompromisside kammitsas. Nii elavad riigid, impeeriumid, mandrid üksteise suhtes, üksteise kõrval pidevas sobitustotsivas pinges. Varsti on tulevikul juba uus nimi: kompromiss, sest samal ajal kui sunniviisiline kokkulepe rikub meid, ahistab ja teeb umbusklikuks, on maailma homse päeva tagatiseks ainuüksi see «hambaid kiristav» kokkulepe. Mitte avatus, mitte sõbrustamine, vaid ennastpiirav va SHOHOITUS. Ja sellest me karistamatult ei pääse. Suurte kompromisside kõige väiksemgi osa on kompromiss. Siin Kesk-Euroopas me tunneme selle mürgitavat mõju ehk vahetumalt ja teravamalt kui need, kes elavad Läänes. Meie veres, meie kontides, meie närvides ladestub märkamatult kaalutlemise, üleaaruse ettevaatlikkuse radioaktiivne saaste. See, mis oli meis kunagi külma sõja aastail hirm, elusäilitamisrefleks, on tänaseks paljudes märkamatult

muutunud arguseks. Sellest annab tunnistust poliitikaga ja eluga sõlmitud «eraldirahude», «eraldikokkulepete» haigus.

Ja siin võib rikutud tasakaalu taastamiseks või koguni sellest olukorrast väljapääsemiseks hingelist abi pakkuda luule.

Hea luuletus ei tunnista ju mingisugust kompromissi. Ei tunnista seda surma suhtes, ei tunnista seda poliitikas ega armastuses. Tema jaoks ei ole olemas grammiga kaalutavat naudingut või sentimeetriga mõõdetavat lõpmatust. Ei ole olemas kaalutlemist ega erapooletust. Väljastpoolt ja seestpoolt piiratud inimene võib ehtsas luuletuses tagasi saada oma vabaduse, oma kujutluse, illusiooni iseendast. Võib tagasi võita loomuliku ja vaba hingamise, mis on suguluses puude ja lindude hingamisega. «Kui ma loon, olen ma ehtne,» kirjutab Rilke peaaegu pihtimuslikult. Ja kui ka vaid see üksainus lause kumiseks meie sees, meie kohal, selles vaigistamatus maailmakäras, ka siis tuleks meil endamisi korrata: me elame, oleme olemas, ilma luuleta aga oleks kõik, kõik siin maa peal võlt-sitav.

LUULETAJA MERE ÄÄRES

Hando Runnel

Selle jutu hakatuses on otstarbekohane üles otsida mõned maa- ja merekaardid, seisatada nende ees, kujutada ennastki seismas mere ääres, suunata vaade kord põhja, kord lõunasse, kord läände, siis tuleb mõnigi ammu kogetud asi paremini meelde.

Alati, kui luuletaja jõuab mere äärde, tuleb tal meelde, mida ta tegelikult otsib, mis on tal kadunud ja mis ta tahab. Tal tuleb meelde, et ta tahab — koju. Ja sellega võiks peaaegu kogu selle loo lõpetadagi, sellega oleks mere-teema ammendatud. Aga kui siiski vaadata mitut luuletajat mere ääres, neid pisut võrrelda, siis selgub veel mõni tilluke lisatõik või -fakt. Nimelt nad erinevad selle poolest, kuidas nad seda kodu või kadunud kodu otsima hakkavad, kust kohalt nad otsima hakkavad.

Ühed tahavad minna tagasi isakoju, emarüppe. Teised leiavad, et kodu on kusagil eespool, kaugel, kaugete randade taga, ja nad tahaksid minna üle mere, sinna. Sinna kaugusse. Kolmandad on peaaegu samasugused nagu need esimesed, kes tahtsid isakoju naasta, aga nad on mässumeelsemad. Nad tunnevad, et nende kodu on küll ka siinsamas, aga see on halb kodu, see tuleb mässava mere abiga maha lõhkuda ja uuesti ja õigeaks alles üles ehitada. Niimoodi pole siin mere ääres selgunud mitte ainult luuletajate erinevad karakterid, vaid sügavamad loomuomadused.

Too esimene tüüp, kes igatseb emarüppe-isakoju, on võib-olla kõige vanem ja kõige levinum luuletajate tüüp.

Nemad on toitu saanud juba vanast piiblisümbboolikast. Kui need luuletajad lähevad koju ja hakkavad mereluuletusi kirjutama, siis nende jaoks meri — nende nähtud meri — on üks suur sümbol, mis tähendab rohkem elumerd ja elulaineid, ja sõitmine merel on sõitmine elulaevaga:

Ma eluveel üksinda sõuan ...
 Küll vihaselt mässavad vood!
 Samm sammult teed võideldes nõuan ...
 Eest, kiusatustormide hood!

Te petlikku peegeldust loote,
 sel nägu nii meelitäv, hell,
 siis veevalle veeretes toote:
 vaht keerleb ... haud haigutab all! [-.-]

Juba eelmise sajandi eesti luuletajaid võiks nimetada üsna palju, kes niimoodi on kirjutanud, ja selle sajandi eesti luuletajatest tuleb mul meelde üks minule tuttav isik — nimelt mina ise, kes oma esimeses luulekogus kirjutas ka väikese merepildi, mille kohta arvustaja Maie Kalda ütles väga tabavalt, et jaa, see luuletus ikka ei ole õige mereluuletus, see on niimoodi kirjutatud, et ei saa arugi, kas luuletaja üldse on merd näinud või ei ole. — Seal oli kasutatud just sedasama vanast luulest tuttavat sümboolikat ja allegoorilisust, kuigi seal oli võib-olla ühendatud segaselt kaks tunnet — seesama elumere pilt ja siis too kuldsetele kaugetele randadele, leebetele kaugetele randadele mineku pilt.

Aga on palju puhtamaid tüüpe.

Võib-olla tasuks meenutada seda, et meie kirjanduse käsitus on ikka veel kõvasti noorestiliku paugu järelmõjude all, nii nagu kogu eesti rahvas ise on Kaali kraatri paugu järelmõjude all. Kogu meie kirjutatud kirjanduslugu on mõjutanud ja mõjutab tänase päevani see hoiak, mille pakkusid välja «Noor-Eesti» liidrid. Isegi mereluule käsitlemisel tuleb see hästi välja. Kui võtta näiteks Suits või Tuglas, vaadata nende luuletusi, ja siis teha kontrolli noorsoo peal, koolinoorte peal, pannes neid

Luuletaja mere ääres

merest rääkima või luuletama, siis paistab, et põhimotiviks on neil samasugune meri, seesama, mida nägi või kujutles ja millest kirjutas Tuglas Toompea vanglas 1906:

Ju lapsena igatsesin merd ääretut mina.
Ma tahtsin näha ta lainete valgeid harju
ja lainetel liuglevat viireste varju
ja vahu sees oõtsuvaid kajakakarju
ning kaugel kõikuvat üksikut purje.
Ma ihkasin näha ta tukkuvat pinda
kui magava hiiglase raudriides rinda
ja kuulata laineid, mis veerevad randa
kui tuisuvad lēegid, mis raksuvad,
mis kirglikult kutsudes tuksuvad,
mis mürinal mältsarannale vaovad

ja siis tulevad kõik need nägemused: mässava maru algus, taevani tõusev mässuline meri, purustavad, vabastavad mässulised aated, kõrged aated.

Oleks huvitav ette lugeda veel analoogiline nägemus 30 aastat hilisemast ajast sealt samast vanglast. Selle kirjutas vapside liikumise asjus süüdistatud riigimees ja saadik Kaarel Robert Pusta. Ta kirjutas oma nägemuse linnast ja merest. Ta oli sündinud sisemaal, nii nagu Tuglas. Temagi kujutles poisikesena koos teiste poistega, kuidas nad jõuavad mereni kunagi. Temale oli merest jutustatud, ema oli rääkinud Peipsi järve suurusest ja vägevusest, aga mere vägevus ja suurus pidi veel suurem olema. Ja siis, kui ta saabus linna, siis ta nägi merd ja ütles pärast: «Ja kuigi Kadrioru rannalt ei saa veel tõelist ettekujutust mere mõõtmatuses, üllatas mind selle laius, voogude värv ja kõrgus, hämmastas see eriline suur õhk, mis voolas rinda.»

Just nimelt seesama õhk, mis voolab rinda, on teistegi maalt mere äärde jõudnute esimene avastus, see avastuse mulje õhuna.

«Seal taga, kuhu kadusid laevad, pidi siis olema kauge tundmatu maailm, ja siit Tallinna sadamast algab tee sinna... Praegu ta mürabki väljas, see Tallinna laht.

See algas väikese tuuletõmbega, siis juba aina tugevama vilistamisega minu akna ja rautatud ukse vahel. Kui langetasin ülemise aknaruudu, täitus ruum äkki karskest pöörlevast õhust, mühin väljas muutus selleks tormilauluks, milles kuuldub kaldale paisatud lainete laksumist, rannakivide veeremängu, tuule huilgamist ja veel mingisugune sügav toon, nagu hiiglaoreli bassitoru.» Ja nii edasi.

Nii on pea kõikideni jõudnud nägemused mässavast ja vabastavast merest, aga selle kõrval jäi võib-olla veidi vähem mõjusaks Villem Ridala, tollal Grünthal, kes oli Muhumaa mees, saarte mees, kes kirjutas merest hoopis teisiti, unistavamalt, sümbolistlikumalt, nagu algul seletada püüti.

Tema luule tõlgitsemisel öeldi, et nii nagu kõigil sümbolistidel siin, nii olevat ka tema eeskujuks välismaa luule, välismaalased aga olid näinud Lõunamaa meresid ja noid kaugeid randu säääl päikeselisel Lõunamerel, järelikult ka tema merenägemused ei sõltu meie merest, vaid olevat jäljenduslikud ja sõltuvat tolle välismaailma, targema maailma mõjudest.

Alles hiljem on Grünthali luulet natuke tõsisemalt hinnatud, ja võib-olla esimesed tunnustajad olid ka tema kaasaegsed, aga nad ise olid pisut vähese mõjuga. Ma mõtlen Ennot eeskätt, siis Visnapuud.

Mis siis oli, millised märksõnad siis olid Villem Grünthali mereäärses luules teisiti kui teistel? Uks luuletus, mida vaadata, võiks olla «Noorus» tema esimesest kogust:

Niikui valguvad veed, veetlikus haljuses,

Teispool kinkude päid, võimsana läigivad:

Taevas, tõstatav end, kauguse loitudes,

Näib kui ääretus häälivat.

Ohk, nii selge ja herk, virvendab kutsuvalt.

Eelpool, õitsevaid maid, päikesepaisteseid,

Helkjaid, kauguse takka,

Tõuseb laotuse hiilges.

Luuletaja mere ääres

Niikui lennukas salk eemale sööstavaid
Kotkaid uhkaval jõul, paisuvil tiibadel
Lennab võimukas vool taltsutamata
Mõtteid võitude väljale.

On kui lõpmata päev kõrguses kilgendaks,
Mis ei laskuvat näi, rõõmude külluses,
Suur kui võimude uhked,
Järjest kerkivad loited.

Siin on põhiliselt heleda, läikiva, särava, kilgendava veevälja nägemine, mis on muidugi omamoodi liigendatud ja see läheb järjest edasi kaugemale, kuni lõpeb kaugesse kaugusse. Ja et Villem Grünthal panigi oma teise kogu pealkirjaks «Kauged rannad», siis on see omakorda õhutanud teatud eksitust lahtimõtestamisel. On sõbralikult ironiseeritud, et kauged rannad on muidugi välja mõeldud, et tegelikult ta ei ole käinud kaugetel randadel ja need on needsamad Lääne-Eesti rannad ja veed ainult, mida ta on kirjeldanud. On võib-olla isegi öeldud, et selles on mingit poosi: sümboliste, tähendab välismaa sümboliste jäljendades on tema omad rannad nimetanud kaugeteks. Väikest leevendust on siis nähtud selles, et kaugusega ta tähistab võib-olla hoopis ajalist kaugust; et olles kunagi lapsepõlves neid idülle näinud, on ta nendest samadest paikadest eemale läinuna neid nimetanud kaugeteks just selle ajalise kauguse tõttu, kaduviku tõttu.

Aga väga võimalik, et see on hoopis Grünthali tegelik ironia või ironiline tõekuulutus: ta nimetab neid samu koduseid «kaugeid randu» kaugeteks randadeks sellepärast, et mingil hetkel on tundnud, et need igatsetud kauged rannad, kuhu tema ja paljud teised on minna tahtnud, on siinsamas. Ühesõnaga, ta on minnes teinud selle ringi, ta on jõudnud tagasi, ja näinud, et kaugeid, teistmoodi kaugeid paradiisilisi randu ei olegi, kui on need, mis on kodus.

Ja õieti sellesama märkuse, väikese märkuse tegi Ernst Enno, kelle hääl muidugi jäi peaaegu kuulmata. Enno kirjutas ju niimoodi: «Villem Grünthal toob midagi

uut. Merd pakub ta, laia ääretut merd! Tema on saarlane. Ta toob meile oma mere, oma nõmmise saare kaunima ehte, oma koduse toreduse uudiseks. [- -] Teised sattuvad mere ääres joovastusse, Villem Grünthal vaatleb, maitseb; teised jäävad jooobnuks, sonivad, Villem Grünthal leiab värvisid, leiab iseennast, sest ta on ju kodus.» Sellega kinnitas Enno, et Villem Grünthali luulenägemused on ehtsad ja omad ega sõltu välisest eeskujust või eelarvamusest.

Mis mindki eriliselt paelub Villem Grünthali luules, on just see tema mere heledus, see päikesepaisteline kilgendus, virvendus, selgus. See on nii täpselt, nii lähedalt ja peenelt nähtud ja kirjeldatud või maalitud, et tihkan Villem Grünthalit täiesti võrrelda Juhan Liiviga. Kui Juhan Liivi on nimetatud meie eesti luules esimeseks maastikumaalijaks oma täpsete looduspiltidega, siis Villem Grünthalit on ka nimetatud — aga jällegi vähekuuldavalt — esimeseks meremaalijaks. Pildistiku intensiivsuse, puhtuse ja peenuse poolest on nad võrreldavalt võrdsed, ja loodusmaalijatena, üks siin rannal olles, teine sisemaal olles, avanud uue tee, uue ilma uue, teritatud tähelepanu ja vaatlusviisi läbi.

Oigupoolest hakkasin ma Villem Grünthali luulet üksisilmi vaatlema hoopis lihtsamate asjaolude pärast. Selle asjaolu seletamiseks ongi head need maakaardid silme ees. Nimelt hakkas mulle pärast pikaajalist eesti luule lugemist paistma ja kuhjuma üks lugejamulje, mida võib nimetada topograafiliseks või topoloogiliseks. Nagu ütlesin, mulle tundub, et eesti luules domineerib tume mässuline meri. Kui neid tumemeelseid sümboleid silmitsi näha püüdsin, hakkasin tähele panema, et neid selliseid mereluuletusi on valdavalt kirjutatud põhjarannikul seistes, seistes seljaga päikese poole, vaadates merele, mis peegeldab selle päikese langeva valguse. Selliselt nähtuna on see meri tõepoolest suitsulik, tuglaslik, nooreestilik, tume, räigete vahuviirgudega ja sünnitab tumedaid mõtteid.

Luuletaja mere ääres

Selle avastuse teadvustasin ma pärast seda, kui olin lugenud luuletusi, mis on kirjutatud ka eesti luuletajate sulega, kuid selle mere teistel randadel viibides, vaadates küll Läänemerele, kuid vaadates Skandinaavia poolt, niisiis mitte põhja, vaid lõunasse, ja see meri helendab ees ja see kujutlus-nägemus merest on hoopis heledam. Ja siiski, kõige intensiivsemalt annavad heledust ja idüllseda edasi need luuletajad, kes on viibinud siinsamas kodus, siin läänesaartel või mererannal.

Minu selline tunne võib paista üsna juhuslik mõne meelest, sest tõestusmaterjali siin ette tuua ja lugema hakata ei ole nagu õieti võimalikki. Seda oleks väga palju ja see on võib-olla niisugustes üksikutes sõnades hajutatud olekus, et selle teaduslikult töödeldud serveerimine oleks minutaolisele väga raske. Aga sedasama muljet toonitab veel üks autor, kes on ise liikunud kaht sorti merede vahel, nimelt Ivan Bunin. Tema luulet lugedes tekkis samasugune tunne, et kui tema vaatab põhja poole, põhjamere poole, siis on tema mereelamus ja mulje hoopis teine kui vaadates üle steppide lõunameredele. Need märksõnad temal, tumedamad ja heledamad märksõnad jaotuvad tõepoolest jälle niimoodi, et need ei mõõda tõesti mitte niiväga lõunamere ja põhjamere enda erinevust, vaid vaataja dispoitsiooni või topoloogilist asendit vaadeldava vee suhtes. Et tähtis pole meri, vaid asend mere suhtes, kinnitab veel üks tegelik episood Bunini elust. Buninid reisisid Vahemerel, mis peaks olema ju üleni lõunamere värvi ja heledusega, ent viibides Sitsiilias, Palermos (muide pärast kuulsat Messiina maavärinat 1908), pidid nad kirjutama päevikusse: Me oleme linnas, lahe ääres, mis suundub põhja, kus kunagi ei peegeldu, ei sära päikese hele valgus, kunagi ei peegeldu kuu. — Tähendab, just maakoha, just vaatekoha asend on selline, et ta näitab merd ainult sellisena.

Selles mõttes Eesti olusid, siinseid vaatekoha võimalusi kokku võttev on Hindrey novell «Raffi kavatiin». Novellis kõneldakse, kuidas suvitav naine Alma Niitak

suhtleb merega, kuidas süvi ja meremuuljed põhjarannal, Narva pool on tumedamad, ahistavamad kui läänerandadel, «kus päike paistab sulle silma üle vee virvendustest», kus avaneb mere idüll ja liigutab mere lõpmatuse illusioon.

See kõik on sissejuhatus. Need kõik on iseenesest väikesed ja vähem tähtsad asjad. Olulisem on selle juures võib-olla see, et niimoodi merele vaadates vaatlevad või vestlevad või suhtlevad luuletajad veel ühe olulise asjaga, mis kasvab luules mõneti suuremaks sümboliks kui meri ise. See on päike. Kõik see valgus on ju päikese käest saadud ja päikesele silma vaadata on tõepoolest raske. Päikesega suhtlemine käib tõesti ainult vahendaja kaudu ja selleks vahendajaks on meri. Olenevalt siis luuletaja või nägija asendist merepeegli ees on ka too päikeselt langev õnnistus luuletajale vastu tõttav või temast pagev. Sest päikese suurus on selles, et ta pole maapealne, vaid taevane, taevalik.

Ma ütlesin, et Ernst Enno oli esimene, kes kiitis ja avastas Villem Grünthali luule tõelise väärtuse. Enno enese nägemused mere ääres on võib-olla veelgi intensiivsemad ja võimsamad kui Grünthali nägemused, kuid tema oli see mees, kes hakkas otsima just kodu sealt kaugustest, kaugetelt randadelt. Tema nimetas neid randu isegi jumala randadeks. Ja võib-olla sellepärast on ka Ernst Enno luule vastuvõtt olnud niisugune vaevaline, et seesama nooreestilik esteetika, kirjanduse käsitus ei tahtnud vaadata jumala randadele. Nood tõlgendajad võtsid tollestsamast välismaa sümbolismist, millesse nad meelsasti Ennotki mässida katsusid, ainult ühe osa. Nad ei võtnud omaks sümbolismis küllalt olulist religioossete motiivide maailma ning selle edasiandmise kogemust ja sellepärast jäi Ernst Enno sellele esteetikale ja tõlgendusele võoraks.

Võib-olla mõned põhjendavad seda võorust ka sellega, et Ernst Enno oli kümmekond aastat vanem kui «Noor-Eesti» juhtivad ideoloogid ja kuna nende lipukirjaks oli siis, et kõik need, kes on vanad, need on maas

Luuletaja mere ääres

viletsad, need tuleb kuulutada kadunuks ja tuleb ehitada mässi ja tormiga uus noor kirjandus, uus noor ühiskond. Need olid need kõrged aated, need kangastusid tumeda, päikest pageva mässulise mere kohal.

Miks siis Enno oma kaugete randade või jumala randade nägemised viib kokku merega? Miks ta näeb neid nii kindlatena just mere ääres? See on ka iseenesest lihtne seletada. Ei ole võimsamat vahendajat ega sümbolite generaatorit kui meri. Kui vanades lauludes ja müütides kõnelakse, et maailm tekib merest, siis kordub see lugu siiani päevast päeva, sest see on tõsi. Mis muu kui meri on see koht, kus rändaja näeb, et maa saab taevaga kokku. Mere ääres näeb ja mõistab ta seda. Meri on see vahekoht, see vahemees, mille kaudu kõige otsesemalt jõutakse maa pealt taevasse silmapiiril, kaugetel randadel, maailma lõpus. Ühesõnaga: meri koondab või merre on koondatud kokku kogu kosmos ja sellepärast on tema viljakus sümbolite sünnitamisel väga ilmne. Mitte ainult päikest peegeldavad lained, mitte ainult maad ja taevast ühendav silmapiir, vaid terve hulk taevale viitavaid tegureid avaneb siin mere ääres luuletajale. Oheks oluliseks vahemeheks saab ja sümboliks kasvab mere ääres tuul. Sääl tuul tuleb taevast. Kui jätame maha nüüd selle mere, siis kohtame seda tuult juba hiljem ka mujal ja see on niisamuti taevaste tuul ja see tuul kõneleb. Meri ja taevast näitab, tuul kõneleb.

Tuulest kõneldes meenub niisugune luuletaja nagu Bernard Kangro. Ta kasvas merest kaugel, meri oli temale eelkõige elumere-sümboolika kaudu tuttav. Ise kujunes ta selle loodusemaalingu jätkajaks, mille alustas Juhan Liiv. Temast sai botaaniliselt väga täpne ja tundlik luuletaja. Tema suhe maailmaga oli alguses piiratud-suletud oruelaniku veidi ängistatud suhe. Kui ta mere äärde jõudis, oli tema esimeseks avastuseks tuul. «Kui su juurde tuule kujul tuleb hõiskav kaugus,» kirjutab ta oma teise raamatu «Tuulelauludes». See tähendab, et merest sai ta kauguse- ning avarusetunde ja see tuli tuule kujul. Palju hiljem võtab luuletaja kokku oma elutunde ning see ütleb:

inimene hajub kunagi tuuleks ja selle tuulena jõuab teiste inimeste juurde. Tuul, tuleb meelde, on kõige uuematelgi luulepõlvedel olnud vahel ainsaks taevaredeliks, ainsaks sillaks maa ja taeva vahel. Tuul, taevaste tuul, tule alla — öeldi siis.

Üks meeliülendav suhe päikesevalgusega, mis saab võimalikuks vee ja mere kaudu, on väga ilusti läbi elatud ja kujutatud Heiti Talvikul. Tal on luuletus «Legendaarne». Siin tuleb jällegi nähtavale seesama meri, seesama suvepäikese ja avarusega, sellesama kauge rannaga, mis oli Grünthalil ja mis oli Ennol:

Üle heliseva luiteliiva
keerleb kajakate legendaarne lend.

Üle virvendava, valge liiva
matkan ma, käekõrval väike vend.

Vahupärleid ritta lükib meri,
hiilgab, hõbetab neist kogu kaldaviir.

Lainte rütmi kajastab mu veri,
igas libles tuikav päiksekiir.

Tunnid helepalgsed pikka kaovad,
pikka läände lookleb raugust õhkuv rand.

Vennakesel silmad kinni vaovad,
käies väsinuks jääb väike kand.

Aga kõrgelt nägematu käsi
hoiab hellana meid kangastuval teel.

Astu, vennakene, ära väsi,
rõõmsad ended ootavad meid eel.

Näed neid sinirünkaid mere taga,
sinna manitses meid ükskord isa hääl.

Pilved vestlevad säääl jumalaga,
kuldne valgus luilab nende pääl.

Tule, tule! Üle valge neeme,
läbi helge päeva virvendab me rand.

Sinna kaome, rinnas kuldne seeme,
igavese päikse võrsuv and.

Siin on oluline jällegi päike. Päike ja valgus. Meile näidati inimesi, kes selles valguses tahtsid minna koju. Koju sinna, kaugetele randadele.

Hiljem tuleb juurde selliseid luuletajaid, kes on kahtlevamad või muidu kavalamad. Kui nad mõtlevad natuke nendele taevastele randadele 20. aastatest üle kasvanud Euroopas 30. aastatel, hakkavad nad järjest kibedamalt kahtlema, et seal kauguste taga noil randadel võiks olla kodu, mis neid vastu võtaks. Nad jätkavad minekut, nad lähevad selles samas suunas kõik võib-olla veel, aga nad tunnevad, et see taevas või see kauge rand, kuidas keegi teda näeb, see ei võta neid vastu, keeldub vastu võtmast, nad on igavesed minejad, aga nad ka kunagi selleni ei jõua.

Kui Ernst Enno luules näiteks oli see usk olemas ja see jõudmise tunne nii tugev, et see värvis luule täiesti helgeks ja lootuslikuks, siis see oli koguni nii lootuslik, et isegi kui läkitatuks Ernst Enno sinna Eesti põhjarannale, kus teised nägid merd tumedat ja sünget, osanuks tema leida ja leidiski, kuidas põhja poole vaadates ka heledust ja helgust näha. Ta läks sinna südaöösel. Südaöösel on põhjataevas kõige heledam ja helendus ei ole mitte ainult merel, vaid ka südamaal. Ja ta soovitab kõigil avada aken põhja poole, lasta tuppä tulla öö, et saada osa sellest valgemeelsest, mis tuleb säält — põhjataevast.

Kolmekümnendatel aastatel enam seda heledust ja helgust ega seda usku ei ole. Tõusev traagiline toon on ta matnud. Euroopailm säeb ennast justkui uuele hukule vastu minema. Võib-olla ses mõttes oleks otstarbekas võrrelda Enno luulega. Uku Masingu luulet 30. aastatest. Võiks kõnelda vanast kuulsast Valge Laeva motiivist, mis on vähemalt Maltsveti-aegadest eesti luules ja kirjanduses olemas ja millest Uku Masingul on mitmeid heiasusi. Aga nägelikumalt ja paeluvamalt kui miski muu on minu silma jäänud üks teine nägemus. See on luuletus «Tontide eest taganejate sõdurite laul». See ei ole mere-laul puhtal kujul, sest selles luuletuses ei näe me merd.

Meri on kuivanud, õigemini redutseerunud. Uku Masing on selle nägemuspildi viinud rohtlasse või kõrbe. Aga see on võrreldav merega. Rohtla või kõrbe on mere sarnane sümboolne keskpaik samuti, mille kaudu me näeme seda kosmost, mis ühendab taevast ja maad ning kus nagu mere ääres näeb silmapiiri kaudu niisamuti taevarannale jõudmist. See on luuletus, mis kõneleb taganemisest taevarannale, jumala randade poole, ja on üsna sünkroonne tolle aegsete meeoleoludega Euroopas:

Pillipuhjad oleme need, kellelt kodu võet, naine ja laps, on vaid valendav pilvedetriip ja hobuse kärnane saps. Ainult sinetav laotuseveer ja tolmune konarais tee, siis kui maad pole enam meil järgi, võime süüdata merede vee. Oma varjudel astume ikka ja lippudeks on meie käed, kuna viimased siiski veel vabad on Jumala taevaste mäed. Meie hobused kronud ja tüdind, meil kondile kajaks on kont, mõõgad roostetand, aga me süda on muistendi tõrvane lont. Varbad purunend kivide vastu ja keha on kibelev haav, süda kaotava maleva vettind on verega lahingukraav. Pillid auke on kulunud täis, ja lauludki tolm tapab eos, aga siiski me läheme uhkelt, viled sinised karedas peos. Metsad põlevad kukalde taga ja lõõmendab viljatu nurm, seda tunneme hästi, et jälgib meid tontide kuningas Surm.

Aga oleme viimased kaitsjad, pillepuhuj ja närudes salk, need, kes laastavad tonte eest väljad, ega teagi, mis töölise palk. Inglitiibu küll ihaldab retkel Su orjade jonnakas ind, aga kinni ei pidada suuda eal meie, oh õnnistus, Sind. Valget ootame vahelgi Laeva, lõppev leekides järel on sild, teame hästi, et tuhaks saab pea ka talade viimane kild. Ainus sõber on rada ja rõõmuks, et pagenuil käes juba maa, aga sellest ei nukrust, ei leina, et seda me näha ei saa. Pole hoolt, kuhu sureme viimaks, sest veri on otsatult hell, kui me osanud pilgata vaenlast, siis kumiseb julgustav kell. Mis siis sellest, et ees on vaid ootus ja järgi on suitsune tuul, sest me südamed kunagi õitsvad ju Jumala jäädaval puul. Pillipuhjad oleme sandid, kellel naist pole, kodu ei last, ainult sinetav taevasteveer, selg Valgele Laevale mast. On vaid hõbedast pilvedetriip, selg endale oda ja piik ja me silmades peegeldub suur kõrbe taganev Jumalariik.

Luuletaja mere ääres

Luuletuses sõna-sõnalt ehitatud nägemus on meelivapustav oma uut laadi skeptilise realismiga: liikudes või taandudes jumala randade poole, taanduvad need rannad saavutamatuks sama järjekindlalt nagu «orjade jonnakas ind» neid saavutada ja kinni pidada püüab.

Kui nüüd veel veidi hilisemast luulest mõni näide tuua — sama sümbolite buketiga, mis on niiviisi nähtud merest välja kasvanud või niisugusele maad ja taevast ühendavale merele tagasi viidavad —, siis peaks ilmtingimata peatuma Paul-Eerik Rummo kuuekümnendate aastate luule juures. See on täiesti teine luule, aga sügavas mõttes ikka seesama.

Milline on Paul-Eerik Rummo meri, see tuleb kõige lihtsamalt ilmsiks «Hamleti lauludes». «Hamleti laulude» esimeses osas tutvustatakse merd niiviisi:

Meri tõmbus endasse. On mõõn.
Luitel koltuv tormivahusõõn.

Kuule... mis seal kahab iilides
pahaendeliselt, hiilides?

Lõikehein, oh sõber, lõikehein.
Ning me kõrval seisab pilvesein. /- - /

Selle mere juures ei vaadata enam kaugetele randadele; seal ei nähta neid. Oma kinnismõttest kinni hoides tahaksin rutakalt öelda, et see on nn eestilikult epiloogiiline meri — meri p ä r a s t mereks olemist; meri mereomadusteta. Või kui me edasi jälgime mere-kujundi esinemisi Paul-Eerik Rummol, siis on ta meri tihti jäätunud, lumine, tardunud. Siin algas sellega, et «meri tõmbus endasse», ühesõnaga, et meri muutus kuivaks; mõnel pool on öeldud otse: surnud ja tühi meri.

See meri on tige. Luuletuses «Me hoiame nõnda ühte» lausutakse:

ME HOIAME NÕNDA ÜHTE

kui heitunud mesilaspere

me hoiame nõnda ühte

ja läheme läbi mere

(Mitte üle, vaid läbi! Eelmised luuletajad lootsid jõuda üle mere, siinne ainuke lootus on minna läbi mere.)

ja läheme läbi mere

mis tõuseb me vastu tige /- - -/

Erilist tähelepanu tahaksin pöörata sõnale «tõuseb». See pole sugugi juhuslik sõna. See pole sellest sordist, kui öeldakse näiteks, et orjad «tõusid». See «tõusmine» on väga nägelik: tõusnud merd näeme tõesti mingi seina või müürina. Seina-kujund on Paul-Eerik Rummo tihtilugu olemas, sein tõuseb me ette sageli, meie ette püsti, võttes merelt, kui see on merest kerkinud, ära mere olulise omaduse — tema avaruse, tema silmapiiri, tema jumalارانad. Täiesti ühenduseta ei jää Paul-Eerik Rummo luules maa ja taevast ühendav meri kaob, kui silmapiir sulgubki, jäävad maa ja taeva vahel seda ühendavat ülesannet täitma hoopis teised jõud või nähtused. Neid on esinenud küllap ka muudel luuletajatel, kuid ei ole vahest silma jäänud nii kirkal kujul. Maa ja taevast ühendab siis tihtilugu kas päikesekiir või valguseviirg või mõni puu (tähepuu) või mast või sammak. Paul-Eerik Rummo luules on sellised ühendajad, sellised taevaredelid olemas. Näiteks luuletuses «Vihmad mind on armastanud järjest» on niisuguseks ühendajaks vihmasadu, vihm:

/- - -/ Vihmatraadid püsti-pinni kisti
 okastraadist taradega risti.
 Hele! tume! püherdavad lepad,
 vasardavad lehti vihmasepad,
 rõsket viskub sädemetehelki
 peidupaika siia, kuusetelki.
 Vihmasaapad käivad kraaviääril
 pilvedesse ulatuvail sääril. /- - -/

Luuletaja mere ääres

Ühendus maa ja taeva vahel on ilmsemast ilmne, on meeliselts nägelik, aga seegi ühendus on omamoodi traagiline, sest lõpeb sellega, ikkagi, et vihm (taevane!) hävitab, uhab kõik pidevama ja püsivama välja nii puudest kui inimesest — «minust»:

/- -/ vihmad, kes mind armastanud järjest,
langevad mu kaela kõrgeist kärjest,
ja see hoovus kuue, särgi, naha,
rullib õlgadelt kui küünlavaha,
törkesõnad kõik, mis tõusmas suhu,
häälepaeltelt rahulikult uhub,
uhub ergustiku sullejoonist,
vere kannab kaasa kõigist soonist,
kihi järel kihi peseb luudelt,
nagu aastaringe võtaks puudelt...
Ei tal ole ruttu, ei ta tüdi.
Südamik jääb puust ja minust üdi.
Vihmad, kes mind armastanud järjest,
kaela mulle langend kõrgeist kärjest,
utnud mind kui rädirohket maaki,
taanduvad nüüd silmitsema saaki:
seal, kus kuusk mu kohal hoidis käsi,
nooldub taevasse ta habras säsi;
samblal mõned helendavad jooned
nagu pidemeta kullasooned.

Luuletuses «Sirutab selga» on koguni kaks ühendajat: meri ise ja merest tõusev samm — väsinud vesipüks. Aga lootust ei ärata kumbki. Visandatud merepilt on redutseeruv meri. See, mis tegi elavaks paljude luuletajate mereluuletused, on siin traagiliseks läinud — see tähendab: valgus on merelt läinud. «Laintest kõik tähed nopitud, / tuulatud, veskile viidud.» «Oli ükski neist küps?» küsib kokkuvõttev värss. Selle mere pääl puuduvad taeva märgid, puuduvad kauged rannad. Ühenduskatse maa ja taeva vahel teeb veel merest tõusev vesipüks, kuid temagi on kui «tuleta tuletorn», ta ei jõua sinnani. Võib-olla pole siin taevast ja selles on asi? Aga ometi on ka neid luuletusi Rummol, kus need kauged rannad on heledatena nähtavad, aga ikka ja ikka pole need idüllilised. Aimu saab

sellest luuletuses «Lumepilvede valge linnani», kus kolm valget tuvi lendavad maa päält ja jõuavad sinnani — «lumepilvede valge linnani». Ja merigi — kui tähele panna — muutub Paul-Eerik Rummol lumisemaks. Mere asemele tulev lumivalge maastik, lumevalgus, selle karmus, selle traagika ja isegi selle tappev toime on tihti tema luuletustes. Ja võib-olla kõik need arengud ning muundumised võtab kokku luuletus «Oo et sädemeid kiljuks mu hing».

Kui ma ütlesin, et varasemad luuletajad olid minejad, taevaranna või kaugete randade poole minejad või kojuminejad, siis uuemad luuletajad on sagedamini ootajad. Juba kolmekümnendate aastate luules oli märgata seda, et minejate minek on tõrges, kuigi veel minnakse. Nagu vastu tahtmist või liiga väikese lootusega. Aga päris uuemad luuletajad on ootajad.

Nad ei ole võib-olla seda ootamist kusagilt mujalt õppinud, aga kui siduda seda nähet maailma religioossetest traditsioonidest pärit mõistetega (mis on omamoodi võib-olla vägivaldne, aga siiski ka loomulik ja vältimatu), võiks selgituseks öelda ju nii, et kui jumalusega või millegi sellesarnasega kokkusaamise võimalus on inimesele osaks antud, ongi tema nn pärisosa, siis on tõepoolest inimese teekond tema juurde sama mõttetu, või paremini öelda, inimese enda otsimine niisama mõttetu või niisama mõttekas nagu paigal olles ootamine, sest see peab, kui see on temale — inimesele — osaks antud, siis see peab temani jõudma ka siis, kui ta ootab kannatades.

Erinevus valitseb ka selles, kuidas keegi seda kokkusaamist või rannalejõudmist kujutleb või näeb Paul-Eerik Rummo kujutus on valdavalt traagiline. Idüllist erinevaid, koguni kohutavaid kokkusaamisi on kirjeldatud ka väga vanas kirjanduses ning luules. Seal on öeldud ka, et see, keda sa kõige rohkem armastad, või see, kes sind kõige rohkem armastab, ühesõnaga mingi jumalus või jumalik ülim armastus siis, on meie palge ees nii suur ja vägev, et meie ei saa tema peale vaadata, ei saagi teda näha otsekohe.

Luuletaja mere ääres

Kui Paul-Eerik Rummo teistest paljudest «merelaulikutest» veel millegagi erineb, siis ehk just sellega, et ta toob sinna mere äärde, kui võimalik, mitte üksiku unistaja, üksiku igatseja või mineja, vaid ta toob kaks inimest. Olgu või «Hamleti lauludes» — need inimesed sääl on armastajad, tähendab kaks inimest ikkagi. Jah, Ernst Ennolgi oli, väga põgusalt küll, see armastajate motiiv kaugete randade ees. Seda arvustati veidi niimoodi, et ei tea, kas see oli päris armastatu, keegi tegelik inimene, või oli mõttekujutus «ainult»... Ometi võis seegi keegi temal olla ju armastus kõrgemas tähenduses ja positsioonis, kokkusaamine ülimga. Katsun analüüsida Paul-Eerik Rummo luuletust kui paigalseisja vastuminekut ülimalle paigas, mida poeetilises kirjelduses saab käsitada jällegi redutseerunud merena. See on pikk luuletus, aga ma loen ta nii, mitte deklameerivalt, vaid just neid märksõnu välja veerides ette:

OO ET SÄDEMEID KILJUKS MU HING

kui käial lihvitav väärisvaas!

(Ja juba järgnebki paigalseisu toonitamine.)

Joon, millel ootan, on kitsas sild;

ma püsin ärevalt, silmad maas.

(Ta ei vaata, tal on silmad maas.)

Oksainus mõõde, ja see on kaugus

mu ees ja taga kui valge nool,

(Algab valguse-muljete märkamine ja kuhjumine.)

vaid valge tunnel, ja muud ei aimu

ei all, ei ülal, ei külgede pool.

(Kõik nähtav pöördub hüperboolseks nägemuseks.)

(Mu all vast taevas keerleb kui torn,

mu kohal jõgede võrendikvool,

mu kohal vast võrade jäätunud võrk,

all surnud meredest jäänud sool,

(Sool — valge, surnud!)

vast paremal mastimändides sood,
 vast vasemal kailulaugastes laas...)
 Kuid ei — vaid kaugus mu taga ja ees,
 vaid sild, mil seisan ma, silmad maas.

(Ja nüüd algab siis traagiline suhe kaugusega, saab ilmsiks see, kuidas kauguseni jõuab ootaja.)

Ma loitsin liikuma tunnelisuu
 ja tunnengi: võngahtab kauguse tipp,
 sa tuled mu poole, ma tunnen, sa tuled,
 see oled sina, see ärganud täpp,
 sa tuled, sa astud koraljal lumel,

(Koraljal lumel — see on jälle merepõhja, mere transformeerunud kujund.)

tal on su jalus koraalide kaik,

(Koraali-sõna sissetoomine kuulmeisse muudab asjad tahestahmata meie kultuurkonnas taevaliku või jumalusemõistega seotuks.)

sa tuled, sa kasvad, tume ja elav

(Kõik, mis oli valge, oli heidutavalt surnud, ainult tume on elav — see kordub mitmes tema luuletuses.)

kui külmadel väljadel märtsilaik,
 sa tuled, sa liigud mu suunas kui kuusel
 tüvetsi nõrgub juurtele vaik,
 sa tuled, vaid minu suunas saad tulla,
 kõrvale astuda puudub sul paik —
 üksainus mõode, /.../

(See siin on nagu refrään jällegi.)

/.../ ja see on kaugus,
 ning sina — selle lähenev tipp,
 sa lähened elav täpp, ma tardun,
 mu kehas pagiseb kärsituslipp.

(Nüüd tuleb siis see, mida on ette valmistatud, näeme jälle üht maad-ning-taevast ühendavat ilmutust, üht märki, üht sammast, üht sümbolit veel, mis Paul-Eerik Rummo luulest läbi käivad.)

Luuletaja mere ääres

Sa jõuad siiani, puutume kokku,
ei rinnalt tõsta ma isekat pead,

(Ikka ei vaata, vaatamine on võimatu!)

sel kitsal sillal sa minuni jõuad
ja otse minusse jõudma pead.
Siis viimase astudki sammu — ja meist
saab sammas hõõgub kui sulaklaas...
ning sulad läbi mu abaluude,
must sulad lahti ja lähed taäs,
vaik nõrgub lumme, koraal jääb vaikseks
ja jälle kauguste lõpp sust saab.
Oo et sädemeid kiljuks mu hing
kui käial lihvitav vääriswaas!
Tunnel mu taga, ma tean, vaid sild,
ma tean, ei pööra, ei tõsta ma pead.
Hääletult lendavad läbi mu keha
süstikteravad kauguste read.

Luuletus lõpeb tardumusega. Keegi ei räägigi, keegi ei vaatagi. Ühesõnaga, see kokkusaamine selle ülimga, keda armastatakse, või ülimga, kes armastab, on nii kohutav, nii võimas, ja siiski mitte igavene; see on ajutine.

See on siis kaugetel randadel käimine uue-
mas luules.

Kui nüüd mõelda, et mis pärast koraalide kaiku veel moraaliks öelda, siis võiks lihtsalt lõpetada selle ammuse tõega, et inimesed ei näe asju endid, vaid nad näevad sümboleid ja on ainult üksikuid, kes suudavad näha asju endid nende ehtsuses. Nii nagu Juhan Liiv läbi oma aja sümboolite, mis kubisesid luules, nägi Eesti maastikku oma silmadega nii nagu see oli ja on, nii nägi ka Villem Grünt-
hal-Ridala merd omaenese silmadega, kuigi sümboleid nägema harjunud kahtlustasid esialgu ja kauagi veel, et kõik see nägemine on ainult uute, välismaa moodsate sümboolite ümberkirjutamine siin.

On öeldud, et luuletajad on nägijad; nad ei näe mitte märke ja sümboleid, kui nad näevad, vaid siis nad näevadki midagi enda ees seisvate sümboolite tagant. Nime-
tame seda tõelisuseks või kuidas keegi oskab öelda, aga

igal juhul nende tõkestavate sümbolite kõrvaleheitmine on nende tegu ja saavutus. Aga muidugi siis tulevad jälle inimesed nende järel, kes hakkavad nende nähtut uuesti sümbolitesse ajama, uuesti sümboliseerima, lihttähendusega seletama ja nii nende nähtu ja öeldu, muutudes sümboliks, muutub jällegi teistele niisuguseks tõelist nägemist kammitsevaks ning suunavaks retseptiks, et tuleb jällegi oodata uusi nägijaid, kes näeksid neist sümboliteks tehtud nägemustest läbi. Ja nii käib siis võib-olla kõik see kultuur ja kirjandus ja luule, kui seda võtta järjekestva kulgemisena.

(Ja kui siis veel juurde tuua kriitikute või arvustajate seisus, kellest ma ka alguses natuke rääkisin, siis on ka nendega nõnda nagu luuletajatega, kui nad ükskord jõuavad mere äärde. Sest kui kirjandusele ja luulele läheneda valgustusajast pärit pisut allegoorilise mõõdupuuga ja nõustuda, et sõna on kah valguseallikas omas maastikus, on päikene omas mastaabis, ja kui ta on tõeline päike, siis on ju väga raske temasse vaadata ja temaga suhelda, teda tuleb siis vaadata vahendatult. Aga enamus kriitikuist keerab siis selja selle sõna poole, mis valgust annab ja ta seab enda ette siis mingid peeglid — need on need tõlgendamise õpetused ja retseptikogud, see on see kultuur, mis tal teada on, ja see on siis tihti nagu seisimine merepeegli ees põhjarannikul: päike paistab selja tagant ja vaadatakse siis sellele peeglile; kiired peegelduvad kaugemale vaatajast ja see ütleb, et kõik on tume, kõik on vilets, et tuleks midagi parandada päikese juures või mere juures. Aga ta ei oska või ei suuda oma palet pöörata päikese poole, ei oska oma asendit muuta, nõnda et silmad maas, siinsamas heledat merd näha ning mere kohal, enda ees, päikest.)

INIMENE JA LOODUS I

Imperativus biologicus

Toomas Sutt

125 aastat tagasi kirjutas Thomas H. Huxley: «Küsimuste küsimus inimkonna jaoks, probleem, mis kaasneb ükskõik millise teise küsimusega, kuid on neist kõigist märksa huvitavam — see on inimese koha määratlemine Looduses ja tema suhted Kosmosega. Kust oleme pärit, millised piirid on meie võimul Looduse ja Loodusel meie üle, millise eesmärgi poole me pürgime — need küsimused on kustumatult värsked ja raugematult huvipakkuvad (igale inimolendile, kes on sündinud planeedil Maa» (Caran 1986: 238).

Meie päevil on need sõnad omandanud lausa eksistentsiaalse tähenduse. Inimkonna põhiküsimuseks on saanud: kuidas olla, et olema jääda? Albert Camus'd parafraseerides võiks öelda, et on üksainus tõesti tõsine filosoofiline probleem: ellujäämine.

Käesoleva essee aluseks on põhiliselt ideed ettekannetest 8. rahvusvahelisel teaduse loogika, metodoloogia ja filosoofia kongressil (Moskva, august 1987), üleliidulisel sümposiumil «SETI-87» (Vilnius, oktoober 1987) ja rahvusvahelisel sümposiumil «Evolutsioonibioloogia — teooria ja praktika» (Plzen, august 1988) ning publikatsioonidest «Eesti Looduses» (1980, nr 3, 4), «Loomingus» (1978, nr 1; 1987, nr 4) ja «Aja Pulsis» (1988, nr 21).

Algsel kujul on sõnastus järgmine: «On üksainus tõesti tõsine filosoofiline probleem; enesetapp. Otsustada, kas elu väärib elamise vaeva või ei vääri, tähendab vastata filosoofia põhiküsimusele» (Camus 1972:13).

Kaks korda inimkonna ajaloo on inimese ja looduse vahetud suhted olnud dramaatilised. Esimest korda siis, kui elu areenile ilmus uus liik *Homo sapiens*. Tollal oli see sõna otseses mõttes elu ja surma küsimus: kas olemisvõitluses püsima jääda või loodusliku valiku läbi hukkuda. Siis oli määrav meie liigi nõrkus, otsene ning vahetu sõltuvus looduse stiihiast. Nüüd on saatustlikuks saamas aga inimese «tugevus», illusoorne kujutelm oma kõikvõimsusest looduse suhtes.

Iseloomustades hetkeseisu niisuguse fundamentaalse filosoofilise kategooria nagu võõrandumise kaudu, peame tõdema, et inimese totaalse võõrandumise kriitiline piirjoon on ületamise ohus: loodusest veel «kaugemale» minek tähendaks ökoloogilist katastroofi (pikaldast kollektiivsurma); inimese loodud asjade (eeskätt tuumaraketid ja -pommid, aga ka aatomijõujaamad) valitsemine inimese ja inimsuse üle võib aga iga hetk vallandada tuumakatastroofi (hålvimal juhul siis kollektiivse äkksurma).

Põhimõtteliselt uus situatsioon inimese ja looduse suhetes nõuab sellist ellujäämise strateegiat, mis tugineb kardinaalselt uuele filosoofilisele süsteemile (Sutt 1988: 2).

Kõigepealt vajab meid huvitavas kontekstis täpsustamist selline oluline mõiste nagu antropotsentrism. Siin on otstarbekas aluseks võtta klassikalised filosoofilised põhimõtted. Alustagem sellest, et ontoloogilises plaanis ongi ainuvõimalik antropotsentristlik (või laiemalt võttes geotsentristlik) maailmanägemine, s. t elu ja inimese olemuse analüüsi ja mõtestamise lähtekohaks, ka kosmilises kontekstis, on paratamatult meile seni ainus tuntud elu (sh mõistusliku elu) fenomen planeedil Maa. Gnoseoloogilisest aspektist on antropotsentristliku maailmanägemise paratamatuse ammu ja selgesti põhjendanud Immanuel Kant, kes fikseeris tunnetustegevuse piirangud, mis on tingitud inimese evolutsioonibioloogilisest olemusest. Eetilises plaanis jõuab klassikaline antropotsentrism, mille «valemiks» on lendlause «inimene on kõikide asjade mõõtloogilise «maise» piirini Albert Schweitzeri kuulsas põhi-

Inimene ja loodus

mõttes — aukartus elu ees. Inimene kui ülim väärtus ja elu kui pühadus (ka kõigis võimalikes kosmilistes teisesdites) — need põhimõtted peaksid kindlasti kuuluma inimese ja looduse suhete uue eetika alustesse. Ent teel sellesse eetilisele uuenenud maailma tuleb meil ületada vähemalt üks (ja praegu juba peaaegu fataalne) takistus, mida ma nimetaksin vulgaar-antropotsentristlikuks ideoloogiaks. Ja paraku on ka see üks antropotsentrismi vormidest. Kriisisituatsioon inimese ja looduse vahekorras nõuab otsustavat lahtiütlemist kõnesolevast doktriinist: nii selle religioosest modifikatsioonist (mis postuleerib inimese kui Jumala loomingu tipu erilise asendi looduse suhtes) kui ka vulgaarmaterialistlikust teisendist (mis kuulutab inimese looduse kõikvõimsaks valitsejaks ja ümberkujundajaks).

Kristlikust dogmaatikast pärit inimkeskset, loodusele vastandatud maailmanägemist peavad mitmed kaasaja silmapaistvad mõtlejad (näiteks Nikolai Berdjajev ja Arnold Toynbee) üheks ökokriisi vaimsetest juurtest. Nõukogude filosoofias aastakümneid domineerinud vulgaarmaterialistlik ja sisult antimarksistlik tees inimese kõikvõimsusest oli põhjenduseks ja õigustuseks niisugustele fenomenidele nagu lõssenkism, mille kibedaid vilju tuleb meil veel kaua maitsta, ja Siberi jõgede «ümberpööramise» projekt, kui piirduda vaid kahe, seejuures üksnes näiliselt erineva juhtumiga. Ei tohi unustada, et filosoofiliste doktriinide mõju ka kõige praktilisemates ühiskonnaelu sfäärides on kaugelt suurem, kui seda tavaliselt arvatakse olevat... (Sutt 1988: 2).

Niisiis, me vajame uut filosoofiat ja uut eetikat, täpsemalt öeldes, loodusteaduse ja filosoofia «suurt sünteesi» ja reformeeritud eetikat, mis võimaldaksid mõtestada olemasolevat kriisisituatsiooni ja avardada võimalusi sellest väljumiseks. Kõigepealt kerkib küsimuste küsimus: milline on, saab olla või peab olema selle «suure sünteesi» metodoloogiline alus? Inimmõtte ajaloo kogemustest on minu arvates üks kõige väärtuslikumaid Karl Marxi dia-

lektiline meetod: **historism** (ajaloolis-evolutsiooniline maailmanägemine), **süsteemsus** (maailma mitmekesisus tema tervikluses) ja **humanism** (elu ja inimene kui ülimald väärtused) — need kolm printsiipi oma totaalsuses peaksid kuuluma inimkonna ellujäämise strateegia alusmüüri. Loomulikult ei peagi uus eetika ilmuma *deus ex machina* näol. Kanti kategooriline imperatiiv ja üldinimlikud väärtused selle eetika alusena ei peaks ökokriisi ja inimese totaalse võõrandumise ületamise algetapil olema mitte ainult tarvilikuks, vaid ka täiesti piisavaks tingimuseks. Otsustavat reformatsiooni vajab aga inimese ja looduse suhete eetika tervikuna — see peab avarduma «loogilise lõpuni», haarama endasse ka meie suhted Kõiksusega, Universumiga. (Sellest lähemalt käesoleva essee katavetavas teises osas.)

Inimese ja looduse suhete ümbermõtestamine peab kujunema neljanda maailmavaatelise revolutsiooni (kui kolme eelmise sümbolitena nimetada Kopernikut, Darwinit ja Marxi) kandvaks ideeks ja eesmärgiks, mis saab realiseeruda, toetudes filosoofiale selle sõna kõige sügavamas tähenduses — tema sisu ajaloolises rikkuses ja tänapäevases vormide mitmekesisuses, s. t erinevate maailmanägemiste pluralismis.

Eeltoodut resümeerides tahaksin formuleerida neljanda maailmavaatelise revolutsiooni absoluutse tingimuse: ainult see filosoofiline süsteem, mis suudab sünteesida loodusteaduse fundamentaalsed ideed ning põhilised inimväärtused terviklikuks maailmavaateks, saab olla humanistliku eetika kandjaks. Ja ainult niisugusel maailmanägemisel rajanev kultuur saab kuuluda tuleviku ühiskonda, mis on ühtne oma väärtustes ja mitmekesine oma vormides.

Eesti nimekamaid evolutsioniste Kalju Paaver on tõdenud: «On vaja loobuda kartusest lähtuda evolutsiooniteooriast inimese olemuse sünteetilisel käsitlemisel ja inimelu eksistentsiaalsete probleemide lahendamisel. Vaid evolutsionistliku inimesekäsituse alusel saame näidata, et

teaduslik, sealhulgas bioloogiline maailmanägemine ei ole lahutamatult seotud järeldusega inimelu mõttetusest. See käsitlus aitab meid jõuda üldise teadmiseni, et inimene pole piiramatult adapteeruv, absoluutselt universaalne müstiline olend, kelle eksistents võib jätkuda nii kosmoseplatvormidel kui ka tuumasõjas tuhastatud koduplaneedil. Selle teooria valgusel mõistame, kui väärtuslik on meie eripalgelisus, inimese kui liigi määratu muutlikkus, aga samuti saab meile selgemaks, kui õige, kui ürgselt liigipärane ja kui tähtis on hoida ja säilitada inimkonna kui terviku kultuurilist mitmekesisust» (Paaver 1985: 330).

Selles kontekstis omandabki fundamentaalse metodoloogilise tähenduse sünteetilise evolutsiooniteooria põhipostulaatidele tuginev ökokriisi olemuslik määratlus. Selle järgi kujutab konflikt inimese ja looduse suhetes objektiivset ja globaalset **vastuolu** biosfääri struktuuri ja evolutsiooni üldiste seaduspärasuste (elu fenomeni tohutut mitmekesisust kajastav biosüsteemide hierarhiline struktureeritus, nende terviklus ja eneseregulatsioon, evolutsiooniprotsesside kulg geoloogilises ajaskaalas, nende protsesside prognoosimatus jpt) ning inimtegevuse iseloomu vahel kõige laiemas mõttes (Sutt 1980).

Laialt levinud arusaam ökokriisist kui situatsioonist, kus inimkond järjest suuremate pingutustega hangib seda, mida ta **vajab** oma eksistentsi alusena (toit, loodusvarad, energia) ja on üha suuremates raskustes oma tegevuse jääkproduktidega (mida ta mitte üksnes enam **ei vaja**, vaid mis on muutunud lausa eluohtlikuks), peegeldab vaid olukorra nähtumuslikku külge. Ka ökokriisi teadvustamine algas paratamatult nähtumuse sedastamisest. Dramaatiliseks pole muutnud olukorda mitte see, et me ei tea, mida peaks tegema, vaid hoopis sotsiaalsete protsesside ja ideoloogiliste doktriinide kohutav inertis, mis inimtegevusse ökoloogilise dimensiooni siseseviimisele saatuseks takistuseks on saamas...

Ökokriisi ületamine ja inimkonna ellujäämise strateegia kujundamise kaks, üksteist sisuliselt täiendavat

suunda kujunesid välja põhiliselt 1970. aastatel.

Esimene neist fikseeris «Kasvu piirid» — kui kasutada märksõnana Rooma Klubi esimest ja kõige kuulsamat hoiatusraamatut (Meadows et al. 1973). Prognoos võimalikust ökoloogilisest kollapsist juhul, kui globaalsed tendentsid (rahvastiku kasv, toodangu kasv, energiavarude ja loodusvarade vähenemine, keskkonna seisundi jätkuv halvenemine) kestavad, on muutumas kurjakuulutavaks paratamatuseks.

Mõnevõrra teises suunas on kulgenud põukogude teoreetikute (Тимофеев-Ресовский 1968; Камшилов 1970; Сутт 1978; Моисеев 1982) mõtted. Inimese ja looduse suhete reguleerimise strateegia väljatöötamisel on nad tuginenud kahele fundamentaalsele põhimõttele:

1. Inimese olemuse **biosotsiaalsus**. See põhimõte võimaldab mõista, et just nimelt meie miljardite aastate hämarusse ulatuvad bioloogilised juured (selle sõna kõige sügavamas tähenduses) on ahendanud inimkonna elu ruumi ehmatavalt piiratuks. Kui XX sajandi algul oleks keegi väitnud, et inimkonna progressi otsustavalt limiteerivaks teguriks kolmanda aastatuhande künnisel saavad puhas vesi ja puhas õhk ... võib arvata, millise «tiitli» see prohvet oleks saanud.

2. Ökokriis kui objektiivne vastuolu **biosfääri struktuuri ja evolutsiooni seaduste ning inimtegevuse ise loomu vahel**.

Nendele teoreetilise bioloogia printsiipidele tuginevat kontseptsiooni ma nimetangi bioloogiliseks imperatiiviks. Asja olemus seisneb selles, et kuna **ajalooliselt** kujutab *Homo sapiens* endast biosfääri evolutsiooni ühte unikaalset tulemust lõpmata paljudest võimalikest, **ontoloogiliselt** moodustab ta aga ühe osa sellest ülikeerukast süsteemist, siis põhimõtteline võimalus inimese edasiseks eksistentsiks saab seisneda vaid inimühiskonna ja eluslooduse **koosvolutsioonis**. Ainus humanistlik perspektiiv selle võimaluse realiseerimiseks on kogu inimtegevuse ja väärtusorientatsiooni **globaalne perestroika biosfääri**

struktuuri ja evolutsiooni seaduspärasustest lähtudes ning uute eetiliste suhete alusel INIMESE ja LOODUSE vahel.

Stephen Toulmin (1982) kasutab oma raamatus «Tagasipöördumine kosmoloogia juurde» esimesel silmapilgul üsna dramaatilist metafoori — «pealtvaataja surm». Pealtvaataja all mõistab ta teadlast, kelle tegevuse eesmärgiks on «puhas» teadus, «puhas» teooria ja kelle jaoks loodus on vaid vahendiks, uurimisobjektiks. Loodus objektina on tõepoolest neutraalne, ent inimese ja looduse suhted ei saa olla neutraalsed, vähemalt inimese jaoks mitte. On ülim aeg mõista, et ei teadlased ega ka inimkond tervikuna ei ole enam pealtvaatajad (pole seda tegelikult kunagi olnudki!), vaid osalejad, kaasamängijad selles Looduse Suures Mängus, mida me nimetame Evolutsiooniks. Ja looduse suhtes saab meil olla meie endi huvides vaid üks mängustiil — *fair play*: s.t looduse poolt määratud mängureeglitest kinnipidamine.

Evolutsioneeruv kõiksus, meie looja ja kodu on jätnud meile valikuvabaduse (kohustuse igatahes) ja tõenäoliselt — lootma peab ja uskuda võib — ka veel võimaluse õigeks valikuks... (Sutt 1988: 8).

KIRJANDUS

Camus, Albert 1972. Sisyphose müüt. Tallinn, Perioodika

Meadows, Dennis et al. 1973. Die Grenzen des Wachstums. Hamburg, Rowohlt

Paaver, Kalju 1985. — Eesti Loodus, nr. 5, lk 328—330

Sutt, Toomas 1980. Inimene ja evolutsioon. — Eesti Loodus, nr 3, 4, lk 130—135, 220—225

Sutt, Toomas 1988. Inimene. Loodus. Lootus — Aja Pulss, nr 21, lk 2, 8

Toulmin, Stephen 1982. The Return to Cosmology: Postmodern Science and the Theology of Nature.

Berkeley. Los Angeles-London, University of California Press

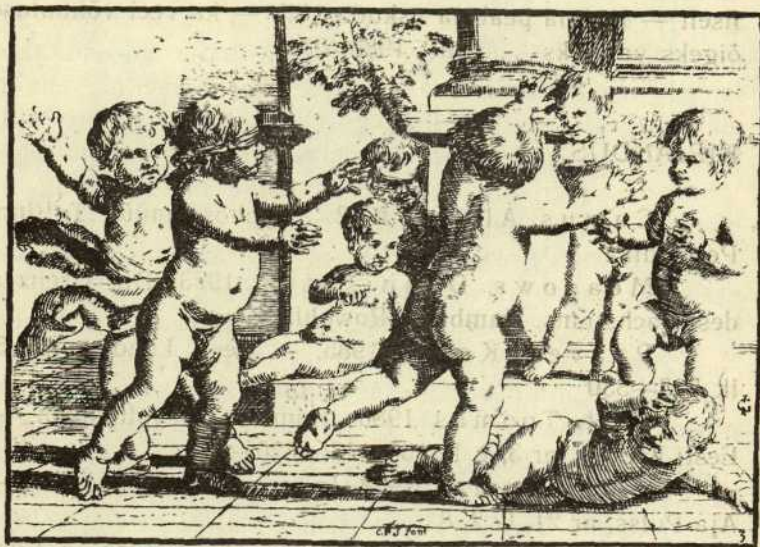
Камшилов, М. М. 1970. Ноогенез. — Журнал общей биологии, № 1, с 47—61

Моисеев, Н. Н. 1982. Человек. Среда. Общество. Москва, Наука

Саган, Карл 1986. Драконы Эдема. Москва, Знание

Сутт, Тоомас 1978. Управление эволюцией — проблемы мнимые и реальные. — Эволюционная теория и проблема «человек-природа». Тарту, с 104—109

Тимофеев-Ресовский, Н. В. Биосфера и человечество. — Научные труды Обнинского отдела ГО СССР вып 1, с 3—12

KIRIKU ÜLESANNE KULTUURIMANDUMISEL

Uku Masing

Inimkond praegu elab samuti kinnisilmi nagu mõned aastatuhanded tagasi. Neid, kes teavad midagi ajaloo kohta, on ikka olnud pisut ja praegu pole neid rohkem kui vanasti. Algkoolilõpetanu on küll kuulnud mõningaid nimesid ajast enne Kristust, kuid need on talle muinasjuttude olendid, ta ajalugu tõeliselt algab oma isa või vanaisa sündimisega ja ainult parimal juhul kuskilt 1200 ümbert. Aga ka sellisel korral ikkagi aeg tema sündimiseni on rumaluse aeg ja esivanemaile andestatakse lahkelt nende olemasolu. Nõnda on meil ja veel halvem on olukord mujal, eriti suuremais riikides, kus ajaloo õppimine piirdub peagu ainult oma mineviku tundmisega. Väikseil rahvail on juba seetõttu avaram silmaring, et nad ei pääse mööda teiste olemasolust.

Inimesed, kes tänapäeval tõeliselt veel tegelevad ajaloo käiguga, kellel on pisutki silma mineviku jaoks, on igasugused ajaloolased ja teoloogid. Viimastele juba see, et Jeesus elas 1900 aastat tagasi, tingib ajaloolise meele vajaduse, samuti kiriku käekäigu jälgimine läbi vahepealse aja. Muidugi ei ole sellega öeldud, et igal teoloogil oleks ajaloolist meelt, kuid ega seda pole ka igal ajaloolasel. Samuti ei ole teoloogid ju ühisel arvamisel üldse ajaloo suhtes. Paulusest peale on küllalt selliseid, kellele

isegi ajaloolisel Jeesusel ja kaasas sellega ajalool üldse ei ole midagi ütlemist usundile. Nad kõnelevad vajadusest eitada maailma ja kõike, mis on selles juhtunud, ja piirduda ilmutustega, mida võib anda veel praegu ülemaine Kristus ja vaim. Kuid need inimesed, Paulus isegi, ei ole täiesti vabad teisest küljest, nad ikka kõiguvad kahe võimaluse vahel: kas on ajalool üldse tähendust usklikule või ei. Umbes taolisi inimesi on nende seas, keda nimetatakse ajaloo filosoofideks. Mulle tundub, et just need kaks liiki inimesi on kõige lähedamal ajaloo tõelisele mõttele ja ta sisimale olule. Pärised ajaloo teadlased, kel on teatav kitsas huviala, ei tunne palju sooja ega külma säärasest küsimusest ega päri vist iialgi, kas on võimalik leida mingeid üldisi seadusi ajalookäigule, kas on ajalool kasvatusvahendina üldse muud mõtet kui faktide teadmine. Samuti on lugu ka teoloogidega, kes põhimõtteliselt tunnistavad ajaloo tähendust usundi alal. Tõeliselt jäävad ajaloo tegelejaiks siis väga vähesed, kellele vastused neile küsimusile endastmõistetavalt ei ole samad ega võigi olla, sest kui otsitakse mingisugust tõde, siis ajaloos ei leidu säärast lihtsat nagu $2+2=4$. Kui mõnel inimesel on tõe suhtes säärased nõudmised, siis ta peab kogu eluaja uskuma dogmasid, olgu need marksistlikud või augustiinlikud, või ütleva, et tõde pole üldse võimalik saada teada kellelgi. Muidugi ei ole ükski dogma vale, kuid iga dogma on poolik.

Võib öelda, et ajaloolise pidevuse tõelised säilitajad, sellega ka kultuuri hoidjad ja ta edasikasvatavad on ajaloo filosoofid ja mõningad teoloogid. Ühed on tegutsenud tavaliselt kõrgemas õppeasutuses ja teised enamasti kirikuis, siis alati just need kohad on kultuurisäilitajad ja kantsid, mis ehk suudavad elada üle igasugused rünnakud. On ju vana üldiselt tuttav tõde, et kirik säästis Euroopale kreeka-romaa kultuurist teadmisi ja sellised ajaloo filosoofid nagu Boetius. Mitte juristid, matemaatikud, kirjanikud või mõned teised elukutselised, vaid kirik institutsioonina. Ilma kirikuta oleksid uhked germaanid hävi-

tanud kõik, mis andis hävitada, sest nende röövmajandusel ei olnud ju kombeks luua uusi varasid, vaid riisuda ja kulutada vanad. Ei oska keegi arvata, mis oleks juhtunud siis, kui germaanidel polnuks vähimatki hoolimist kirikust ja preestrest ning nende kaitse alla sattunud inimesist. Germaanidel oli muidugi sellal oma kultuur, kuid võrreldes Vahemere äärses kultuuriga see seisis ometi sama madalal, kui mitte madalamal, kui neegrite kultuur vallutavate hispaanlaste omast. Ja kõige juures ei tule unustada, et see kirik, mis säilitas kultuuri, polnud iseendast kuigi sõbralik talle. Teoloogid ei jõudnud küllalt sajatada kehtiva kultuuri vigu ja juhatada vahendeid pääsemiseks ning parandamiseks. Tõtt öelda, ega need vahendid alati polnud suuremat väärt, sest teoloogid arutasid, et germaanidele kristlus mõjub samuti nagu ta oli mõjunud nendele. Nad jätsid arvestamata, et ahned rahvad ei tahtnud ainult võtta Roomast, mis oli võtta, vaid nagu lapsed mänguasjade saamisel ka vaadata, mis nende sees, lihtsalt lõhkuda. Kuid teoloogid teadsid ometi selgesti, et imperialistlik-diktaatorlik Rooma ei suuda vastu panna metsikute rahvaste rünnakule. Ei suuda seda ükski säärane riik, parimaks näiteks jääb alati totalitaarne Peru.

See ei ole ainuke näide maailma ajaloos preestrite ja ajaloo filosoofide väärtuse kohta lagunemisaegadel. Ja jutt ise on oluline praegusel ajal, mil Wellsi ennustused tulevikusõja kohta kipuvad täituma.

Nüüd peab küsima, kes on siis praegu küllalt arukas ja laia silmaringiga kultuuri säilitamiseks tulevaile põlvetele. Tavaliselt vastatakse, et kiriku täht on ammu sadanud maha taevast ja nüüd on suutelised selleks ainult kirjanikud, kunstnikud ja teadlased. Kuid, viimase klassi võib kõrvaldada otsekohe. Teadlased on spetsialistid ja sellised inimesed ei saa olla nimetatud ülesande täitjaks. Mis abi oleks näiteks sellest, kui mõnes katastroofis jääks ellu mõni elektrotehnik, sest ta saab teotseda ainult siis, kui on jäänud üle teisi spetsialiste. Ja need omakorda vajavad teisi. Et aga spetsialistide ahelikus ikka mõni

võib hukkuda katastroofides, siis on teiste olukord enam-vähem lootusetu. Nad võivad küll jutustada järgnevaile põlvedele, et oli mingisuguseid asju, masinaid ja sääraseid, kuid nad ei suuda valmistada enam neid. Kolm põlve hiljem kõik säärasead lood on unustatud või muutunud muinasjuttudeks, mida hilisemad inimesed ei taha uskuda. Just uskumatuse tõttu, mis laste ja vanemate vahekorra tõttu enamasti on loomulik, side endise kultuuriga rahva seas katkeb viimaks täiesti. Maia riikide varisemisest kesk-Ameerikas on vaevalt 500 aastat ja praegu ei usu peagu ükski maiadest, et tema esivanemad oleksid ehitanud neid losse, mis on praegu kasvanud metsa. Ometi hispaanlased ei hukanud kõiki spetsialiste, hoopis vastupidi, nad katsumisid need saata Hispaaniasse kui iganes võimalik. Aga nad hävitasid maia kiriku ja tema teoloogid. Või vastupidi, kui palju hukati Hiinas enne mongoolide võimule saamist igasuguseid spetsialiste, kuid ometi mongoolide ajal ei võinud milleski leida kultuuritaset väliselt langenud.

Kunstnikud ja kirjanikud ka ei tule arvesse — miks, seda võib näha Rooma languseajast, võib hakata nägema ka meil juba. Tarvitseb lugeda ainult ühe suurema lääne-Rooma hukuaja luuletaja Claudianuse elulugu ja vaadata, mispuhul ja milleks ta kirjutas, et mõista, kui suure intelligenti- ja stiilipuudusega oli tegemist juba säärase suuruse juures. Ise pagan ta oli suuteline kirjutama väga ortodokseid ja mitte halbu kristlikke laule. Kui Roomas massidel oli süüa pisut ja linnaprefekt Florentinus suure vaeva ning kuluga hankis neile leiba, telliti Claudianuselt eepos, mis pidi käsitlema põlluharimise leiutamist, aga lõppema kiidulauluga Florentinusele. Propaganda oli oluline. Umbes sama pildi saame praegugi kirjandusest, sest inimesed kirjutavad seltskonna või ta üksikute rühmituste tellimisel ka propagandaks. Claudianus oli üks intelligentsemaid, tema vähemate vendade leegion on unustatud või huvitab ainult kirjandusloolasi ja keeleuurijaid, kes ei hooli nende äärmiselt madalast intelligentitasemest. Nad

olid sama rumalad, sama puupäised ja jonnakad ning hellatundelised nagu meil keskpärased kirjanikud. Ainult mõne üksiku meie kirjaniku kohta võib öelda, et ta on intelligentne, kuid enamik on nõus selle väitega, mis avaldati kunagi kuskil ankeedil, et ülikooli haridus takistab «loova töö» tegemist! Ollakse veendel, et oluline ei ole intelligentne vaid veenmisejõud, dogmagoogsus.

Nagu eelnevast ilmne juba, ma ei usu, et teoloogid iseendast oleksid kultuurijatkaajad, et nende seas oleks intelligentsete protsent suurem kui mujal. Kuid siin tuleb appi üks teine asi, mis ometi võimaldab keskpärasele teoloogile rohkem kui keskpärasele kirjanikule. See on just kirik kui asutus, sest temas üks täidab teise puuduse. Ei ole mõtet olla parteiline ja ma väidan avalikult (kuigi pastorid on sama hellatundelised kui kirjanikud), et teoloogide seas on hirmus palju harimatust, eriti aga nende juures, kes arutavad alati, mis on «kohane haritud inimesele», mis pole. Ülikoolilõpetamine iseendast ju pole veel kedagi teinud intelligentseks, inimene võib ülikooliski leppida valmispuretud toiduga ja olla õnnelik, et alma mater muretseb nii emalikult talle suhu nämmi kogu elu ajaks. Muidugi jäävad nämmisööjad surmani lasteks, nagu teadis juba Paulus. Toon ainult mõned näited sääraseist harimatuist olendeist. Võib esineda selliseid, kes lähevad «armsale kogudusele» õpetama, et on Uue Testamendi käsikirju, milledes Jeesust nimetatakse Joosepi pojaks. Seda teab iga teoloog, kui ta ülikoolis on võtnud vaevaks õppida, kuid intelligentsele teoloogile ei ole see küsimus olulinegi. Jeesus võinuks olla ka Ristija Jaani või Kaiva või mõne neegri poeg ja vaatamata sellele olla Inimene ja Jumal. Oluline on küsimus ainult rassiteoreetikuile või neile, kes on harjunud parunite maailmast pärineva arvamisega isa suure tähtsuse kohta. Pealegi teab iga teoloog, et «Jumala poeg» ei tähenda seda, mida mõtlevad tast germaanid, sest semiitlikus maailmas kujuteldi isa ja poja füüsilist ja psüühilist seost hoopis teisiti.

Arvan, et praeguse maailmasuhtumise peamiseks põhjuseks on tõik, et kultuur on tüdinenud oma olemasolust. Ta on elanud nagu inimene, kes kuuekümnenda sajandil leiab üles küll kõik oma senises elus tehtud vead, kuid need on nii mitmelaadilised ja vastupidised, et ta ei jõua parandada enam tehtut. Tuleb leppida selle mõtlemisega, mis praeguses olukorras on õigustatud rohkem kui kunagi, ja katsuda hoida seniseid saavutusi ning kui poolikult tahes viia nad läbi sõdade ja neist sõltuva mandumise. Palju inimesi on vaja selleks ja võimalikult intelligentseid, palju seepärast, et praeguses maailmas ei ole kiriku säilitamine nii kindel kui kreeka-rooma kultuuri lagunedes. Mõnel suuremal maal ongi juba nõnda, et kirik ja teoloogid tunduvad jäävat ainsaiks intelligentsikantsideks ega anna alla lõhkujaile, vähemalt mitte kõik. Meil võib mandumine minna pikaldasemalt ja selle tõttu variseda ka kirik. Sest lagunemine ise ja lagunemise teadvusetult soodustajad (ma ei suuda uskuda, et keegi teadlikult sooviks lagunemist) võivad lubada teoloogidelegi «paremaid väljawaateid» kaasategemise eest. Kaasa teha suudab praegu aga iga keskpärase «haritud» inimene. Nõutakse ju küll ikkagi originaalsust, kuid tõeliselt ainult isemoodi olemist. Kõik ehitatavad majadki on isemoodi, aga ühelgi pole originaalsust, liiatigi siis inimesel.

Muidugi võiks väita, et kiriku ülesandeks praegusel ajal on otsida üles olemasoleva kultuuri vead ja näidata nad kätte ning anda parandamisevahendid. Kuid sellega kirik ei tule toime, sest osal teoloogidel on küllalt hea elada ka selles lagunevas urtsikus ja need, kes tahaksid hakata asja põhjast peale, ei suuda seda enam, sest keegi ei hooli nendest. Seepärast jääb ülesandeks suurendada kõigiti kiriku ja ta ametnike haridust, nende intelligentsi kasvamist soodustada kõige kiuste, et nad suudaksid midagi vedada läbi tulevast pimeduseajast ja anda võimalused uue kultuuri rajamiseks. Ei ole oluline, millal see algab ja kus ta algab, oluline on, et ei oleks vaja hakata peale nii algusest, kui oli iirlasil rajades euroopa kultuuri.

Kiriku ülesanne

On küsitav, kas kirik nagu ta praegu on, on selleks võimaline ja kui ta oleks, kas siis teda lastakse säilitada. Kui tõepoolest on nõnda, et kirikki hävitatakse ja pääsevad Euroopa lõpust läbi ainult mõned üksikud inimesed, siis ei ole vist kunagi maailmas olnud säärast langust kui see, millele läheme vastu. Muidugi võib öelda, et praegu kultuuri ulatus on suurem ja Euroopa hävinemine ei tähendaks midagi, sest Ameerika jääb järele ju. Kuid, kes tagab, et ka USA ei huku katastroofis ja muud maad maailmas võivad olla mistahes, euroopa kultuuri suhtes ei ole nendel kuigi suurt tähtsust. Kindel on ju see, et üksikud intelligentsed isikud ei suuda viia midagi kaasa läbi pimedate sajandite ja mingisugune organisatsioon selleks peaks olema. Kui kirik enam ei ole väärt seda, siis tuleb luua uus päästmiseühing.

KUIDAS ON TEADUS VIIMASE SAJANDI JOOKSUL MUUTNUD INIMESE ENESEMÕISTMIST

Paul Tillich

Tõlkinud Kalle Kasemaa

Esmalt tahaksin ma piiritella, mida mõista meie teema kesksete mõistete all. Kõigepealt sõna «teadus»: ma tarvitan seda tähenduses, mis hõlmab tegelikkuse meetoodilis-tunnetusliku tõdemise kõiki vorme. Siia pole arvatud mitte üksi kõik loodusteadused ja sotsioloogia, vaid ka ajalookirjutuse ja filosoofia elemendid. Lisaks sellele kerkib küsimus, kas arvata teaduse juurde ka veel teaduse praktiline rakendus inimkultuuri kõigil aladel, s. t ka teaduse poolt esile kutsutud tehnika. Ma usun, et seoses meie küsimusega ei tohi jätta arvestamata teaduse loodud tehnilise tegelikkuse mõju, kindlasti mitte selle suure tehnoloogia-instituudi sajandal sünnipäeval. Kolmas küsimus on ühenduses mõistega «inimese enesemõistmine». Võib küsida: milliste inimeste või millise inimese? Vastus sellele kõlab: väheste inimeste, kes on oma enesemõistmises otseselt mõjustatud teadustest, ning paljude inimeste, kes teaduste tehnilise rakenduse läbi on mõjustatud teadustest kaudselt.

Paul Tillichi kõne «How has Science in the last Century changed Man's View of himself?», peetud 8. aprillil 1961. a Massachusetts Institute of Technology sajandal aastapäeval. Tõlgitud: «Theologische Literaturzeitung» 1966, nr 4, lk 253—258.

Inimese enesemõistmisest

Kui me oma teemat nõnda laialt käsitleme, siis on selge, et tegemist on inimestega kõigist kultuuridest ja rahvustest, niihästi kultuurseimatega — näiteks Aasias, kui ka primitiivseimatega — näiteks Aafrikas. Kõikjal on tehnika-maailma tegelikkus väärunud või juba põhjalikult muutnud inimese enesemõistmist. Kuid ometi tuleb mõnda: sugugi mitte kõik inimesed ei kuulu meie teemas nimetatud inimeste hulka, siia ei kuulu isegi enamik inimestest.

Lõpuks pean ma silmas pidama ka piiritlevaid sõnu pealkirjas — «viimase sajandi jooksul», mis viitab meie kokkutuleku põhjusele. Kuid aastal 1961 ning isegi mõningail aastakümneil enne või pärast seda on teaduse kogumõjus inimese enesemõistmisele olnud Lääne kultuuri ajaloos ainult piiratud tähendus. Siiski kavatsen ma nimetada mõningaid tähtsamaid teaduse saavutusi viimase saja aasta jooksul, kuigi märksa avaramas raamis. Ning edasi: mida tähendab mõiste «inimese enesemõistmine»? See on vastuseks küsimusele *telosest*, iga *eluprotsessi* sisemisest sihist. Kasutades kreeka sõna *telos* mõtlen ma sellega kogu inimolemise sisemist suunitlust. See pole juhus, et ma tarvitan siin seda klassikalises ja eelkõige hilisantiikses maailmas olulist sõna selgitamiseks meie endi olukorda. Teen seda selleks, et vältida arusaamatusi, mis paratamatult on seotud sõnadega «siht» ja «eesmärk». Sõna «eesmärk» tähistab sihti, mis ulatub väljapoole eluprotsessi, mis ei kätke vahetult eluprotsessis endas. *Telos* aga on olemises endas kätkev sisemine siht, mis võib-olla kõige selgemalt väljendub Aristotelese tuletatud sõnas *entelechia*. *Telos* on see, mis annab igale asjale tema olemise ja eluprotsessi suunitluse, — see, kuhu iga asja loomus teda viib või vähemalt suunab. Näiteks iga puu, alates seemnestadiumist, on kogu oma kasvuprotsessi vältel juhitud tollest sisemisest olemisväest, mida teostunud puu endas kannab, väest, mis meile jätab sügava mulje, kui me iganes puud puuna vaatleme.

Mis on aga analoogsel viisil inimese *telos*? Seda küsimust peame täna arutama. See on küsimus, mille kal-

lal on vaeva näinud Lääne maailmas filosoofia ja teoloogia algusest peale. Sellele on antud kolm erinevat vastust. Kõik kolm on kehtivad veel tänapäevalgi, kuid ainult kolmas neist pärineb uusajast, s. t Lääne ajaloo viimasest 500 aastast. See on aeg, mil Läänes pääsesid valitsema teadus ja tehnika.

Mõiste *telos* esimeseks definitsiooniks on klassikalise kreeka oma: inimese sisemine siht on tema võimete aktualiseerimine, temale olemuselt võimaliku teostamine. Selle saavutamiseks peab inimene ületama oma loomuse rikutuse, mis on eksituse ja kirgede tagajärg. See inimese *telose* definitsioon oli olemas Herakleitose ja Sokratese ajal ning see jäi püsima stoikute ja epikuurlasteni. Ta on elav ka tänapäeval, taas kasutusele võetud renessansi ja saksa klassikalise filosoofia ning kirjanduse poolt, ning ta toimib inimestes, keda selle sõna klassikalises mõttes võib nimetada humanistideks. *Telose* säärase definitsiooni mõte on see, et inimene areneb kosmoses vastavalt kohale, millel ta paikneb, ning *kosmos* — kreeka sõna tähistamaks «maailma» — pole mingi asjade kogum, vaid olemisstruktuur, mis hõlmab kõike olevat, kõiki olemise dimensioone, anorgaanilisest ja orgaanilisest kuni psüühilise ja vaimseni — kividest, taimedest ja loomadest kuni inimeste ja jumalateni.

Sellises inimese enesemõistmises on teadus vaid üheks inimvõimaluseks teiste hulgas, kuigi tal on täita ka suur ülesanne: ta aitab kaasa inimese vabastamisele demonlike, hirmuäratavate vägede orjusest, nagu need esinevad jumalate ja maailma näol.

Inimese *telose* teine definitsioon on pärit hilisantiigist. Ta kujunes välja niihästi mitte kristlikus hilisantiigis kui ka kristluses, vaatamata selle täiesti teistsugusele — nimelt vanateamentlik-judaistlikule — tagapõhjale. Selle kohaselt on inimese *telos* tema ülendamine lõplikkusest ja süüst viimse tõeluse juurde, kõige oleva transsendentse põhja ja aluseni. Seda *telose* definitsiooni iseloomustab kõige enam see, mida on nimetatud

aleksandria mõtteskeemiks, kuigi see ei piirdu üksnes aleksandrialaste teoloogiaga, vaid leidis oma filosoofilise arenduse neoplatoonikute poolt. Selle skeemi kohaselt on toimunud langus, taganemine ürgsest «üksainsusest» (*von dem ursprünglich «Einen»*) — sealpoolsest, valgusest, elust oma täies puhtuses ja absoluutsuses. Languse äärmuseks on mateeria, millesse vaimud on vangistatud ja millest nad tuleb lunastada. Selle käsituse alusel hoiti teadust kitsais piirides. Füüsikat ei peetud ohtlikuks seepärast, et ta võiks kritiseerida imesid, vaid et tema mõju all olles inimene oma tunnetusihas pöördub materiaalse maailma poole, unustades olemusliku distantse mateeria suhtes ning samastudes sellega tunnetusaktis. Inimene on sel kombel seotud sellega, millest ta just peab vabaks saama. Selle käsituse taga on sügav mõte, et tunnetusaktis transtsendeerub subjekti-objekti suhe — mõte, mis Augustinustki ajendas loodusteaduses nägema kuradite septsust.

Keskaegse inimese enesemõistmine on katse ühendada mõlemad *telose* käsitused. Silmapaistvaimaks näiteks selle kohta on Aquino Thomase püüdlus, mis ilmneb eriti tema eetikas. *Telose* teise definitsiooni kohaselt pole usk, armastus ja lootus voorused, vaid vaimuannid. Nad ei kujuta endast mingeid «tublidusi» (*Tüchtigkeiten*), mingeid inimese potentsi, nagu seda on platonistlikud voorused vaprus, tarkus, mõõdukus ja õiglus. Thomas seevastu ühendas kristlikud «väed» — nagu mina neid nimetaksin — usu, armastuse ja lootuse nelja antiikse peavoorusega, tehes nad sellega ise voorusiks. Sellel oli suur tähtsus keskaja feodaalsele ühiskonnale — põhiliselt oli see *telose* teise käsituse transformatsioon esimese suunas. Kuid ometi oli kogu keskaja vältel ülekaalus transtsendentne, — seda küll oma supranaturalismi küsitavas vormis: selle maailma kõrvale või üle ehitati teine maailm. Teadus allutati tolele supranaturaalsele maailmale ning allutatud asendis säilisid tal piiratud õigused. Oli tähendusrikas, et esimene *telose* kujutlus oli juurdunud teise pinnal. Sel-

lega saavutas teadus kohta, mida tal varasest keskajast saadik polnud.

Telose kolmanda definitsiooni kohaselt on inimese sisemiseks sihiks looduse ja ühiskonna aktiivne alistamine ja ümberkujundamine. Inimese säärase enesemõistmise juured peituvad ühelt poolt renessansi humanismis, teiselt pool juutlik-kristlikus ajalookäsituses. Renessansi humanism uuendas humanistliku ideaali, kuid kvaliteediga, mis vanas puudus. Uus humanism on algusest peale aktiivne humanism. Kõige selgemalt väljendub see suurtes renessansiutoopiates, näiteks Francis Baconi «Uues Atlantises», mis on omamoodi tehnikautoopia. Renessansiutoopiate religioosne tagapõhi tuleb nähtavale mõningais protestantlikes ja sektantlikes ideedes, muuhulgas kalvinistlikus idees maailma ja inimese allutamise Jumala valitsusele. Koos moodsa maailma üldise sekulariseerumisega sekulariseerus järk-järgult ka see käsitlus ning lõpuks kujunes välja meie aja arusaam *telosest*: inimese sihiks on analüüsida, muuta ja kontrollida maailma ning ühiskonda mõistuseprintsipiide alusel. *Telose* sellise definitsiooni puhul sai teadus paratamatult valitseva seisundi ning tema tähtsus kasvas seda enam, mida enam teoreetiline ja praktiline edu kinnitas tema taotlusi. *Telose* mõiste mõlemad vanemad definitsioonid — klassikaline-humanistlik ja kristlik-transsendentne — tõrjuti kõrvale, kuigi mitte täiesti. Enamikel juhtudel ei toimunud see tahtlikult, vaid tehnikavahendite vägi kihutas vaimu peatumatult edasi.

Kolme *telost* on võimalik kujutada geomeetriselt. Esimest, kreeka *telost* sümboliseerib ring või kera. See on kinnine, väljakujundatud maailm. Teise sümboliks on vertikaalne joon, mis lõikab ringi või kera ning osutab sellele, mis transsendeerib kosmose «üksainsusele», öeldamatule, valgusele, elule, jumalikule alusele ja süvale. Ning kolmanda *telose* sümbol on horisontaalne joon, mis kulgeb edasi ja on suunatud maailma analüüsile, muutmisele ja kontrollile.

Kolmandast inimese enesemõistmise mudelist tulevad paratamatult eriprobleemid. Nii näiteks allutati inimvaimu kõik funktsioonid tollele funktsioonile, mida saksa keeles tähistatakse sõnaga «Verstand» ja mis pole identne mõistega «Vernunft». Vastupidiselt inglise keelele eristab saksa keel kahte laadi mõistust (Vernunft). Üks on *logos*-mõistus — mõistus meele ja vaimu struktuurina, mis hõlmab ka moraalse ja esteetilise funktsiooni, ning teine on kalkuleeriv mõistus, mis etendab otsustavat osa maailma analüüsimisel ja alistamisel. Ainult seda teist mõistuse funktsiooni võib nimetada «aruks» (Verstand).

Kolmas telosekujutus püstitab meile edasise küsimuse: temas domineeriv kaalutlev aru on esmajoones suunatud vahendite loomisele eesmärkide tarvis. Mis aga saab eesmärgiks siis, kui vahendite tootmine on inimtegevuse viimne siht? Sellele oli ja on olemas üldlevinud vastus: vahendite tootmise viimseks eesmärgiks on inimese õnn. Teadus koos tehnika abiga vabastab inimese üha enam puhtmehhaanilistest toimingutest, välditavaist pahedest nagu haigused, töö rõhuvast koormast, teatavaist looduslikest katastroofidest, ning ta võib koguni pikendada inimese elu. Kuid mis on õnn? Ka mõlemas vanemas telosekujutluses oli õnn kaaselemendina. Kreeka klassikalises telosemõistes oli selleks *eudaimonia* — mingi hea deemoni poolt juhitud olek, neoplatonistlik-kristlikus telosekäsitluses *makaria* — õndsus. Ent kummaski neist polnud taoteldavaks õnn ise, vaid selle teostumine, mis on inimloomuses; *eudaimonia* ja *makaria* tulenevad sellest teostumisest, pole aga mingi omaette *telos*, pole inimeksistenti siht. Kui taotellakse midagi muud kui inimloomuse teostumist, ei saavutata ei teostumist ega sellega kaasnevat õnne.

Kui seega õnn ei saa olla sihiks, siis mille heaks töötavad teadus ja tehnika, mis mõte on siis looduse ja ühiskonna alistamisel? Ka laialt levinud vastus, et vahendid ise ongi viimseks sihiks, kätkeb endas sisemist vastuolu. Ma usun, et me kõik tunneme seda. See on nõnda sügaval, et paljud tunnevad küll selle toimet, kuid ei näe

selle põhja. Nad ei näe, et vahendite loomine ilma viimse, lõpliku sihita pole mingi õige *telos*. Sellele väitele leidub tänapäeval erakordselt tugev tõestus: protest eksistentsi tühjenemise (*Entleerung*) vastu, mis avaldub eksistentsialistlikus kunstis, kirjanduses ja filosoofias. Tühjuse, mõtetuse ja eluhirmu kujutamises teadub veenva *telose* puudumine. Ei teadus ega tehnika ole võimelised *andma telost*, inimolemise sisesihti. Sellist olukorda on eriti hea jälgida Aasia maades nagu näiteks Jaapan, kus peale Lääne maailma sissetungi akuutseimaks, kõikjal tekkinud küsimuseks on küsimus *telosest*. Vanad vastused on enamikule inimestest kaotanud oma kehtivuse, uued vastused jõuavad nende juurde tänapäevase läänemaailma *telose* kujul, mis, nagu öeldud, on sisuliselt vasturääkivus ja seetõttu mitte õige *telos*. Tulemuseks on teadvuse lõhenemine, ükskõiksus kõikide probleemide suhtes ning desintegratsioon.

Pöördudes nüüd meie eriteema juurde, peame viitama kolmele tähtsale sündmusele teaduses, mis viimase saja aasta jooksul on põhjustanud muutusi inimese enesemõistmises. Nad on mõjunud nii negatiivselt kui ka positiivselt. Ühelt poolt on nad teravdanud situatsiooni, s. t toetanud kolmandat, endas vastuolulist *telose* käsitust, teiselt poolt on nad aidanud seda väärata.

Teaduslikeks suursündmusteks on: evolutsiooniõpetus, alateadvuse taasavastamine ja mehhanistlik, redutseeriv biheiviorism. Evolutsiooniõpetus, mis tekkis täpselt saja aasta eest, tabas šokina inimese traditsioonilis-teoloogilist enesemõistmist, ja mitte üksnes teoloogilist, vaid ka humanistlikku. Ta näis muutvat inimese juhuslikuks nähtuseks mõttetus universumis ning röövivat inimeselt tema suuruse ja väärikuse. Ehmatas kadus, kui pääses võidule arusaam, et teooria inimese tekkimisest ei ütle veel midagi tema olemuse kohta. Ning asjade edasises käigus taipas teoloogia koguni, et evolutsiooniõpetus on enam kooskõlas teoloogilise loomissümboliga — nimelt klassikalise õpetusega maailma pidevast loomisest Jumala poolt — kui kujutlus mingist kõrgeimast olendist, kes paneb maailma-

protsessi käima, siis tõmbub tagasi ning hiljem aeg-ajalt sekkub maailma käiku. Evolutsiooniõpetus ei eitanud inimese enesemõistmist oma kreatuursusest teadliku kreatuurina, vaid koguni süvendas seda. Taas sai selgeks, mida varasemad sugupõlvad Galilei ja Newtoni füüsika ning astronoomia valguses olid õppinud: et religioosset dimensiooni, seda dimensiooni, mis meid tingimata puudutab, ei tohi segi ajada lõpliku tegelikkuse meetoodilise tunnetamise valdkonnaga, mis vastab teadusele.

Teiseks šokiks, mis tabas inimese enesemõistmist, oli möödunud sajandi teisel poolel muistse filosoofilise mõiste «alateadvus» teaduslik taasavastamine. Viis, kuidas see Sigmund Freudi töö kaudu toimus, põhjustas šoki seetõttu, et esiteks näis ohtlikena selle kõlbelised, eriti seksuaaleetilised tagajärjed, teiseks, et Sigmund Freud sidus oma avastuse tugeva antireligioosse tendentsiga ning kolmandaks, et eelkõige moralistlik kodanlik ühiskond ei suutnud taluda oma alateadlike motiivide paljastamist. Iseäranis viimane — teadliku inimtegevuse ideoloogilise iseloomu avastamine — muutis lõppude lõpuks kõigest vastupanust hoolimata 20. sajandil inimese enesemõistmist. On oluline osutada sellele, et taoline analüüs oli pool sajandit varem tehtud noore Marxi poolt ühiskondlike seoste kohta. Ning edasi tuleb tähelepanu juhtida sellele, et inimese olukorra eksistentsialistlikud analüüsid kulgevad samas suunas ja sageli kattuvad Freudi ning Marxi ideedega. Eksistentsialismi ja moodsa psühhoanalüüsi vaikiva kokkuleppe tulemuseks oli esiteks see, et eksistentsialistlik kirjandus, kunst ja filosoofia kõigis oma vormides seisis tihedas ühenduses psühhoanalüüsiga ning võttis sellelt vastu terve hulga ideid; teiseks, et tänapäeval inimese eksistentsialistlik enesemõistmine on tunnustatud psühhoteraapia filosoofiliseks aluseks, ning kolmandaks, et sellisel viisil esile kutsutud muutus inimese enesemõistmises on kaasa aidanud inimese seisundi religioosseks mõistmiseks uues valguses.

Kolmandaks, millega teadus mõjus inimese enese-

mõistmisele, oli «redutseeriv biheiviorism», s. t inimese-käsitlus, mille kohaselt kõik inimeses toimuv on taandata viimsetele materiaalsetele elementidele ja nende liikumistele, seda nii füüsilises kui psüühilises valdkonnas, kusjuures psüühiline sageli lihtsustatakse füüsiliseks. Selle teoreetiliseks aluseks on õpetus tingrefleksidest, praktiliseks rakenduseks aga sotsiaalne ja psühholoogiline manipuleerimine, see, mida tähistatakse ingliskeelse terminiga «social engineering», s. t inimese muutmine masinavärgi osaks ja siis temaga manipuleerimine. Kuid säärase hoiaku tõeline põhjus peitub sügavamal, see kätkeb demonlikus elemendis, mis nagu kõigis asjades on olemas ka teaduses, nimelt — sisemises sunnis muuta kõike, mida teadus kohtab, objektiks, mis vaatluse hetkel pole midagi muud kui vaid objekt. Paratamatult peab igasuguse teadusliku uuringu puhul olema objekt, mis vastanduks uurivale subjektile, selleks et uurimine üldse võimalik saaks olla. Mida vähem subjektiivsust, mida vähem spontaanseid reaktsioone mingil esemel on, seda täpsemini on ta analüüsiv. Sageli on selle tulemuseks kõigi asjade nägemine paljaste objektidena, asjadena, mis üldiselt ja igas suhtes on suhtelised. Siis muutub universum koos inimesega temas asjade summaks, mida võib analüüsida ja manipuleerida. Loogiline objekt on muutunud ontiliseks objektiks. Kuid vastamata jääb tähtsaim küsimus, nimelt küsimus: kes kontrollib psühholoogilisi manipulatsioone ja «social engineering'ut»? Isegi teadus ei saa teha paljasteks objektideks neid, kes on teaduse ja selle rakenduse kandjaks. Sellest erandist piisab, et näidata igasuguse inimesemõistmise võimatust, mis on rajatud redutseerivale biheiviorismile. Biheiviorism, mis ei tunnustaks seda kaudselt ja vastu tahtmist, vaid avalikult, poleks siis enam «redutseeriv» biheiviorism.

Kõigest sellest nähtub, et ükski viimase saja aasta jooksul toimunud kolmest suurest teaduslikust sündmusest ei tõeksta humanistlikku vastust küsimusele inimese olemuse kohta. Ning ma lõpetan lootusega, et üha kasvav

Inimese enesemõistmisest

protest inimese dehumaniseerimise vastu — mitte teaduse ja tehnika poolt, vaid nende absolutiseerimise tõttu teoorias ja praksises — saab peagi enamaks kui protest: inimese mitmedimensioonilise ühtsuse kõiki dimensioone arvestava enesemõistmise võiduks.

PAUL TILlich sündis 20. VIII 1886. a konservatiivses luterlikus Brandenburgi maakonnas Saksamaal preislasest pastori pojana. Tema ema pärines demokraatlikuma ja liberaalsema vaimulaadiga Rheinimaalt. Sellega oli ühtlasi antud esimene piirsituatsioon Paul Tillich'i arengus — ta ise on oma mälestusteraamatus «Auf der Grenze» kujutanud oma elu pidevate piirilukordade reana —, nimelt kahe erineva temperamendi piir. Paul Tillich iseloomustab neid temperamente, mis olid iseloomulikud Saksamaa ida- ja lääneosale: Idas raskepärane spekulatiivne kalduvus, arenenud kohuse- ja süüteadvus, tugev autoriteeditunne, feodaalsete traditsioonide elujõulisus; Läänes elurõõm, meelelisus, vaimu liikuvus, ratsionaalsus ja demokraatia. Paul Tillich'i lapsepõlv möödus linna ja maa piiril väikelinnas, kus majade juurde kuulus loomapidamine ja aiad ning kus elati pooleldi maaelu. Kooliajal tundis ta pastoripojana oma erinevust enamikust linnalastest, kelle hulgas ta üles kasvas; seda on ta iseloomustanud sotsiaalsete klasside piiril seismisena ning ta enda sõnul arendas see temas varakult välja sotsiaalse süüteadvuse.

1900—1904 õppis Paul Tillich humanitaargümnaasiumis Berliinis, sai suurepäraseks teadmised antiikkultuurist ja eluaeg kestva huvi selle vastu ning sellest ajast, tunnistab ta, on teda alati võlunud suurlinnad. Seejärel õppis Paul Tillich teoloogiat Berliini, Tübingeni ja Halle ülikoolis. 1911. a omandas ta Breslaus filosoofiadoktori kraadi ja 1912. a Halles teoloogialitsensiaadi kraadi ning samal aastal ordineeriti ta vaimulikuks. Esimese maailmasõja puhkedes astus Tillich vabatahtlikuna Saksa sõjaväkke ning teenis 1914—1918 sõjaväevaimulikuna; esialgne patriootiline vaimustus hajus sõjaväes paari nädala jooksul, tunnistab ta. Neid aastaid iseloomustab Paul Tillich teooria ja praktika, aga samuti heteronoomia ja autonoomia piiril seismisena. Esimesest maailmasõjast tuli Tillich välja igasuguseid autoriteete eitava religioosse sotsialistina. 1919—1924 oli ta teoloogia eradotsendiks Berliini Ülikoolis, kus pidas loenguid religiooni seoste kohta poliitika, filosoofia, süvapsühholoogia ja sotsioloogiaga. Seejärel oli ta poolteist aastat teoloogiaprofessoriks Marburgi Ülikoolis, kus samal ajal oli filosoofiaprofessoriks Martin Heidegger. Mar-

burgi-aeg oli Paul Tillichi enda sõnul talle otsustava tähendusega: ta võttis omaks eksistentsialistliku mõtlemismeetodi. 1925—1929 oli Tillich Dresdeni Tehnikaülikooli ning Leipzigi Ülikooli filosoofiateaduskonna õppejõuks ning alates 1929. aastast filosoofiaprofessor Frankfurdi Ülikoolis. Frankfurdi Ülikooli peeti tollal kõige moodsamaks ja liberaalsemaks. Paul Tillichi loengud käsitlesid teoloogia ja filosoofia piirimaid, kultuuriprobleeme, protestantismi põhiprintsiipe, ajaloo- ja eksistentsifilosoofiat. Selles ajas on Paul Tillich leidnud mitmeid piirsituatsioone: teoloogia ja filosoofia piiril olemine, religiooni ja kultuuri piiril olemine, luterluse ja sotsialismi, idealismi ja marksismi piiril olemine. Olgu märgitud, et tema doktori- ja litsensiaadiväitekirjad käsitlesid saksa idealistliku filosoofi Friedrich Wilhelm Joseph von Schellingi religioonifilosoofiat, hiljem tegeles ta aga intensiivselt Karl Marxi, Søren Kierkegaardi ja Friedrich Nietzschega. Võib-olla suurimaks piirsituatsiooniks kujunes Paul Tillichile aga kodumaa ja pagenduse piiril seismine — kohe pärast Hitleri võimule saamist tagandati ta ametist ning 1933. a sügisel emigreerus ta koos perekonnaga USA-sse. Emigratsioon 47-aastase inimesena tähendab paratamatult kahte maailma kuulumist, on Paul Tillich ise selle kohta ütelnud. Ja kuigi ta kohe asus tööle New Yorgi *Union Theological Seminary* juurde, säilisid tema sidemed Saksamaaga paljude kontaktide kaudu. Teise maailmasõja aastail oli Paul Tillich New Yorgis *Council for a Democratic Germany* ning *Self-Help for Emigrees from Central Europe* esimeheks. Neis ameteis õppis ta tundma paljusid inimesi Vanast Maailmast, keda ta muidu poleks kohanud, samuti sai ta näha inimliku eksistentsi armetust ja suurust. Pärast Teist maailmasõda on Paul Tillich pidanud loenguid mitmes Saksa ülikoolis. USA-s on ta pidanud loenguid ka Columbia ja Yale'i ülikooli filosoofiateaduskonnas. Paul Tillichil on 6 teoloogia audoktori kraadi ja 9 filosoofia audoktori kraadi Saksamaa, Inglismaa ja USA ülikoolidelt.

Paul Tillichi teosed on ilmunud Saksa Liitvabariigis 14 köites (1959—1975), kuid need ei sisalda kaugeltki kõiki tema töid; eraldi on ilmunud 3 köidet Tillichi «Süsteematilist teoloogiat», 2 köidet «Loenguid kristliku mõtlemise ajaloost», 3 köidet tema «Religioosseid kõnesid», millest enamik on tõlgitud ka eesti keelde (käskkirjas), 1 köide poliitilisi kõnesid Teise maailmasõja aastail jne. Paul Tillichit on peetud üheks suurimaks 20. sajandi teoloogiks, kelle suurus seisneb ka usu ja kultuuri sünteesimises. Paul Tillich suri 22. oktoobril 1965. aastal.

Kalle Kasemaa

SÕJAVÄE ÕIGUSKORRALDUSEST EESTI- JA LIIVIMAAL XVII SAJANDIL

Margus Laidre

Eesti- ja Liivimaa rootsiaegsest (1561/1629—1710) kohtukorraldusest on eesti õigusloolastelt ilmunud mitu põhjalikku uurimust. Kõige suurem on seni Adolf Perandi panus (Perandi 1935, 1937, 1938). Pärast Teist maailmasõda on trükitud Ilmar Arensi ja Jüri Jegorovi õigusajaloo õpperaamatud (Arens 1956; Eropov 1981). Siiski on mitu olulist teemaderingi jäänud tähelepanuta. Üheks selliseks on Läänemere provintsidest asunud Rootsi armee õiguskorraldusega seonduvad küsimused. Mõnele kõige tähtsamale aspektile mainitud valdkonnas — õigusemõistmise alused sõjaväes, karistumäärad ja -viisid teoorias ja praktikas, sagedasemad üleastumised — ongi pühendatud käesolev artikkel. Peaallikateks on seejuures Rootsi sõjaartiklid aastaist 1621 (Krigsartiklar 1621) ja 1683 (Krigsartiklar 1683) ning Rootsi Sõjaarhiivis säilitatavad kohturaamatud (KrA Domböcker, vol 32:1692, 1694, 1697). Veel on kasutatud Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi (RAKA) Liivimaa Kindralkuberneri (f 278) ja Liivimaa Maanõunike Kollegiumi (f 909) fondides ning Rootsi Riigiarhiivis (RA) leiduvaid materjale.

Sõjavägi ja distsipliin on meie arusaamades niivõrd kokkukuuluvad nähtused, et on raske mõista, kui võrd uus oli see ühendus Euroopa sõjanduses XVII sajandil (Howard 1976:56). Distsipliinikontseptsioon pärines tegelikult juba antiigist, kuid võrreldes keskajaga oli nüüd

tegemist täiesti uudse momendiga. Distiplineerimine toimus mitmeti. Üheks astmeks oli sõdurite hoiakute kujundamine tsiviliseerituse suunas, s.t et nad järgiksid üldkehtivaid kõlblusnorme. Samuti püüti taltsutada sõdurite impulsiivsust ja kontrollimatut agressiivsust. Teiselt poolt oli raske nõuda tugevat distsipliini indiviididelt, kelle käitumine oli ettemääratult agressiivne (Corvisier 1979:64). Tsiviliseeritust võib aga vaadelda eelastmena tõelisele distsiplineerimisele. Viimase all tuleb mõista indiviidi üksikute liigutuste ja tegevuse treenimist selleks, et sõdur teaks oma kohta sõjamasinas ja täpselt alluks käsklustele (Floren 1987:519).

Millega ja kuidas aga distsipliin tagati? Sõjalise distsipliini ja õigusemõistmise aluseks olid sõjaartiklid, mis kasvasid välja XVI sajandi artiklikirjadest. Neis ei tule näha mitte ainult õigusnormide kogumit, vaid ka tolleaegse ühiskonna elureeglite teatud peegeldust. Rootsisis oli Gustav Vasa kinnitanud sõjaartiklid juba 1545. a, Erik XIV tegi seda 1563. a, Johan III 1570. a ja Södermanlandi hertsog Karl 1599. aastal (Viljanti 1935:264). Gustav II Adolphi poolt 1621. a trükitud väljaantud sõjaartiklid olid tõenäoliselt aluseks ka Karl X Gustavi valitsemisajal, kes publitseeris need uuesti saksakeelsetena ja oma nime all 1658. aastal. Kokku oli Gustav II Adolphi sõjaartiklites 150 omavahel liigendamata paragrahvi. Neist 16 esimest käsitlesid usuküsimusi ehk hingehooldust. Edasi vaadeldi alluvate kohustusi ülemate ees aukraadist lähtuvalt, sõjalaagritega seotud probleeme — nt sisenemiseks ja väljumiseks lubati kasutada vaid selleks ette nähtud kohti, relvast ei tohtinud põhjusega tulistada, vahipostil ei tohtinud magama jääda jne (Krigsartiklar 1621 §§ 50—80). Mõni paragrahv puudutas relva minemaviskamist, müümist ja pantimist, mis oli rangelt keelatud (Krigsartiklar 1621 §§ 82—84). Järgnesid ettekirjutused, mida võib kokku võtta üksiksõduri käitumisnormidena kaasinimeste suhtes (Krigsartiklar 1621 §§ 86—96). Eraldi käsitleti linnade ja kindluste vallutamiseiga seotud probleeme — nt kirikuid

ja hospidale võis rüüstata vaid erikorraldusel, milleta ei tohtinud neid ega koole ka põlema süüdata; keelatud oli kasutada vägivalda vaimulike, eakate inimeste, naiste, neidude ja laste vastu, v. a kui nad osutasid relvastatud vastupanu (Krigsartiklar 1621 §§ 97—102). Eraldi reeglid kehtisid errusaatmise puhul (Krigsartiklar 1621 §§ 109—112). Ulejäanud paragrahvides esitati jurisdiktsiooni organisatsioonilised põhiprintsiibid (Krigsartiklar 1621 §§ 118—149. Gustav II Adolphi sõjaartiklite pikem kommentaar vt Lundkvist 1966:572—575).

1683. a märtsis valmisid Karl XI sõjaartiklid. Need kehtisid ühtejärke 112 aastat ja asendati uutega alles 1795. aastal (Lindh 1928:250). Võrreldes Gustav II Adolphi väljaandega oli liigendatus tunduvalt suurem — kokku 25 eraldi peatükki (paragrahvide arv oli vähenenud viie võrra). Peamises tuginesid 1683. a artiklid Gustav II Adolphi omadele, kuid on viimastega võrreldes täiendatud ja komplekssemad. Suuremat tähelepanu oli nüüd pööratud hingehooldusele ja välipreestriametile ning mitmesugustele distsipliinirikumistele. Parema ülevaate saamiseks olgu siinkohal esitatud 1683. a sõjaartiklite peatükkide loetelu:

- I. Jumalakartlikkusest ja jumalasõnast (§§ 1—6)
- II. Jumalateenistusest ja jutlusest (7—17)
- III. Välipreestrite kutsest ja ametist (18—22)
- IV. Kuninga ja ohvitserkonna respektseerimisest, autoriteedist ning sõdurite allumisest (23—38)
- V. Uleastumistest ja mõõga paljastamisest (39—49)
- VI. Mitmesugustest sõdurite töödest (50—53)
- VII. Häirest ja vahiteenistusest (54—57)
- VIII. Rännakust ja marsikorraldusest (58—61)
- IX. Pögenemistest (60—68)
- X. Tormijooksust (69—70)
- XI. Kapitulatsioonist ja akordist vaenlasega (71—72)
- XII. Kindluste loovutamisest (73—75)
- XIII. Reeturlusest (76—78)

- XIV. Ebaseaduslikest kogunemistest, mässudest ja kaklustest (79—84)
- XV. Tapmistest ja mõrvadest (85—87)
- XVI. Vägistamisest, magatamisest, hooramisest ja soodoomia patust (88—98)
- XVII. Süütamisest, röövimisest ja vargusest (99—108)
- XVIII. Korterist ja laagrist (109—112)
- XIX. Hooletusest relvade, püssirohu, kuulide jms hoidmisel või nende pantimine (113—115)
- XX. Linnade ja kindluste vallutamisest ning seal leiduvast saagist ja vangidest (116—123)
- XXI. Munsterdamisest (124—130)
- XXII. Errusaatmisest (131—134)
- XXIII. Palgast (135—140)
- XXIV. Kurjategijate päästmisest või varjamisest (141—142)
- XXV. Kõikide sõdurite ja ohvitseride vanne (143—145)

Sõjaartiklid tuli laagris, linnades või kindlustes viibivatele rügementidele või kompaniidele kord kuus avalikult ette lugeda (Krigsartiklar 1621 § 150; Krigsartiklar 1683 § 145). Osa Rootsi ajaloolasi aga väidab, et sõjaartikleid tuli igas väeosas ette lugeda neli korda aastas (Generalstaben 1937:306; Andrae 1949:150). Lisaks sõjaartiklitele publitseeriti nendega koos veel rida akte, millest siinkohal väärib eraldi märkimist sõjakohtu korraldus (Förordning 1683).

1621. a sõjaartiklis määrati surmanuhtlus 51 korral. Võrreldes hollandlaste sõjaartiklitega samast ajast olid rootslaste omad tunduvalt leebemad, sest esimestes määrati surmanuhtlus 67 kuriteo või üleastumise eest (Lappalainen 1975:132). Osutatud on ka sellele, et rootslaste sõjaartiklid olid võrreldes Euroopa mandril kehtivate seadustega, mis rakendasid surmanuhtlust monotoonsemalt, karistusviisidelt mitmekülgsemad. Siinkohal olgu nimetatud ohvitseride puhul palgast ilmajätmine teatud ajaks, teenistusest kõrvaldamine või mõneks kuuks sõduriks alandamine; lihtväelastel kaelaraudadesse panek, vee

Sõjaväe õiguskorraldusest

ja leiva peale määramine, kadalipp (tavaliselt läbi 300 mehe)¹, nn puuhobune (terava seljaga kolmnurkne kõrgem puupakk, millele karistuslune pandi kaksiratsa istuma, ilma et jalad oleksid maha ulatanud), laagri puhastamine, vara konfiskeerimine, musketite, karabiinide või raudrüü kandmine teenistusest vabal ajal jne (Krigsartiklar 1683 § 10).² Kasutati ka vitsakaristust ja peksu, kuigi neid sõjaartiklites ei fikseeritud.

1683. a on suurenenud surmanuhtluse määramine üleastumiste eest — ühtekokku mõisteti nüüd surma 58 korral. Eesti- ja Liivimaal asunud vägedes tuli ette ka küllalt julmi karistusviise, mida ametlikult kirjas ei olnud. Näiteks ooberst J. Campenhauseni rügemendis karistati 1682/83. a sõdureid sõjaartiklite rikkumise eest kõrvade äralõikamise ning märgi põletamisega laubale (RAKA f 278, nim 1, s XXII-101, l 488; s XXII-102, l 356).

Nagu öeldud, kajastusid sõjaartiklites ka tolleaegsed kõlblusnormid. 1621. aastal on piiratud vaid kahe momendi märkimisega (Krigsartiklar 1621 §§ 58, 89): 1) naisisiku vägistamine tõi kaasa surmanuhtluse; 2) prostituutide viibimine laagris oli keelatud, kuid oma naine võis kaasas olla. 1683. a oli nendele küsimustele pühendatud juba terve peatükk — kokku 10 paragrahvi. Korraldusi mainitud põhimõtteid, kuid neid täpsustati. Näiteks magatamist (*Lägersmåhl*), mis leidis aset kahe vallalise isiku vahel kas neitsilikkuse «rikkumisega» või ilma selleta, trahviti 40 hõbetaalriga (Krigsartiklar 1683 § 90). Ühekordse hooruse eest, s. t kui üks isik oli abielus ja teine vallaline, pidi abielus olija (ükskõik kas mees või naine) maksma esimesel korral 80 hõbetaalrit. Kui aga sellist summat kokku ei saadud, karistati meest kuuekordse kada-

¹ Kadalipp oli algselt vaid Rootsi armeele omane karistusviis. Esialgu kasutati seda ainult mõne majanduslikku laadi eksimuse puhul. Kadalippu ei peetud sõdurite hulgas häbiväärseks, sest karistajateks olid kaasvõitlejad, mitte aga spetsiaalsed kohtutäiturid.

² Musketite, karabiinide ja raudrüü puhul peab arvestama nende raskust ja sellest tulenevaid ebamugavusi. Selline karistusviis on vaid Karl XI sõjaartiklites.

lipuga, naist aga «nahatriikimise» s. t vitstega. Vallalist poolt karistati 40 hõbetaalri või neljakordse kadalipuga (Krigsartiklar 1683 § 91). Kui sama asi leidis aset juba neljandat korda — vahepeal trahvid pidevalt kasvasid — või kui toimus kahekordne hoorus, s. t kahe abieluinimese vahel, oli karistuseks surm (Krigsartiklar 1683 § 94). Seda, kes oma seadusliku naise, kui viimane veel elus oli, maha jättis ja end teisega laulatada lasi, karistati pea maharaiumisega (Krigsartiklar 1683 § 97). Sama karistus oli ette nähtud ka sodoomia ja kõikvõimalike loomapilastuslike pattude eest (Krigsartiklar 1683 § 98).

1621. a sõjaartiklites oli kaks kohtuastet: alam- ja ülemkohus (*under Rätten, öfwer Rätten*). Esimene koosnes jalaväe rügemendikohtust ja ratsaväekohtust. Jalaväekohtus oli presidendiks ooberst või tema asemel ooberstleitnant. Kaasistujad valiti kogu rügemendist ja nendeks olid 2 kaptenit, 2 leitnanti, 2 lipnikku, 2 seersanti, 2 lipumeest ja 2 majutajat ehk kokku 13 isikut. Ratsaväekohtu president oli samuti ooberst — tema puududes ihulipkonna rittmeister. Kaasistujateks olid 3 rittmeistrit, 3 leitnanti, 3 lipnikku ja 3 kapralit ehk kokku jällegi 13 isikut (Krigsartiklar 1621 §§ 121—124). Ülemkohtus oli presidendiks marssal (tema eemalviibides feldmarssal) ja kaasistujateks feldmarssal, jalaväe kindral, välijahtmeister, ratsaväe kindral, välikortermeister, munsterhärrad ja kõik ooberstid või nende asemel ooberstleitnandid (Krigsartiklar 1621 § 125).

1683. a antud korralduses jäi alamkohtu, mida nimetati nüüdsest ka lihtsalt rügemendi kohtuks (*Regementz Rätt*), koosseis samaks. Väikeseks muudatuseks oli, et jalaväekohtus oli 2 majutaja (alamkomandörid) asemele võetud 2 veltveebliit (nooremohvitserid) ja ratsaväekohtus 3 lipniku asemele 3 kornetit (Förordning 1683 §§ 2—4). Ülemkohtu nimetati nüüd peakohtuks (*General Krigsrätt*). Selle kompetentsi kuulusid kõik tänapäeva mõistes riiklikud kuriteod, nagu salakuulamine vaenlase kasuks, vandenõu kuninga ja isamaa vastu, kuninga elu

Sõjaväe õiguskorraldusest

kallale kippumine või majasteedi au solvamine, reetmine, kõik tsiviilhagid, mis ületasid 200 hõbetaalri väärtuse jne (Förordning 1683 § 11). Erinevalt Rootsi riigi teistest osadest tegutses Liivimaa garnisonides ka rahuajal ülem-sõjakohus (Steckzén 1930:94).

Enne iga ülem- ja alamkohtu istungit loeti ette vanne, milles muuhulgas toonitati, et kadetus, pahatahtlikkus, sugulussidemed, sõprus, kingitused ega altkäemaks ei tohi otsuste langetamist mõjutada (Förordning 1683 §§ 6—7). Veel rõhutati, et süü tõestamine peab toimuma kohtualuse enese ülestunnistuse alusel vabatahtlikult ja sundimiseta; kedagi ei tohtinud piinata, «sest see Kuningliku Majasteedi riigis keelatud ning üldse iseenesest ohtlik ja kahtlane on» (Förordning 1683 § 23). Tegelikult piinamist tunnistuse saamiseks siiski kasutati (RAKA f 278 nim 1 s XXII-102 l 356). Igas sõjaväekohtus tuli pidada kohturaamatut, mis alati enne järgmise aasta 2. märtsi pidi saadetama Stockholmi sõjafiskaalile ühes aruandega kohtuotsuste täideviimise kohta (RA Livonica II:nr 633).

Sõjaväekohtu võimu all olid sõdurite kõrval ka nende omaksed, teenrid, voorisulased ühes peredega ja nt Baieris ja Preisimaal koguni endised sõdurid, nende perekonnad ning lapsed (Schmidt 1986: 237).

Juhul, kui sõdur eksis tsiviilseaduste vastu, mõisteti tema üle kohut üldiste seaduste alusel, kusjuures rahatrahvi asemel tuli kohaldada kehalist karistust (Viljanti 1935:267). Kindluslaagrites viibivad sõdurid, niikaua kui neid ei paigutatud garnisonidesse või ei kutsutud «lehvivate lippude alla», s.t väliteenistusse, pidid juriidiliselt alluma maakohtutele (RAKA f 909 nim 1 s 240 l 3).

Arvestades Rootsi armee paljurahvuselist koosseisu (lisaks rootslastele ja soomlastele veel nt balti- ja riigisakslased, eestlased, lätlased, taanlased, poolakad, leedulased jt) võib tekkida küsimus, kuidas sõjaartiklitest aru saadi? Eespool vaadeldud sõjaseadused olid rootsikeelsed. Juttu oli ka saksakeelsest artiklist. 1642. a anti välja

kakskeelsed artiklid — vasakul pool rootsikeelne ja paremal soomekeelne tekst (Lappalainen 1975:129).

Säilinud on ka eestikeelsed trükitud sõjaartiklid, mis ühtlasi tunnistab meie esivanemate nii suurest hulgast Rootsi armees, et nende tarbeks läks vaja koguni omakeelset reglementi. Tuginedes arhiiviallikatele ja aluseks võttes nimekuju võib XVII saj teisel poolel Rootsi vägedesse värvatud eestlaste miinimumarvuks pakkuda 612 meest. Märge eestikeelsete sõjaartiklite kohta leidub juba August Wilhelm Hupelil (Hupel 1788:787—788) ja ka hiljem on neile korduvalt viidatud või neid mainitud (Reiman 1902:13; Siirak 1963:313—314; Sõdurimäärustik... 1963:109—112; Leesment 1979a:108—109; Leesment 1979b:614—616; Raag 1988:661—662). Vahetult pärast nende taasleidmist Stockholmi Kuninglikust raamatukogust 1957. aastal sõjaartiklid kaks korda ka avaldati (Taska 1957:26—30; Saareste 1958:175—182). Samuti on Andrus Saareste analüüsinud sõjaartiklite keelt. Trükise pealkiri on «Meye Koige armolisemba Kunninga Soddasäduset kummade Jerrel koick Sodda rachwas peab ellama ninck ennašt rascke nuchtluse ninck kahjo eest hoidma» (vt lisa 1). Kokku on selles Karl XI sõjaartiklite põhjal lühendatult ja osaliselt vahelejäetult toodud 141 paragrahvi. Trükisel on käsikirjaline märkus «*Krigs artiklar på Esthniska Carl XII's tid. 1697?*». Tegemist võib olla aga ka XVIII saj algul publitseeritud määrustega.³

Suund oli siiski võetud sellele, et kõik sõdurid saaksid aru vähemalt rootsikeelsetest käsklustest. Sellest tunnistab ka Riia kuberner Erik Soopi kiri Pärnu komandandile Erich Pistohlkorsile 12. augustist 1691, milles edastatakse kuninga tahe, et kõikidele sõduritele Liivimaal rootsi keelt õpetatakse — *daß auch die Soldatesque in Lieffland auf Schwedisch exercirt werden möge* (RA Livonica II: nr 633).

³ Kokkuvõtlik väljaanne sõjaartiklitest läti keeles ilmus 1694. a Riia Jaani koguduse kirikuõpetaja Liborijs Depkini tõlkes (Leesment 1979a:108).

Seni oleme vaadelnud rohkem õiguskorralduse teoreetilist külge. Millised olid aga kõige sagedasemad üleastumised sõjaväe igapäevaelus ja millist karistust rakendati?

Toetudes Riia garnisonirügemendi kohturaamatutele 1692., 1694. ja 1697. aastast võib koostada järgmise eksimuste ja üleastumiste pingerea:

vahipostil magama jäänud	— 34 juhtumit
desertöörid	— 26 „
vargus	— 11 „
omavoliline äraolek (garnisonist)	— 8 „
toimepandud suur liiderlikkus	— 6 „
mitmesugused eksimused vahiteenituses (hoolimatus, vastuhakk jne)	— 6 „
ükskõiksus teenistuses ja kombelõtvus	— 4 „

Seevastu nt kaklust on esinenud vaid kaks korda, sodoomlat üks ja käsule vastuhakkamist ka üks kord. Raskematest kuritegudest on neil aastail registreeritud vaid üks tahtmatu tapmine — *homicidii involuntarii* (KrA Domböcker Vol 32).

Iseloomustamaks praktikas rakendatud karistusviise olgu toodud neli konkreetset näidet, mis ilmekalt illustreerivad kogu olukorda:

1) 1692. a mõistis rügemendi sõjakohus neljale desertöörile karistuseks ja ühtlasi teistele hoiatuseks surmanuhtluse — *über den halß gezogen*. Kuningas aga asendas selle viiekordse kadalipuga⁴, s. t iga mees pidi saama 1500 kepihoopi;

2) musketär Jürgen Jürgenssonile mõisteti varguse eest karistuseks viiekordne kadalipp, mille Liivimaa kindralkuberner vähendas kahele korrale;

⁴ Rootsis on läbi ajaloo, s. t kuni XIX saj alguseni, mil see karistusviis ära kaotati, ühele inimesele kõige rohkem mõistetud üheksakordne kadalipp.

3) vahipostil magama jäänud sõdurit otsustati karistada mahalaskmisega, kuid kindralkuberner pehendas otsuse kolmekordsele kadalipule;

4) käsu mittetäitmise ja kroonu tööle mitteilmumise eest määras sõjakohus karistuseks kolmekordse kadalipu. Kindralkuberner aga pehendas selle kaheks tunniks häbiposti panemisele kahel üksteisele järgneval päeval.

Seega kuritegude ärahoidmiseks, n-ö profülaktika mõttes olid karistused valjud, kuid tegelikult pehendasid neid oluliselt. Sellise teguviisi üheks argumendiks oli tõsiasi, et uue sõduri hankimine polnud kuigi lihtne, mistõttu olemasolevaid mehi püüti igati hoida nii, et nad võimalikult kaua teenistusvõimelised oleksid.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et mida aeg edasi, seda rohkem pöörati tähelepanu jumalakartlikkusele, milles tuleb lisaks ajastu vaimule näha ka meeste moraali ja karske eluviisi edendamise vahendit. Ühtlasi ei sisaldanud sõjaartiklid mitte ainult karistusi üleastumiste puhuks, vaid tarvitusele olid võetud ka abinõud nii lihtvaelaste kui ka tsiviilelanike huvide kaitseks.

LISA

«MEYE KOIGE ARMOLISEMBA KUNNINGA SODDA-SÄDuset KUMMADE JERREL KOICK SODDA RACHWAS PEAB ELLAMA NINCK ENNAST RASCKE NUCHTLUSE NINCK KAHJO EEST HOIDMA»

Art. I

1. EBba Jumjala Teenrit / Noijat ehk sodda rystade lausajat / peawat sodda Wähe sees mitte sallitama erranis hingelt erra huckatama.

2. Kes Jumala Nimmi Teotab / olgo Kainest ehk johbnust päht / peab illma armuta surrema.

3. Kä Jumala sonna / temma kallist iho / ninck Werre / ehk põha Ristimise erra pilckab / peab illma armota möhkaga erra huckatama.

5. & 6. Kā Jumjala Nimme illma asjata Wannu-
nisse ga / Needmisse / Walle / ehk pettmisse ga pruhkib /
ehk ühest nurjatumast Wisist / ehk jomisse sedda teeb /
peab sedda möda kui süh on nuchtletut sahma.

13. Kui üx soldat tulleb johbnu palwe jure / ehk
kerko sisse / peab temma ühe öh ninck paiwa kaila rauwas
saisma.

15. Ei üxkit peab juttluse ajal ollut Wina ehk palle-
wina mühma / kes sedda teeb / selt saab / kolmas ossa
temma kaubast erra rysotut sahma.

25. 27. & 28. Kes öhe Gennerali ehk Feldherra
auwo hebbelesse komme kahs teotab / ehk hendast temma
wasto panneb / se peab hingelt huckatama.

29. Kes Genneralit öhe kaizmise Kirja ehk passi
rahmato on sahnut / tedda ei pea üzike kinni Wottma /
kā aggas sedda teeb / peab surma nuchtluse alla sahma.

34. Kā omma allemba Pähliko Corprali ehk Root-
Meistri russikaga ehwerdab / ehk hendast temma wasto
panneb / peab hingelt huckatut sahma.

35. Kui keakit omma Pehlikulle Werrehawa teeb /
se peab omma hinge kaotama.

36. Ux Soldat peab iggal ajal ninck kaikas paikas
omma Pählikut auwustama / kes ei sedda teeb / se peab
keike piddi nuchtletut sahma.

37. Kā Neide keskude wasto exhib / kumbat awali-
kult ommat ülles loetut / ninck keikill teeda antut / se
peab sedda möda nuchtletut sahma / kui möda sees om
ülles Kiriötut.

39. Kes öhe kurjast ninck wihasest mehlest illma
Käskmata omma möhka Gennerali ees tuppest Wälja
tombab / se peab Kuhs kord gattelopi johskma.

40. Kes omma möhka Wihasest mehlest lippo all
wälja tombab ning tahhab se Kahs kachio teha peab hin-
gelt huckatama.

41. 43. Kes omma möhka sehl paikas / kus sodda
kohhus ehk Jumjala denistust piddetaxe / kurjast mehlest
wälja tombab peab hingelt huckatama.

42. 43. Kui keakit toiselle Werre hawa annab /
neis paikas / kus soddakohus piddetaxe / ehk Jumjala
sanna kuhlutaxe / se peab ni heste omma hinge / kui illma-
licko / Warrantuse kaotama.

44. Kes Wahhi liggi wihasest meelest omma möhka
Wälja tombab / peab omma hinge kaotama.

45. Kä Wahhi soimab ehk temma Wasto panneb peab surmatama.
46. Ke ühe Wahhi Mehe pähle leheb/ se peab omma hinge ninck wallalisse warandusse kaotama.
47. Kes patrulli ehk Rundi Wasto omma möhk wihasest melest wälja tombab / ehk teeb temmale muh kachio ninck wastuse / peab erra huckatama.
48. Kä päihwal ehk öhl ulize pähl tüllitap / ninck möhka ga Kiwide sisse rayub / peab gottolopi johskma.
50. Kes ei karro thöd tahab teha ninck hennast wasto panneb / peab erra huckatut sahma.
51. Kes Crono thö jure ei tulleb se peab puh hobbose pähle istma / ehk rauda sees seisma ninck Wee ehk leiba kah söhdetut sahma.
54. Kui keekit waino ajal illma asjato tülli teeb / omma Musqveti ehk püssi lachti lassep / se peab hingelt huckatama.
55. Kes wachti ei tulle perrast kui trumb on keinut / se peab puh hobbose rauda ehk wee ninck Leiba kahs nuchtletut sahma.
56. Maggab keakit omma posti pähl / se peab surnux lastut sahma.
57. Leheb kekit omma posti pählt erra enne kui temma sahb erra pästetut ehk endast johbnust johb omma wahhi pähl se peab surnux lasketama.
58. Kui Fregaddrung Lödaxe / sis peab egga üx Soldat omma Compagnie jure tullemä / jehb aggas kekit erra / se peab raudas seisma.
60. Kes kange kailasest meelest ommast lippust erra jähb / sis kui Marsi pähle Minnaxe / nink ei taha mitte jälle tulla / se olgo üx ehk ennamb / peawat hingelt nuchtletut sahma.
61. Ei üxkit terwe Soldat peab Marsi pähl omma lippo jurest erra johksma / ei pea kah üxke perrast / kui leer on tehtut / sehlt jurest illma passita erra Minnema / kes sedda teeb / peab surmatama.
62. Johxeb kekit omma Compagnie jurest erra / se peab ülles pohtut sahma.
67. Kä ühe soddamisse sees keike ehsmelt yrgab paggenema / ehk errajohskma / se peab illma kohto Moistmisse erratappetama pähseb temma aggas koggonis erra peab temma kelmis tehtama ninck temma warrandus erra risotut sahma.

Sōjavāe õiguskorraldusest

77. Annab käkit Wainlasille tarkust / ehk temma kahs konneleb / rahmathut ehk sannomit leckitab / se samma peab omma heng / auw / ninck keick omma warrandus erra kaotama: Annab aggas kekit wainlaselle Parolli ehk lösanna / se peab illma keike armo surrema.

79. 80. 81. 83. Kes õhe tülli ülles tostab / ehk sedda suggust konnelap / kus üx tülli woip tousta / se samma peab illma armo surmatut sahma.

82. Tapplep kekit õhe toise kahs / se peab gattulopi johskma.

84. Johub kekit toise kah rihdlema ninck kutzub omma Landsmannit heneselle abix / se peab hingel ehk kuida möda süh on / nuchtletut sahma / ninck ke temmale abbix tulleswat / peawat se samma nuchtluse sahma.

85. & 86. Kes õhe toise tappab ehk lasseb tappada se sahp surrema.

87. Kes õhe toise Noiduse lebbi tappab / Kui se kurgia teggia üx Mehs om / sis peab temma ratta pähle panthama / on temma aggas üx Naiste rahwas sis peab temma errapalletut sahma õhestückis neide kahs / kumbat se noidust awitanut teha / ehk sinna jure nouw andnut.

88. Kes õhe Naiste rahwat weggisi hewitap / se peab erra huckatama.

90. Kui Wallaliset persohnit toine toise kah horusse thõ teggiwat / sihs peab kumbket 40. Marcka hobbe raha Maxma / ninck Kirckio nuchtluse kannatama.

91. Kui üx Naiseta Mehs õhe abbi Naise kah ehk üx tüddrick õhe Naise Mehe kah se abbi ello rickub / sis peab se laulatamata 40. thalrit / se laulatut aggas 80. thalrit hobbe raha maxma / ehk kahs se Mehs kord gattulopi Johskma / se Naine aggas Witzade kahs nuchtletut sahma.

94. Teggewat Nemma se / suggose hebbe thõ neljandel korral / ehk kui Nemmat Mellembat ommat laulatut / sis peawat nemmat mellembat surma nuchtluse alla sahma.

95. Ke omma liggimise ninck Werri suggulaise kahs horust prukib se sahp erra huckatut sahma.

97. Ke kax Naist õhel ajal wottap / se sahp möhka ga erra huckatamma.

98. Ke õhe Teppra kahs õhes piddap / selt peab päh erra rajotut / ninck perrast tulle kahs ülles palletut sahma.

101. Wottap kekit õhelt toiselt middakit weggise erra / se olgo linna sees ehk allewill / küllas ehk Maa teeh pähl / se samma peab hingelt huckatama.

103. Warrastap kekit ni pallio kui üle 60, thalrit hobbe raha wehrt on se peab ülles pohtut sahma. Ninda kahs / kā esimesel korral õhest kirkust / ehk õhe weh ehk tulle kachio sees middakit warrastab / olgo se pissut ehk pallo / se samma peab hingelt erra huckatama.

105. Kui kekit ommalt Pählikult ehk sähl paigkas kus Wachtii piddetaxe ommalt Kamratild middake warrastap / olgo pissut ehk paljo / se peab surma nuchtluse kannatama.

106. Löyab kekit õhe asja / se peab omma officeril sedda teeda andma / ke aggas sedda mitte teeb / peab otze kui muh wargusse perrast nuchtletut sahma.

107. Kehs puhd / Jodo raha / ehk muhd middakit weggise wottap / neide keest / ke wahhi lebbi keiwat / se peab nuchtletut sahma.

108. Kes Krono rattist / Proviand-hohnest / Ark-lüst / ehk Rustwanckrist middakit warrastap / olgo ni pissut kui igganes wois olla / se peab surrema.

109. Ux iggalick peab se korteri Kahs rahwul ollema / kumb temmale antaxe / ninck ei pea omma lubba kahs toise korteri henneselle wotma / kes sedda teeb / peab Kui üx üle annetut tülli teggia nuchtletut sahma.

110. Kes omma Perre mehe ehk Perre Naise löhb toukab ehk temmale much kochio teep / se peab andix pal-luma / ehk muido ninda möda kui süh on gattolopi ehk much nuchtluse kahs erra nuchtletut sahma.

111. Kes mitte oigest Werrawust õhe linna sisse ehk wälja lähab / se peab surmatud sahma.

115. Kes ommat rihdet ehk oma sodda ristat erra pantip / erra wahetap / erra mühp / erra rickup / ehk erra mengip / se peab esimesel korral gattolopi johskma / ninck jelle saatma ke aggas kollmandal korral sedda teeb / se peab hingelt huckatama.

126. Ke hennast lassep palkada ehk satada õhe toise Compagnie munstringi lebbi Keima / se peab esimesel ninck toisel Korral 6. Kord Gattulopi johskma / kolmandal korral aggas möhka ga surmatut sahma.

128. Kes õhelt toiselt Gewehri ehk sodda rysta lainap / ninck tullep neide kahs Munstringie se samma peab esimesel Korral 6. kord toisel korral aggas ühexa kord gattolopi johskma.

139. Kes awwalikult södda rahwa seas raha per-rast kissendap / se peab kui üx nuriato tülli tegia erra huckatut sahma.

141. Kä ühe Kurja teggia lassep erra paggenada ehk tedda erra awitap / temma peab se samma nuchtlusega nuchtletut sahma kumba se kurriateggia verdeninut on.

**JURAMENTUM
ESTHONICUM**

Minna N. N. toiwutan ninck wannun Jummala ninck temma põha Evangeliumi Jure / et minna pean ninck tahan minno oige Kunninga ninck Pärriis Fürstisz tutta ninck piddada / sedda üppris Korge Fürsti ninck Isanda / **Carel sedda XII. Rotzie Gothi ninck Wendi Rahwa / Kunningas** / & c. Kui üx auvs Soddamees ninck teener trulik ninck Sanna wottlick olla / See ausaliko Kunninga ninck temma Riki tullus otzida / kachio ninck keick kurja erra-keelda ninck kända / mis minna woin Sest sammast aick-sambald teda anda / ninck Minna tahan kaks / See ausaliko Kunninga Sätut ninck ette loetut Sodda kescut ninda palio kui Minna Suttan perra ellada / Ja ninda kui ühel trulikull Soldatill hästi Sünnib / See olgo Slahingin tormi Joocksmissen egk mis suckusse asja tallitamissen Minnult Woix tächtud sada see olgo merre ehk Mah pähl mind kowast ninck hesti piddada / Minna pean ninck tahan kaks see Ausalico Kunninga Riki tullus See olgo Wacht piddamissen egk töö teggimessen egk mis see ollex Mis Minnole kesckitas / wirck ninck ussin olla / Mino üllemball / ninck allemball pählikull tahan Minna Sanna wottlick olla keick mis nemmat See Ausalicko Kunninga tenistussen keskwat nobbedald tahan perra tulla / sest Regimentist / ninck Compagniiist / kumba all Minna ollen pantut / ey taha Minna mitte paggeda / egk Salaja ennast piddada ninck ninda kauwa kui Minna Suttan ninck arendan wastu Piddada / et Minna Sedda keick Kindlast ninck illmakeelmata tahan perra ellada / Sedda toiwutan ninck wannun ninda tottelickult kuj Jummal Mind awitako Iho ninck hinge polest Amen.

KIRJANDUS

- Andrae, Seth 1949. Arméledning och stabsjänst. — Svenska armén genom tiderna. Malmö, s 147—162
- Arens, Ilmar 1956. Põhijooni Eesti õiguse ajaloost. Stockholm
- Corvisier, André 1979. Armies and Societies in Europe 1494—1789. Bloomington, London
- Florén, Anders 1987. Nya roller, nya krav: Några drag i den svenska nationalstatens formering. Historisk tidskrift, n:o 4, Stockholm, s 505—529
- Förordning 1683 = Kongl. May: tz Förordning / Huruledes och hwad wid General och Regimentz Rätterne / under thesse Militie hållas och uthi acht tagas bör... Gifwen på Stockholms Slätt den 2 Marti Anno 1683. — Krigsartiklar 1683, s 76—107
- Generalstaben 1937. Sveriges krig 1611—1632. Bd. V: Från Breitenfeld till Lech. Stockholm
- Howard, Michael 1976. War in European History. Oxford
- Hupel, August Wilhelm 1788. Ehstnische Kriegsartikel. — Der Nordischen Miscellaneen 15tes, 16tes und 17tes Stück. Riga, S 787—788
- Krigsartiklar 1621 = Krygz Articular. Som fordom then, Stormechtigste Furste och Herre /Herr Gustaff Adolph then andre och store /Sweriges/ Göthes och Wendes Konung / Storfurste til Finland / Hertig uthi Estland och Carelen / Herre utöfwer Ingermanland / etc. Löffwerdigst i åminnelse hafwer låtit göra och författa / Anno M. DC. XXI. Stockholm
- Krigsartiklar 1683 = Krigz Articular Som af then Stormechtigste Konung och Herre Hr. CARL den XI. Sweriges / Giötes och Wändes Konung etc. Åhr 1683 förnyade och stadgade äre. Stockholm
- Lappalainen, Jussi T. 1975. Elämä Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana. Jyväskylä
- Leesment, Leo 1979a. Eestikeelne õigustekst 17. saj. lõpust. — Nõukogude Õigus, nr 2, lk 108—109
- Leesment, Leo 1979b. «Kuninga Soddasäduset» õigusterminoloogia seisukohalt. — Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 614—616
- Lindh, Erik 1928. Kongliga Björneborgs regemente: Anteckningar rörande Satakunda knektars del i Sverige-Finlands krigshistoria. Helsingfors
- Lundkvist, Sven 1966. Krigstukt och själavård 1611—1660. — Svea Livgardes historia. Bd III:2. Stockholm, s 567—593
- Perandi, Adolf 1935. Böndernas jordbesittningsrätt i Estland vid slutet av svensktiden. — Svio-Estonica 1935. Tartu, s 152—174

Sõjaväe õiguskorraldusest

Perandi, Adolf 1937. The Archives of the Supreme Land Court of Estonia till 1710. — Acta Archivi Centralis Estoniae Nr 5 (I:4). Tartu, pp 121—137

Perandi, Adolf 1938. Das ordentliche verfahren in bürgerlichen Streitsachen vor dem estländischen Oberlandsgericht zur schwedischer Zeit. — Acta Archivi Centralis Estoniae Nr 6 (III:1). Tartu

Raag, Raimo 1988. Nunn, prilla, koka ja teised: Eesti keele rootsi laensõnadest. — Keel ja Kirjandus, kd 31, nr 11, lk 655—664

Reiman, Villem 1901. Pildid Põhja sõjast. — Sirvilaud 1902. Tartu, lk 1—32

Saareste, Andrus 1958. Eesti sõduri määrustik ja vande-tekst a. 1697. — Virittäjä, vsk 62, n:o 2, s 175—182

Schmidt, Hans 1986. Staat und Armee im Zeitalter des «miles perpetuus». — Staatsverfassung und Heeresverfassung in der europäischen Geschichte der frühen Neuzeit. Berlin, S 213—248

Siirak, Erna 1963. XVII sajandi sõdurimäärustik. — Keel ja Kirjandus, kd 6, nr 5, lk 313—314

Steckzén, Birger 1930. Krigskollegii historia. I 1630—1697. Stockholm

Sõdurimäärustik eestlastele XVII sajandist. — Meie Tee, kd 33, nr 7/8, lk 109—112

Taska, Artur 1957. Kaks väärtuslikku ürikute leidu Stockholmis. — Oigusteaduslik Ajakiri, kd 1, nr 2, lk 26—30

Viljanti, Arvo 1935. Vakinaisen sotamiehenpidon soveluttaminen Suomessa 1600-luvun lopulla erityisesti silmälläpitäen Turun läänin jalkaväkirykmenttiä. Turku

Егоров, Юрий 1981. История государства и права Эстонской ССР: Дооктябрьский период (XIII в. — окт. 1917). Tallinn

ARVUSTUS

Toivo U. Raun. Estonia and the Estonians. Stanford, California, Stanford University, Hoover Institution Press, 1987. 313 pp

Suurimaks õnnetuseks mineviku taasloomisel on ühemõõtmeline skeem. Üldkäsitlustes tulevad skeemi puudused eriti selgesti ilmsiks ja võimenduvad paljukordselt. Kuidas kirjutada objektiivset ajalookäsitlust, mis jääks kestma pärast olevikureaalse hetkeseisu muutumist?

Toivo U. Raun (s 1943; ajaloo professor California osariigi ülikoolis Long Beach'is) on andnud ülevaate Eesti ja eestlaste ajaloost eelajaloolisest ajast alates kuni 1980. aastate alguseni. Käsitlus on akadeemiline, välditud on sovetoloogias mõnikord esinevaid mustvalgeid hinnanguid ja globaalkonfrontatsioonile iseloomulikku sõnavara. Vaatenurk Eesti ajaloole on läänelik, ajaloo faktide valik sellest lähtuv, ent küllalt objektiivne ja poliitiliselt «neutraalne». Autor pole võtnud hukkamõistja ega õigustaja poosi, ta on pigem fikseerija, konstateerija ja kirjeldaja. Teksti õpetlaslik tihedus on saavutatud igat liiki arvteabe süstemaatilise reprodutseerimisega. Raamatus valitseb fakti ja eriti statistika kultus, mis annab käsitlusele laiendatud teatmeteose ilme. Arvandmed on valitud nende representatiivsust silmas pidades väga hoolikalt, nii et need kõnelevad enda eest ega vajagi autoripoolset analüüsivat kommentaari. Sellest ka esituslaadi mõningane kiretus, mida on nentunud retsensendid Merja-Liisa Hinkkanen ja Tõnu Parming.

Toivo U. Raun on kasutanud kõiki talle kättesaadavaid Eesti ajaloo allikaid, sealhulgas nõukogude omi. Mahukas viiteaparaat ja bibliograafia 41-l leheküljel tunnistab allikate ja kirjanduse head tundmist. Kuivõrd usaldusväärne on üks või teine statistikakogumik või kaudsete allikate põhjal tehtud arvutus, on muidugi iseasi. Vaevalt saab ookeanitagusest autorilt oodata selgitusi asjus, mis on Eestis jätkuvalt ebaselged. Käsitluse akadeemiline pluralism tuleb ilmsiks erinevate historiograafiliste seisukohtade kõrvutamises *sine ira et studio*, laskumata debatti põhimõttelistes küsimustes.

Toivo U. Rauna raamatu peategelaseks on eesti rahvas ehk

Arvustus

eesti ühiskond. Ta käsitus on rahvuskeskne, vähem on juttu võõramaisest eliidist. Lähema vaatluseta on jäänud väliseestlased nii Idas kui Läänes, samuti baltisaksa kultuur. Tubli kolmveerandi raamatu mahust hõlmab ajalõik 1860—1980.

Periodiseeringu aluseks on poliitilise ajaloo, täpsemalt Eesti ala riikliku kuuluvuse ajalised raamid: I osa: Eesti enne 1710; II osa: Eesti Vene impeeriumi all; III osa: Iseseisev Eesti; IV osa: Nõukogude Eesti. Iga peatükk sisaldab alajaotusi poliitilise, majandusliku, sotsiaalse ja kultuurilise elu kohta. Niisugune liigendus on järjekindel ja võimaldab läbi aegade jälgida näiteks poliitiliste institutsioonide evolutsiooni, demograafilisi arenguid, linnastumist jm ajaloosuundumusi.

Toivo Ü. Rauna ajalookontseptsioon on lihtne ja inimlikult üldarusaadav. Selle aluseks on tõdemus, et eestlaste ajalugu viimase 800 aasta vältel on kõige rohkem mõjutanud kaks põhilist tegurit: geopoliitiline asend ja eestlaste väike arv. Strateegiliselt tähtis asukoht Ida ja Lääne vahel (sadamad, kaubateed) on 13. sajandist alates ärgitanud Euroopa suurvõime ihalema siinset territooriumi, toiminud on *balance-of-power* printsiip. Tasakaalu rikkumine on tekitanud kriisid aastail 1208—1227, 1558—1629, 1700—1721, 1917—1920, 1939—1944; neil on olnud eestlastele laastavad tagajärjed. 1550. aasta paiku oli eestlasi sama palju kui soomlasi, nüüd viis korda vähem. Väike rahvaarv pole võimaldanud võõrvallutajaid tagasi tõrjuda, eestlaste rahvuslik julgolek on olnud alati ohus. Eestlasi on aidanud alles jääda kompaktne asustus ja suur arvuline ülekaal immigrantidega võrreldes, erandiks nõukogude periood. Rahvuse püsijäämine on ettemääratud eestlaste ja immigrantide suhtarvu kriitilise piiriga. Demograafiliselt oli eestlastele eriti soodus 200 aastat rahuaega Vene impeeriumis, eriti ebasoodsad aga 1940. aastad. See on karm tõde, mida Toivo Ü. Raun ütleb.

Marylandi ülikooli sotsioloogiaprofessor Tõnu Parming on arvanud, et termini *minination* kasutamine (arvatavasti Rein Taagepera mõjul) Toivo Ü. Rauna poolt on kahetsusväärne. Tõestuseks toob ta Iirimaa, Belgia, Hollandi ja Taani, keda väike pindala ja rahvaarv pole takistanud jääda iseseisvaks, mõned suuremad maad ja rahvad aga — nagu ukrainlased — on Eestiga sarnase saatusega (Uus Eesti ajalugu, Meie Elu, nr 35, 27. VIII 1987, lk 5). Retsensent Soomest, Helsingi ülikooli dotsent Merja-Liisa Hinkkanen märgib, et jõudude tasakaalu ja «mängunupu teooria» (*pelinappulateoria*) on saanud kriitika osaliseks näiteks mõnede inglise uurijate töodes, milles väidetakse, et sõdadevahelisel ajal oli Baltimaadel palju rohkem iseotsustamisvõimu kui seni arvatud (Viron vuosisadat historiksi paketoituina: Amerikkalainen yleisesitys keskittyä sodanjälkeiseen aikaan. Helsingin Sanomat, nr 258, 21. IX 1988, lk 25).

Eestlaste rahvuseks kujunemisel peab Toivo U. Raun esmatähtsaks sotsiaalmajanduslikke muutusi ja uute ideede sissevoolu peamiselt Läänest. Eestlaste rahvuslik liikumine oli osa Kesk- ja Ida-Euroopa rahvaste liikumisest kultuurilise ja poliitilise enesemääramise eest, mis võimsa vooluna purskus esile möödunud sajandi teisel poolel ja käesoleva sajandi algul. Autor märgib, et tsaarivõimu kahel viimasel aastakümnel domineeris «revolutsiooni ferment» kogu impeeriumis ja Eesti polnud erand. 1905. aasta revolutsioon oli «fundamentaalne pöördepunkt» Eesti ajaloos; nõuti Eestile autonoomiat föderatiivsel Venemaal, asuti looma Euroopa rahvale väärlist kultuuri. Esmakordselt tõmmati laiu rahvagruppe diskussioonidesse poliitilistel ja sotsiaalsetel teemadel. Kuigi revolutsioon sai lüüa, jätkus eestlaste sotsiaalmajandusliku jõu kasv ja kultuuriline tõus, süvenes ideoloogiline eristumine.

Tsaarirežiimi kokkuvarisemise põhjust näeb Toivo U. Raun võimetuses viia hiljaalustatud moderniseerimist edasi rahuldava kiirusega; mitte niivõrd ressursside puudumises, vaid suutmatuses neid õigesti mobiliseerida. Poliitiliste parteide mõju vahetult pärast Oktoobrirevolutsiooni Eestis analüüsitakse raamatus Ulevenemaalise Asutava kogu valimistulemuste põhjal: vasakparteid said 50,1% (sh enamlasted 40,2%), tsenter 21,5%, parempoolsed 28,4% häáli. Eestis kolm ja pool kuud väldanud enamlaste võimu plusspoolele kannab autor eesti keele sisseviimise kohtusüsteemi, kohaliku kontrolli kehtestamise hariduse üle, tööliskontrolli kehtestamise ettevõtete töö üle. Miinusteks, mis võõrutasid enamlastest rahva enamuse, peab ta partei ainuvõimu, mitteenamliku trükisõna tagakiusamist, mõisate mittejagamist talupoegadele, eitavat suhtumist Eesti iseseisvusse.

Iseseisvuse proklameerimist 24. veebruaril 1918 nimetab Toivo U. Raun sümboolseks žestiks. Ta vastab küsimusele, kuidas oli võimalik ainult miljonilise mininatsiooni iseseisvumine. Esimeses maailmasõjas said regiooni kaks traditsioonilist suurvõimu — Venemaa ja Saksamaa — lüüa ega suutnud oma nõrkuse tõttu takistada Ida-Euroopas uute rahvusriikide tekkimist. Pikaleveniv Vene kodusõda võimaldas mobiliseerida jõude, Läänest saadi kriitilisel hetkel rahalist ja sõjalist abi. Esimese maailmasõja ja Vene revolutsiooniga tekkinud soodne välisolukord polnud iseseisvumise ainus tegur. Oli rahvusliku identiteedi tunne, rahva tugev soov enesemääramise teostamiseks. Kuigi mõned rahvuslikud ajaloolased peavad iseseisvumist vältimatuks, saab seda mõista üksnes nii rahvusvaheliste jõudude konstellatsiooni kui ka Eesti rahva senist ajaloolist arengut arvesse võttes, tõdeb Toivo U. Raun. Ta ei kasuta ebamäärast terminit «Vabadussõda», vaid sisuliselt õiget ja täpset «Iseseisvussõda» (*war of independence*). Vabadust võib tõlgendada ju väga mitmeti, iseseisvus aga on selge ka Eesti ajaloosse mittepühendatule. Kõnealuse sõja kohta ütleb autor,

Arvustus

et selles oli kindlasti kodusõja elemente, kuid puudusid kodusõja tüüpilised jooned.

Eesti Vabariigi poliitiline ajalugu liigendub Toivo Ü. Rauna raamatus liberaalse demokraatia (1920—1934) ja mõõduka autoritarismi (1934—1940) ajajärguks. Vabariigi esimene põhiseadus, mis kehas Asutava Kogu «vasaktsentristliku enamuse demokraatlikku idealismi» toimis küllalt edukalt 1920. aastate algul, muutus aga kõlbmatuks majandusliku depressiooni tingimuses maal, kus puudus «kodanikukultuuri» (*civic culture*) traditsioon ja poliitilise demokraatia kogemus. Konstantin Pätsi aja hinnang, ütleb Toivo Ü. Raun, jääb kahemõtteliseks. Ohest küljest toodi majandus välja depressioonist, hoiti ära kodusõda ja sõjalise diktatuuri kehtestamine; teisest küljest läks Konstantin Pätsi autoritarism «kaugemale kui vaja ja kestis kauem kui vaja». Toivo Ü. Raun viitab vajadusele näha Eesti 1930. aastate situatsiooni rahvusvahelises kontekstis, mida iseloomustab totalitaarsete suurvõimude — stalinistliku Vene ja ekspansionistliku natsi-Saksa — esilekerkimine. Eesti rahva enamus kiitis demokraatiast taganemise heaks, lootes nii kindlustada sisemise stabiilsuse ja tõrjuda tagasi välisinterventsiooni ähvarduse.

Eesti Vabariigi välispoliitika põhiprobleemiks oli julgeolek. Kolm Balti mininatsiooni pidid leidma tee, kuidas jääda püsima maailmas, kus juhtivat osa etendasid suurvõimud. Ühed ajaloolased on seisukohal, et Balti riigid pidid 1930. aastatel mõõdapääsmatult sattuma ühe või teise suure naabri mõjusfääri. Teised on arvanud, et ühendatud jõul võinuksid nad suuresti määrata oma tulevikku ise ja koostöö puudumine sai neile saatuslikuks. Autor ei kuuluta end kummagi seisukoha pooldajaks, kuid ta näitab, miks jäid Balti riigid üksi. On selge, et Eesti poliitilised ja sõjalised liidrid ning Konstantin Päts ise tegid väärarvestuse, lootes Saksamaa sekkumisele Baltikumis. Iseseisvusaja tähtsaima saavutusena nimetab autor kaasaegse ja iseseisva eesti kultuuri loomist. Radikaalse maareformi kiire läbiviimise tingis bolševismi ähvardus ja suurmaavalduste kuulumine võõrrahvusest eliidile.

Molotov-Ribbentropi pakt märkis Eesti iseseisvuse kaotuse algust, kirjutab Toivo Ü. Raun. Kõik Nõukogude poole katsed näidata Balti riikide allaneelamist vabatahtliku ja sisemiste jõudude poolt teostatud ettevõtmisena on jäänud ebaeenvaks. «Revolutsioonid» Balti riikides on üksteise koopiad, neid dirigeerisid Moskva kohapealsed emissarid. «Nõukogude kontrolli kehtestamise igal olulisel etapil oli otsustavaks faktoriks brutaaalse sõjalise jõu ähvardus.» Vaidlusi on tekitanud Konstantin Pätsi valitsuse tegevuse hindamine sel dramaatilisel ajal. Läänes Teise maailmasõja lõpust valitsenud interpretatsioonide järgi olid Balti riigid nõukogude ekspansionismi abitud ohvrid, kel polnud muud võimalust kui alistuda. Tõnu Parmingu ja Seppo Myllyniemi arvates oli aga Eesti toleaegsete juhtide tegevusel märki-

misväärne mõju riigi saatusele; varjamatult saksameelne hoiak inspireeris Nõukogude Liidu kahtlusi ja ignoreeris tema muret oma julgeoleku pärast. On arvatud, et parema juhtkonna puhul ja relvastatud vastupanu korral võinuks Eesti annekteerimise asemel sattuda sõjaliselt okupeeritud maa staatusse (Tõnu Parming). Toivo U. Raun ei kahtle miniriikide võimetuses peatada suurriikide poolt kokkuleppega vormistatud Ida-Euroopa jagamise protsessi, kuid ta leiab õigustust Konstantin Pätsi valitsuse tegevusele. 1940. aasta perspektiivist vaadatuna «polnudki irratsionaalne algvõitena eeldada, et muutuv sõjaõnn võib töötada iseseisva Eesti ellujäämise huvides juhul, kui Eesti rahvas suudab vältida füüsilist laastamist».

Edasi jälgib Toivo U. Raun Eesti nõukogustamist (*Sovietization*) stalinistliku mudeli järgi. Ta esitab eksekuteeritute arvuku esimesel nõukogude aastal 2000, deporteeritute arvuku 19 000 (allikaviide puudub). Rein Taagepera arvestuse järgi oli neid kokku umbes 15 000 (Romaald J. Misunas, Rein Taagepera 1983. *The Baltic States: Years of Dependence, 1940—1980*. London, Berkeley, C. Hurst, University of California Press, p 274). Toivo U. Raun kirjutab, et natsidel oli kasulik vaadelda Eestit Nõukogude Liidu territooriumina, millest tulenes ka sovetiseerimise (1940—1941) tingimusteta tunnustamine. Kõik Eesti poliitilised jõud, EKP välja arvatud, olid seisukohal, et nõukogulik annekteerimine polnud legitiimne ja nõudsid iseseisvuse taastamist. Lootused pandi lääneliitlastele, sest USA ja Suurbritannia polnud inkorporeerimist tunnustanud. Optimismi lisas Atlandi harta. David Kirby'le viidates tõdeb Toivo U. Raun, et lääneliitlaste kohustus Balti riikide iseseisvuse suhtes polnud küllalt tõsine. Peamine oli Nõukogude — Lääne alliansi tugevdamine; häid suhteid Staliniga ei riskitud rikkuda Balti riikide pärast.

Natsirežiimi poolt Eestis hukatute arvu hindab Toivo U. Raun 6000-le (neist 1000—2000 juuti). See arv võib olla õige Eesti elanikkonna kohta, kuid ei arvesta nõukogude sõjavangide ja Euroopa teistest maadest toodud inimeste massilist hukkamist Eestis. Saksa sõjaväes langenute arvuku on toodud 15 000—25 000 (Rein Taagepera 15 000). Eestlaste Saksa sõjaväes teenimise motiiviks on märgitud püüd ära hoida nõukogude okupatsiooni (reannekteerimist) kuni Saksamaa kapituleerumiseni, jättes sellega tulevikutee avatuks. Toivo U. Rauna arvestuse järgi võis Eesti päritoluga põgenike üldarv 1944. aasta lõpul Läänes ulatuda 100 000-ni. Aastail 1940—1945 vähenes Eesti rahvastik vähemalt 200 000 inimese võrra.

Sõjajärgse perioodi jagab autor kaheks: stalinistlik (1944—1953) ja Stalini-järgne ajajärk. Teraselt jälgib ta olukorda EKP-s, kaadrivalikut ja paigutust võimu tipus, parteis ja valitsuses. Metsavendlust tõlgendab autor kui «pro-iseseisvuslikku sissisõda» (*pro-independence guerilla movement*), mille eesmärk oli taastada iseseisvus

Arvustus

Lääne abiga. Kahtlust äratav 1945—1946 aastal küüditatute suur arv — 41 000, mis pärineb Arnold Purrelt. 1949. aasta märtsis deporteeritute arvuks on pakutud 50 000—60 000, mis mitmekordselt ületab Eesti NSV-s käibel oleva arvu 20 702 (Evald Laasi). Tundub, et nende arvudega ülepakkumine ongi kõnealuse käsitluse peamisi puudusi. Rahvastikumutusi sõjajärgses Eestis vaatleb Toivo Ü. Raun enamasti Tõnu Parmingu ja Rein Taagepera uurimustele tuginedes, kuid neilgi pole olnud aastate 1944—1950 kohta täpseid ja usaldusväärseid allikaid.

Stalini surm sai pöördepunktiks Eesti sõjajärgses ajaloos. Sula tõi kaasa julgeolekutunde, paranesid majandus ja elujärg, hävimisohus olnud kultuur sündis uuesti; iseseisvuse ajal loodu oli heaks vundamendiks. 1970. aastate teisel poolel olukord muutus. Karl Vaino ajal hakkasid majandus ja elutase langema, migratsioon võttis ohtliku ulatuse, tugevnesid tsentralistlikud tendentsid, eesti keele kasutusala ahenes, eestlaste osatähtsus poliitikas vähenes, pessimism süvenes.

Epiloogis ütleb autor, et eesti haritlased, rõhutades eesti kultuuri unikaalsust, on taas pöördunud Jakob Hurda vaadete poole.

Toivo Ü. Rauna raamat on Eesti ajaloo suur ingliskeelne entsüklopeedia, millel on eeldusi pikemaks ajaks jääda maailmas tooniandvaks. Autor on maailmale tutvustanud ka Eesti ajaloolaste töid, tänu talle sellegi eest.

Toomas Karjahärm

EDITORIAL

"Akadeemia" ("Academy"), a journal whose precursor of the same title was published in Tartu in the years 1937—1940 aspires to pass down the Estonian democratic culture tradition. Both scientific treatises and essays on various social, aesthetic and philosophical problems of the modern world will be offered to as great a number of readers as possible. Contributions from Estonian writers and literary men of other countries will be published, as well as reprints of earlier Estonian authors' writings, and, last but not least, translations from the bequest of the world culture. "Akadeemia" is a monthly of the Estonian Writers' Union.

The first issue embraces only a few of the various fields and subjects purposed for the future. The topicalities of the Soviet society have been touched upon in Hillar Randalu's survey on the problems of the law-governed-state and sovereignty. Two reprints, giving the reader some knowledge of the corresponding historical background, serve as an expansion of the subject mentioned. These are the writings by Peeter Tarvel (1894—1953), former professor of history in Tartu University, and Jüri Vilms (1889—1918), one of the founders of the Estonian Republic who perished as a political martyr. The ideals of democratic socialism are characteristic of both of the articles (written correspondingly in 1928 and 1915). The publications having been devoted to literature, to poetry in the first place, are the following: Ivar Ivask's (Norman,

Editorial note

Oklahoma) talk with Odysseus Elytis, winner of a Nobel prize, the talk is complemented by Kalle Kasemaa's Estonian versions of Odysseus Elytis's poems; essays by the Hungarian writer Sándor Csoóri on the role of literature in today's world and its influence on the mind of the modern man; and a treatise by the Estonian poet Hando Runnel on the motifs of the sea in Estonian poetry, the sea having been handled as the uniter of Earth and Heaven. The biologist's viewpoint about the major controversies of the present-day world is presented by Toomas Sutt. Two pieces of writing have been chosen for publishing from among the bequest of the poet, theologian and folklorist Uku Masing (1909—1987): an article on the future perspective of the church (written in 1940) and a folkloristic treatise (to be followed), in which the mythology and folklore of the Boreal peoples have been compared to those of the Indo-Europeans and handled from an entirely fresh point of view. The article mentioned first has been complemented by Paul Tillich's, the outstanding Lutheran theologian's observation of the role of science in the formation of the man of today, the humanistic pathos of the article being possibly close to many a reader. A study by Margus Laidre is devoted to the subject of the 17th century Estonian history and supplemented with an archaic legal act in the Estonian language. Estonian history is also the subject of Toivo Ü. Raun's book, published in English in 1987, which is reviewed by Toomas Karjahärm.

Ain Kaalep

The Law-Governed State and Sovereignty

H. Randalu

No state exists without law, i.e. without norms regulating the behaviour of its citizens. Thus, any state could be called a law-governed-state. Lately, only the states having democratic law and order have been considered law-governed-states (also: constitutional state, *Rechtstaat*). As a matter of fact, Estonia is aspiring to develop itself into such a state.

The fundamental features of a law-governed-state can be deduced only on the basis of jurisprudence. But both our theory of law and legislation are at least half a century behind the times. Having used A.-T. Kliimann's "Law and Order" (published in 1939) as a source of comparison the author of the article has given a series of examples illustrating cardinal differences between A.-T. Kliimann's and our present-day viewpoints on theoretical and practical problems of law.

To overcome the backwardness of our jurisprudence the following measures are to be taken: 1) organization of an obligatory course to introduce our jurists to the legislation having been in force in the Estonian Republic till 1940 and the literature on the subject of jurisprudence published up to

1940; 2) sending grant-aided scholars, previously prepared for it, off to western Europe to get a better knowledge of the development of jurisprudence during the years 1940—1989.

The reader will get information about the law on the alterations and amendments to the constitution of the USSR as well as about certain regulations in the bill of the election law of the USSR, both having been published in October 1988 and contradicting the principles of perestroika, democracy and the sovereignty of any single republic within the Union of Republics.

Man and nature. Biological imperative

T. Sutt

A new strategy of the survival of mankind should be based on two fundamental principles in accordance with which man will be regarded as a bio-social being and ecocrisis will be interpreted as an objective contradiction between the structural and evolutionary laws of the biosphere and human activity.

Since man is historically a result of the evolution of the biosphere, but ontologically — a part of this super-complicated system, there is only one real perspective for the survival — coevolution of the biosphere and mankind. The realization of this possibility will require the

Summaries, contents

global perestroika of human activity proceeding from the objective laws of the evolution of the organic nature and the ethical reevaluation of the relationship man — nature.

On military legislation in Estonia and Livonia in the 17th century

M. Laidre

The paper is based on Swedish military articles from the years 1621 and 1683 and the materials of the Swedish Military Archives, the Swedish State Archives and the State Central Historical Archives of the Estonian SSR.

Administering of justice and methods of punishment in theory and practice are observed. In order to prevent crimes the punishments were severe, but in reality they were essentially mitigated. Some punishments not provided for in the articles were also used. The most usual offences in everyday life of the army were sleeping on sentry, desertion and theft.

The articles did not contain only punishments, but also provided for measures to protect privates and civilians. Attempts were also made to form more civilized attitudes in the soldiers, to make them follow the universal norms of morality and ethics.

CONTENTS:

Pursuing the road <i>Ain Kaalep</i>	3
The law-governed state and sovereignty <i>Hillar Randalu</i>	6
On the future of democracy <i>Peeter Tarvel</i>	20
Before the coming of liberty <i>Jüri Vilms</i>	47
Odysseus Elytis on his poetry	82
Poems <i>Odysseus Elytis</i>	96
On state and writer <i>Sándor Csoóri</i>	101
World's perceivable metaphor <i>Sándor Csoóri</i>	107
Poet on seashore <i>Hando Runnel</i>	116
Man and nature I. Biological imperative <i>Toomas Sutt</i>	136
The role of the church during the degeneracy of culture <i>Uku Masing</i>	144
How has science in the last century changed man's view of himself? <i>Paul Tülich</i>	151
On military legislation in Estonia and Livonia in the 17th century <i>Margus Laidre</i>	162
Review on a book <i>Toomas Karjahärm</i>	179
On the mentality of the Boreal («Sky-elm») peoples <i>Uku Masing</i>	193

ОТ РЕДАКЦИИ

Журнал «Академия» — издание Союза писателей Эстонии — надеется продолжить направление одноименного журнала, выходявшего в Тарту в 1937—1940 гг., и ставит своей задачей развитие традиций эстонской демократической культуры.

Мы хотим предложить возможно более широкому кругу читателей научные исследования, эссе и публицистические статьи по социальным, эстетическим и философским проблемам современного мира. Мы приглашаем к сотрудничеству авторов из Эстонии и из других стран, будем переиздавать произведения эстонских литераторов предшествующих поколений, публиковать переводы памятников мировой культуры.

Первый номер смог охватить лишь некоторые из тем, входящих в дальнейшие планы «Академии». Статья Хиллара Рандалу посвящена проблемам правового государства и суверенитета, столь актуальным для современного общества. За ней следуют перепечатки трудов двух авторов, стоящих на позициях демократического социализма: профессора истории Тартуского университета Пеэтера Тарвеля (1894—1953) и Юри Вильмса (1889—1918) — одного из создателей Эстонской республики, погибшего в борьбе за свободу (работы написаны соответственно в 1928 г. и в 1915 г.).

Художественному творчеству посвящены следующие материалы первого номера «Академии»: беседа Ивара Иваска с лауреатом Нобелевской премии Одиссеом

Элитисом, дополненная публикацией его стихотворений в переводе Калле Касемаа; эссе венгерского писателя Шандора Чоори о роли литературы в современном обществе и духовном мире современного человека; исследование образа моря в эстонской поэзии, где море рассматривается как начало, объединяющее Землю и Небо (автор — эстонский поэт Хандо Руннель). Статья Тоомаса Сутта — это взгляд биолога на глобальный конфликт современного мира. Из творческого наследия Уку Мазинга (1909—1987) — поэта, теолога и фольклориста — выбраны две работы: статья 1940 года о будущем церкви и ее перспективах и более позднее исследование, в котором сопоставляются мифология и фольклор арктических (северных) и индо-европейских народов. Дополнением к первой из названных статей У. Мазинга служит работа известного лютеранского теолога Пауля Тиллиха о роли науки в формировании современного человека; гуманистический пафос этой статьи будет, вероятно, близок многим читателям. Работа Маргуса Лайдре, а также подготовленная им публикация старинного эстонского правового акта посвящены истории Эстонии XVII века. Тоомас Карьяхярм рецензирует вышедшую в 1987 г. на английском языке книгу Тойво Ю. Рауна по эстонской истории.

Айн Каален

Правовое государство и суверенитет

Х. Рандалу

Ни одно государство не существует без прав, т. е. без норм, регулирующих поведения его граждан. Таким образом каждое государство можно назвать «правовым государством». В последнее время правовым государством стали называть такие государства, где действует демократический правопорядок. Разве Эстония не стремится стать именно таким государством?

На зачатки подлинного правового государства может нам указать лишь правоведение. Однако в этой области мы отстали по меньшей мере на полвека — как в теории права, так и в законодательстве. Если воспользоваться для сравнения исследованием проф. А. Т. Клийманна, опубликованным в 1939 году, то здесь приводится ряд примеров кардинальных различий между нашими нынешними установками и теоретическими и практическими установками проф. А. Т. Клийманна.

Для преодоления сильного отставания правоведения необходимо: 1) организовать для юристов обязательные курсы ознакомления с законодательством, действовавшим в Эстонской республике вплоть до 1940 года и с юридической литературой, опубликованной в тот же период; 2) отправить подготов-

ленных для этого стипендиатов в Западную Европу для ознакомления с юриспруденцией за период 1940—1989 г.г.

Читатели знакомятся с положениями проектов закона об изменениях и дополнениях к Конституции Союза ССР и закона о выборах, которые не согласуются ни с перестройкой, ни с демократией, ни с суверенитетом каждой союзной республики Союза Республик.

Человек и природа. Биологический императив

Т. Сутт

Новая стратегия выживания человечества должна основываться на двух фундаментальных принципах, согласно которым человек рассматривается как биосоциальное существо и экокритис определяет как объективное противоречие между закономерностями структуры и эволюции биосферы и человеческой деятельностью.

Поскольку исторически человек является результатом эволюции биосферы, а онтологически — частью этой сверхсложной системы, то остается только одна реальная перспектива для выживания. Это — коэволюция биосферы и человечества. Реализация этой возможности предполагает глобальную перестройку челове-

Резюме, содержание

ской деятельности с учетом объективных законов развития живой природы и этическую переоценку соотношения человек — природа.

О правопорядке в шведской армии в Эстляндии и Лифляндии во второй половине XVII века

М. Лайдре

В основе статьи лежат шведские военные артикулы 1621 и 1683 гг., а также материалы Военного и Государственного архивов Швеции и ЦГИА ЭССР.

Рассматриваются теоретические и практические проблемы армейского судопроизводства и

мер наказания. С целью предотвращения преступлений были фиксированы суровые наказания, однако в действительности они применялись в существенно смягченном виде. Встречались меры наказания не предусмотренные военными артикулами. В качестве наиболее частых проступков повседневной жизни армии указаны: засыпание на посту, дезертирство и кража. Военные артикулы содержали не только меры наказания, были предусмотрены и меры защиты интересов как рядового армейского состава, так и гражданского населения. Также прослеживается стремление воспитывать солдат в духе общепринятых норм морали и нравственности.

СОДЕРЖАНИЕ:

Продолжая путь Айн Каалеп	3
Правовое государство и суверенитет Хиллар Рандалу	6
О будущем демократии Пезтер Тарвель	20
Перед приходом свободы Юри Вилмс	47
Одиссей Элитис о своей поэзии Ивар Иваск	82
Стихотворения Одиссей Элитис	96
О государстве и писателе Шандор Чоори	101
Чувственная метафора мира Шандор Чоори	107
Поэт у моря Хандо Руннел	116
Задачи церкви в условиях вырождения культуры Уку Мазинг	136
Человек и природа I Тоомас Сутт	144
Как наука в течение последнего века изменила самосознание человека Пауль Тиллих	151
О правопорядке в шведской армии в Эстляндии и Лифляндии во второй половине XVII века Маргус Лайдре	162
О мировоззрении народов небесного оленя или о бореальной Рецензия Тоомас Карьяхярм	179
настроенности Уку Мазинг	193

TAEVAPÕDRA RAHVASTE MEELEST
EHK
JUTTU BOREAALSEST HOIAKUST

Uku Masing

- SISU:**
- I. Kuidas on meil tegemist SKEga**
 - II. Muinasjuttude kaudu teisiti mõtlemiseks**
 - III. Põhierinevuse otsimisest SKE meetodite varal ja selle ajaloost**
 - IV. Nõia nimetustest ja indiamaa tarkade ei suuremast tarkusest**
 - V. Maagia ja religioon: dünamistlikud hinged ja väed**
 - VI. Nõidade ühiskonna karakteristikud**
 - VII. Vägede kohtamine ja nende omandamine**
 - VIII. Väelt saadud laulud ja loitsud**
 - IX. Loodusest sugenevaist hirmudest ja lootustest oimusesse**
 - X. Nõia olemuse arutlemisi: petturisand ja haige hüpnosisöör**
 - XI. Nõid võitlemas haigustega, kutsumus surmana, haldjasnaised**
 - XII. Psühholoogilis-filosoofilist**
 - XIII. Lõpetuseks**

I. Kuidas on meil tegemist «standartse keskmise eurooplasega» (SKE e SAE).

Õigupoolest meie kõik teame väga vähe maailmast ja iseendast, kuid oleme veendunud, et need terminid või fraasid, mis me oleme lugenud või kuulnud oma sektide ninameestelt (mistahes need sektid olgu) sisaldavad kogu tõe ning nendest piisab, et pidada end täisvereliseks või täisväärtuslikuks inimeseks. Sest me oleme ju kõik kipakad uskuma, et igasugused sellised sõnad on õndsastavad, nagu «absurd», «avangard», «abalienatsioon», «dialektika», «eksistents», «karma», «märk», «müüt», «opositsioon», «struktuur», «tantra», «tekst», «Zen» jne ning lisaks need kõik veel suvakohaselt samastatavad. Ja õndsastus ehk õnn, mida need võimaldavad, ometi ei tähenda viimati rohkem kui — olla noor, rikas, tähtis ja vägev, kuidas tahes, aga igavesti.

On alati olnud sääraseid usklikke, kes oma teistmepõlvest peale surmani välja võivad arutada ühtsama; on sääraseid läbematuid vastupidi jälle ja nii blaseerunuid, kes oma ususõnu sägedasti vahetavad, lootes, et uus õndsastab põhjalikumalt. Ja viimati need väsivad ja tarduvad ühte või teise sõnasse. Siht — olla noor, rikas, tähtis ja vägev — on ise kaunis kesine. Vahendid sihi saavutamiseks on veelgi kesisemad, sest nad ei uimasta ju piisavalt nii täiesti, et inimene iial ei virguks ega kahtleks.

Seda kesisevõitu sihti võib nimetada üldinimlikuks, kuigi ta pole iial olnud kogu inimkonna unistuseks. Kui aga siht on kuulutatud üldinimlikuks, siis tundub inimesele loomulikuna, et vahendidki peavad kehtima kõikjal, olema kasutatavad kustahes ja kunastahes. See tähendab, meie vajame tõepoolest ravimit, millel oleks üks sama toime alati ja kõikjal.

Ainuüksi nõnda sõnastatud lausest juba selgub, et argumentatsioon võib küll olla loogiliselt korrektne, ja ometi on ta väär. Ülemäärasel üldistamisel kaotavad keh-

tivuse kõik väited. Teatavasti ei ole kõikjal ja alati kasutatavad ühedsamad ravimid ega ühedsamad uimastusvahendid. Me võime ju teeselda ja katsuda uskuda seda. Näiteks nõnda: ennemuiste kasutati küll Arktises koerakelku liikumiseks ja kõrves kaamelit, tähendab, erinevaid vahendeid; kuid tänapäeval me kasutame üldisemat vahendit: me võime sõita lennukiga. Võiks järeldada «korrektselt»: seepärast on olemas selliseid üldkehtivaid ravimeid ja vahendeid. Kuid sedasama lennukit ei saa kasutada külas-käikudeks lähedale. Tähendab, üldise vahendiga ei ole lähikonnas ometi midagi päale hakata. Ja niisamuti on kõikide muude vahenditega. Mida üldisemad nad on, seda abstraktsemaid kaugusi saab ületada, aga oma elus ja oma ümberkaudu ei kõlba nad kasutamiseks. Liiatigi on teada, et pisikud võivad kasvada immuunseks ja inimesele sugeneda mitmesuguseid allergiaid väga üldiste ravimite kasutamisel. Ja allergiad erinevad: samast ravimist ei tarvitse tuleneda samasugused allergiad.

Meile on sest ajast saati, kui me võime rääkida, et meil on olnud mingit kultuuri, antud alati ameerika, inglise, hindu, saksa ja muid taolisi uimastusvahendeid ehk ravimeid. Meile on tehtud n-õ «vana ja uut». Ning me ise oleme ahnelt ja enamvähem tänulikult himustanud ainuüksi neid intelligentsete rahvaste poolt tulevaid. Meile on alati kuulutatud, et järjekordne ravim, uus vahend säält on just see uusim ja kõige üldinimlikum. Ja meie ei olegi kahelnud. Meile on alati öeldud, et just see uus on ainuraviv, ainuõndsastav ja ainukehtiv ning me ei ole kahelnud. Tõepoolest oleme ikka ainult tarvitanud sakste vana, olgu see vana siis juugendlik, sada aastat vana või lansseeritud alles kahe kuu eest. Seetõttu, et ta on mujalt saadud, on ta sakste vana ja surnud.

Oleme alati pidanud oma rahvuslikuks omapäraks skisofreenia üliküllust. Vahete-vahel küll natuke imestanud, kuidas indiaanlased või polüneeslased ei reageerinud nõnda ja kuidas võisid olla võimetud nn lääne kultuuri e SKE (standardse keskmise euroopa) ees. Sest Polüneesias

surid teatavad rahvad välja, niisama nagu indiaanlased. Need SKE-d on õelnud, et nemad on evolutsiooni tippsaavutis, seega kõige kaugemal ahvidest. Ja kui nad seda põhjendama on pidanud, siis nad on teinud harilikult ikka nõnda, nagu Darwingi tegi — SKE on kõige karvasem inimene maailmas. Darwini arust sellepärast, et Euroopa emane tahtis karvaseid mehi, sest inimene oli küll vahepääal arenenud päris paljaks, aga kuna naised eelistasid karvaseid, siis kasvanud mehed karvasteks tagasi. Ja meie oleme selle seletusega nõustunud. Eks me siis tõtta aina karvasemaks muutuma! Sest see on eurooplase tunnus. Nii nagu Vanas Testamendis on keelatud juuste lõikamine ja habemeajamine, nii keelas Haeckelgi selle ära oma jüngritele.

Veider on aga sääljuures, et nemad isegi pole enam oma pretensioonides nii veendunud nagu 1859. a paiku, siis kui Darwin täävitab, et madalamad rassid, s. t vähem karvased inimesed, surevad anglosakside ees välja justament nõnda nagu kohalik tekstiilitoodang hääbub inglise tekstiili ees.

See oli väga usklik veene, et kõik on saavutatud ja sihi suund on interpoleeritav. Kuid on alati ohtlik, kui inimene väheste andmetega interpoleerib kaugesse tulevikku ning siis väidab, et ta kõike teab, kõik on tal käes juba, nagu arvas Darwin. Clemens Alexandrinuse (u 200 paiku) arust oli inimene tunnetanud kõikide loomade füüsilise, mis ilmneb talle sellest, et inimene täpselt teab, kuidas neid loomi kasutada. Näiteks: ta ei lähe jahile härja seljas ega hakka hobusega põllutööd tegema! Hobust veoloomana inimene ei kasuta, sest hobuse füüsiliseks ei ole olla tööloom. Ja nii on juhtunud Darwini ennustustega ka: kõik ei ole surnud välja anglosakside ees. Ja nüüd ei ole nemad isegi kõik enam veendunud ei oma süsteeminälja ainuvõimalikkuses ja väärtuslikkuses ega selle ainuõigsuses, sest igas suunas on saavutanud selle piiri, millele on nad pannud nimeks «Entfremdung» või ükskõik, kas «abalienatsioon» või «estrangement» või kuidastahes seda väljenda-

takse, ikkagi elu puudumise. Selle uue kogemuse eelduseks on muidugi, et nad on oma arust täiesti selgelt määranud, kes või mis on inimene, seega, milline koht ja amet on sel-
lel mõistel ühes abstraktses süsteemis. Kui nad aga tea-
vad, kes-mis on inimene, siis on nende arust öeldav ka,
kes ta ükskord oli ning kuna ta on pattu langenud («ent-
fremdet»), siis teavad nad ka, milline ta tulevikus peale
meele parandamist, pöördunult peab jälle olema. Ja need
kaks poolust võrrutatakse. See on asja kõige kurvem külg,
et tuleb taotella seda, mis inimene kunagi oli, seda olu-
korda, mille ta on kaotanud, ükskõik mis põhjusel. Nõue
ju tähendab ikkagi seda, et tuleb taastada paradiislik iidne
kuldajastu. Faktiliselt järgneks, et tuleb emb-kumb: kas
minna tagasi emaihhu, siis kui inimene oli alles viskamata
eksistentsi, või areneda tagasi just neiks ahvideks, kellest
oleme lähtunud ja võtnud kanda enda pääle pattulange-
mise ehk Entfremdungi. See on SKE elu lõppsaadus. Selle-
juures on unustatud kaks asja: esmalt see, et mõiste «ini-
mene» on abstraktsioon, säärast olendit, nagu nende «ini-
mene» ei ole iial eksisteerinud. Nõnda see ei saa olla läh-
tepunktiks, ega saa ta olla ekstrapoleeritav resultaat. Tei-
seks puuduseks on see, et vastata küsimusele «mis» või
«kes» midagi on, ei ole piisav vastus. Ei ole piisav koguni
anorgaanilises keemias. On vaja ja väga oluline küsida:
kuidas? Kuidas need aatomid paiknevad molekulis?
Kuidas molekulid paiknevad omavahel? Ja kuidas kristal-
lid paiknevad? Millest nad koosnevad, millistest aatomi-
test, see on vahel täiesti tühine küsimus. Teatavasti on
küsimus «kuidas?» bioloogiaski tehtud nüüd mingisugu-
seks hämmastavaks taasavastiseks, selleks supermoodsaks
teadusalaks, mida nimetatakse etoloogiaks ja mis Nobeli
preemiatega on viimati ametlikult tunnustatud.

Siin ma ketserina küll arvan, et sedagi asja aetakse
endiste meetoditega ning püütakse «kuidas?» kujundada
ümber sääraseks, et see ikkagi oleks «mis?» ja «miks?».
Sest elusolendi reaktsioonid on viimati taandatavad
mõneks põhiliseks. Ja nende põhilistega võib nagu kvan-

titeetidega jälle rehkendada nõnda nagu aatomite või instinktidega. Kas või kõige lihtsamal kujul, et neid põhilisi on kaks nagu Aristotelesel: tegema ja kannatama, nii et igas toimingus on teatav kvantum tegemist pluss teatav kvantum kannatust jne.

Võiksin nüüd tsiteerida suure hulga SKE tarku, kes on hakanud kahtlema, selleks et tõestada, et ma ise ei aja tühja juttu, sest «nemadki ju ütlevad». Et «nemad» nõnda ütlevad, see ei loe siin asjas palju. Tsiteerin kaht USA antropoloogi (s. t. etnoloogi) ainult seepärast, et nad on üsna lühidalt sõnastanud sedasama natukene teisiti. E. Carpenter ütleb: «Mõnede antropoloogide meelest ei ole reaalne maailm see, mida elatakse, vaid on pigemini need basaalsed struktuurid (ehk seadused), mis määravad ilmuvusi. Seega nad taotlevad teha antropoloogiast säärast teadust, mis kuuluks samasse tüüpi, millesse füüsikalised teadused, sest nemadki lükkavad kõrvale ilmuvused ja täävitavad, et tõelus pole ilmuvustes, vaid seadustes, mis valitsevad neid. Mis mind häirib selles lähenemisviisis, kui seda harrastatakse üksipäinis, on see, et ta suundub tajutava maailma hülgamisse, ja isegi primaarse kogemuse hülgamisse. Mulle tundub, et antropoloogilise kirjanduse enamik on säärane. Nende intellektuaalne irdumus lahutab neid olulisest tõelusest, inimtõelusest. Nende jäikus ja žargoon hõõruvad maha kõik eluraasukesed servadelt. Pean pingutama kõiki oma vastuvõtuvõimeid, et rajada nendega seda inimlikku kontakti, mida nad pole võimelised rajama minuga. Tunnen, et enamik neist on eritatud kaugele algsest inimkogemusest sellisesse valdkonda, mida poleks õige nimetada privaatselkski, sest nende autorid tahavad asustada seda valdkonda igasuguse ametlikkusega, ametlikult kehtivaga.»¹

Sellega on öeldud muidugi, et nn strukturalistlik antropoloogia ei ole ainus võimalik ega ainuõige rada. Ja

¹ C. Castaneda: The Teachings of Don Juan, Berkeley Los Angeles 1968 (arvamus).

W. Goldschmidt ütleb nõnda: «Antropoloogia on õpetanud meid, et eri kohtadel defineeritakse maailma erinevalt. Asi pole ainult selles, et rahvail on erinevad kombed, ei ainult selles, et inimesed usuvad eri jumalusi ja ootavad erinevaid hauataguseid saatusi. Asi on pigemini selles, et erinevate rahvaste maailmadel on erinevad kujud. Juba metafüüsilised eeldused erinevad: ruum ei vasta Eukleidese geomeetria, aeg ei moodusta pidevat ühesuunalist voolu, kausaalsus ei ühtu Aristotelese loogikaga, inimest ei lahutata «mitteinimesest» ega elu surmast nagu meie maailmas. Meie teame midagi nende teiste maailmade kujust pärismaiste keelte loogika kaudu ning müütide ja tseremooniate kaudu antropoloogide vahetalitusel. Meie oma maailmast erinevaise maailmadesse sisenemise ja seega kogu antropoloogia keskne tähtsus seisneb selles, et see kogemus juhhib meid mõistmisele, et ka meie oma maailm on üks kultuuri konstruktsioone. Tähendab, kogedes teisi maailmu meie võime eneste maailma vaadelda säärasena nagu ta on ja seekaudu on meil viivuks võimalik silmata, milline tõepoolest peaks olema Tõeline maailm, see, mis on meie kultuuri konstruktsiooni ja nende teiste konstruktsioonide vahepeäl.»²

II. Muinasjuttude kaudu teisiti mõtlemiseks.

Eeldan, et olete kunagi lugenud mõnd muinasjuttu. Kuitahes vähegi, tingimata eeldate, et muinasjutt peab olema niisugune või naasugune ega oska päriselt öelda, milline siis ta peaks olema. Kui nn lihtsureliku käest küsida, mis asi muinasjutt on, siis kuuleb harilikult kolme asja: jutt rebasest ja hundist (igal juhul rebane esineb selles); siis mõni anekdoot Hansust ja Vanapaganast või seda tüüpi lugu; ja kolmandaks võib olla romaan Lumivalge-

² C. Castaneda: TDJ, lk VII.

kesest, Okasroosikesest, Tuhkatriinust ja mõni teine taoline happy-end lugemine, poisikõsõst ja latsõkõsõst nagu Lõuna-Eestis õeldakse.

Võimalik, et oleksite pisut üllatunud, kui teid sunnitakse uskuma, et viimast liiki lood on struktureeritud ning leitud ja kuulutatud kõikide võimalike muinasjuttude «ideekavandiks», millest ilmtingimata tuleb tuletada kõik muud. Kindlasti olete kuulnud Proppi muinasjutu skeemist. (See on üks moes asi või läheb moodi meilgi.) On nimelt ette määratud, kui palju peab muinasjutul olema tegelasi ja millised funktsioonid nendel tuleb täita muinasjutu kestel. Neid on 31 toimingut. Õeldakse, et inimeks ei ole kuskil ega kunagi olnud võimalik jutustada midagi, mis ei oleks säärane romaan, s. t ei sisaldaks kaotatu või puuduva, olgu see siis plika või poiss või mõni ravim või mõni õun, otsimist, takistusi tee peal, nende takistuste ületamist ning viimati õnnelikku abiellumist, millele muidugi järgneb lõppvormelina harilikult: kui nad pole surnud, siis elavad nad igavesti või tänini. Kõik muud muinasjutud proppiaanide järgi on selle pühitsetud põhiskeemi transformatsioonid, kusjuures isikud ja toimingud on mingite teiste kuidagi taoliste entiteetidega.

Niikaua kui see tundub teile uus, ja Propp on väga huvitav lugeda, kuigi ta tunnistab isegi, et ainult osa muinasjuttude jaoks see kehtib, siis on selge, et nõustuda on raske.

Esmalt on päris kindel ja ilmne, et säärased muinasjutud on kunstlikult ülendatud põhilisteks muinasjuttudeks ainult ühel põhjusel, nimelt sellel, et neid on eelistanud koguda Afanasjev, kelle järgi Propp on oma skeemi teinud. Afanasjevi muinasjuttude kogus seda tüüpi muinasjutud isegi registris moodustavad enamiku. Afanasjev tegi seda aga sellepärast, et nõnda olid juba enne käitunud itaallased, prantslased ja sakslased. Ja muidugi taolisi lugusid tuli eelistada ka, kui neid räägiti Venemaal. Tõepoolest jätkatakse seda moodust praegugi. Inimeste meelest on ikka need kõige ehtsamad muinasjutud, need

Lumivalgekeseid ja Okasroosikesed. Tahetakse siis selliseid muinasjutte ja tunnistatakse muinasjuttudeks vaid neid, mida võiks nimetada degradeerunud romaanideks ka siis, kui jutustajaile endile need ei oleks kõige meelepärased, sest jutustaja käest keegi ei küsi, mis talle kõige rohkem meeldib, vaid: kas ta seda juttu teab, mis käib umbes nõnda.

Ennemuiste oli «loomaepos» see, mida taga aeti, seega jutte rebasest. Põhjus, miks nõnda toimitakse, on see, et nn rahvas peab olema mingi kirjanduslaadi allikas, olgu siis loomaepika või romaani. Kui aga see rahvas ei näi olevat säärane, siis tuleb näidata, et ta on säärane — ning nõuda ja korjata ainult selliseid lugusid!

Teiseks: seda tüüpi muinasjutud võivad rahuldada küll teismelisi, kel nagu Julia ja Romeol elumõtteks ja sihiks on lahtirõivastumine ja voodisessaamine ning tunahomme ei ole enam midagi. Kuid jutustajad ise on tavaliselt raugavõitu olendid, kellele sihukene ideaal on tublisti naljakas, sest nemad juba teavad, et see õnnelik abielu, mis selle lõpul peab igavesti kestma, ei ole kuigi õnnelik harilikult. Seepärast on paljud maailma kirjanikud enam-vähem kiuslikult jätkanud sääraseid muinasjutte sellega, mis juhtus igavesti õnneliku abielu aegu, näiteks A. Strindberg või J. Erskine. Meiltki võiks mainida ehk P.-E. Rummot siis. Kuid «Tuh(k)atriinu» ei ole eesti muinasjutt, vaid laen sakslastelt 19. saj. Meil on kirjutatud ainult 17 teisen-dit sellest, Soomes vähemalt poolteistsada. Kaugemal idas see peaaegu üldse pole tuttav. Seal tulevad teistsugused asemele. Kui sellest loost taotella absurdi või häppeninge (ja lugu jätkata saaks ju), siis minu meelest võiks jätkuda ta nõnda, et Prints võib ometi hakata kahtlema, kas ta tõepoolest on saanud Triinu või ometi selle emaku tütre jutu tendentsi kiuste. Või siis, et Triinu kuningannana muutub veel õelamaks ja jõledamaks Krõödaks kui võõrasema ja tolle tütar. Nõnda Erskine ongi jätkanud juttu. On selge igati, et sellised õnneliku lõpuga lood ei rahulda õieti kedagi vanemat inimest. Ja seepärast õelda, et need

just on «rahva» päämised jutud, on mõttetu. «Rahvas» on alati eelistanud seikluslugusid ja anekdoote.

Kolmandaks: see žanr terveni pärineb Kreekast. Sääli ta oli tavaliselt kombineeritud pikareskse seiklusromaaniga. Alles 18. sajandil, aadli ja kodanluse antagonismi tugevnedes seda tüüpi lood muutusid ülihuvitavaks ja eriti populaarseks. Kui vaadata meie oma kirjandust, siis teatavasti ka C. R. Jakobson on kirjutanud ühe «Arthur ja Anna», kus see teema on selgelt välja või esile toodud, ükskõik kumba kadaklikku terminit te eelistate. Aga mis sellel on meiega tegemist, seda keegi Jakobsoni käest ei küsi praegu ega küsinud vist tol ajalgi. Tol ajal vähemalt huvitas mõndki, kas ja kuidas mõisahärra abiellub talutüdrukuga. Tuhandeid taolisi on 19. sajandil kirjutatud Saksamaal ja Inglismaal, nii et neid võib läägu-seni lugeda. Põhiskeemid on alati ühed ja samad. Kas aga nende struktuuri peab nimetama muinasjutu põhi-skeemiks?

Muidugi tuleb küll mõõnda, et enamik kriminaaljutte, isegi Asimovi kosmilised kriminaalromaanid, mida pole õige nimetada teaduslikuks fantastikaks, ja nn «armastuselood» on ikkagi populaarsed seepärast, et madalamast kastist olend hangib endale kuidagi tunnustuse sõdureilt või brahmiinidelt, kui kasutada india termineid. See teema näib olevat paratamatu indo-germaani maailmas: kastide piirid on nende oma termini järgi nii «otsustavad», et kõik väljamõeldised ja lootused otse või kaudselt sisaldavad liikumise kõrgemale. Liikumine kõrgemasse kasti, seep see on, mida nimetatakse indo-germaani lihtrahva «unistuseks paremast inimväärikast elust» ja õndsamast tulevikust. Mõeldav siiski ju oleks, et ka kõik muinasjutud peavad täis olema unistavaid kirjeldusi tõusmisest järgmisse kasti. Sest see on indogermaanile, kes «visatud eksisteerima», ainus enam-vähem lootusetu lootus. Aga selle toiminguga vastu tuleb — nende oma terminitega öeldult — astuda otsustavalt välja ja avaldada kuitahes raevukat protesti või anda hävitav vastu-

lööki! Skeptikul ja minusugusel on väga lihtne irvitada ja küllap ka õigus irvitada, sest nad on läinud nii kaugele, et nad rasestavad kogu universumi mäed, siis suunavad need mäed tuhudesse, kuid see illikallikene produkt on ikkagi üks naeruväärne hiir. Kas kosmos on tõesti ainult selleks, et võimaldada kellelegi indo-germaani sulaspõlile kosida peretütart või vastupidi? Seda siis kõikide kujuteldavate masinate, tähendab maagiliste abinõude ja vahendite taotlusel, sest ilma nendeta ei tuleks selle südantlõhestavalt elulise tähtsusega ja kosmiliselt keskse ülesandega toime. On ju vist kirjeldamatult raske ülesanne pääseda järgmisse kasti: on vaja rakendada kogu universum ta vägedega, enne kui täide läheb unistus ainast võimalikust paremast tulevikust! Ja tuleb vaikida sellest, mis juhtub siis nende abielu seitsmendal aastal. Mõistagi on äärmiselt naeruväärne, kui sihuke olustik formaliseeritakse, strukturaliseeritakse ja ülendatakse mingisuguseks skeemiks, mille teostamine on ühtaegu paratamatu ja sunduslik igale stiihiliselt materialistlikule inimolendile alati ja kõikjal lõpmatult ja igavesti muutuv, kuid siiski staatilises universumis, milles koguni reliktkiirgus on vaid lokaalne ja tähtsusetu kõrvalekalle indo-germaani kastide süsteemist. Kastisüsteem on ainus püha ja vääramatu looduseadus — seda väidet võib india teadlasilt kuulda praegugi³ — ja seepärast on indogermaani meelest ainus muinasjutuline (nad tunnistavad teistsugustegi saagade, legendide, naljalugude jt olemasolu, kuid püüavad neidki kujundada «reaalselt muinasjutulisiks») muinasjutt või romaan säärane, milles unistatakse seda looduseadust kehtetustavast imest, mis õigupoolest on võimatu ja saadamatult. Aga kastisüsteemi ometi pole kõikjal, kuigi meilegi indogermaaniid on sisen-

³ M. V. Patwardhan: A New Interpretation of the Word «varna» (Annals of Bhandarkar Oriental Research Institute 46 (1965), lk 29—41) (viieks kastiks jagunemine on paratamatu looduseadus igas ühiskonnas).

danud, et nad olid olemas, peavad olema, kui — kui üldse tohime nimetada end inimesteks.

Nüüd siis võrdlemisi lühikene konspekt kahest ometi muinasjutust, mis mind mõlemad on natuke hämmastanud. Teid nad ei tarvitse hämmastada, aga ma olen eluajal lugenud tuhandeid indo-germaani muinasjutte, tean terve rodu teooriaid ja ühtegi teooriat ei pea piisavaks, kuid neid muinasjutte ma ei osanud kuskile mahutada ja teisele ei tea ma ühtegi lähedalt või kaugelt taolist. Teile võib muidugi tunduda, et kõik muinasjutud on ju nagunii natukene napakad ja seepärast küsimus, kas muinasjutt on rohkem kummaline või vähem kummaline, ei ole eriti oluline — kõik on ühtmoodi lollid. Kommenteerida tuleks neid pikemalt, kuid siis läheks asi jälle väga pikale.

Esimene on üks umbes 130 aasta eest üles kirjutatud neenetsi-juraki muinasjutt:

«Oli 700 koda. Seal elas 700 meest. Neil oli 7 peremeest, kes aina käisid omavahel külas. Vanimal peremehel oli poeg. See poeg aina magab. Isa sunnib poega, et ta ometi vahel liiguks. Poeg vastab: «Mispärast ma peaksin liikuma?! Ma näen ainult paha und. Kõik teie surete, kui ei ohverda 2 korda 7 põhjapõtra. Mina üksi jään elama.» Isa ei hooli poja jutust põrmugi. Järgmisel hommikul on kogu asula surnud. Poeg veab kokku kõik kojad ja kõik laibad ning lahkub. Käib 7 päeva, siis vaatab tagasi. Näeb veel kogu asulat. Käib veel 7 päeva, siis näeb ainult kahte äärmist hütti. Siis käib kolmanda 7 päeva — ei näe enam midagi. Edasi kõnnib ta 7 kuud söömata ja väsib viimaks nii, et peab puhkama. Kui kaua ta pikali on, seda ta ei tea. Kui uuesti (tajub ümbrust), läheb edasi. Ja viimati juhtub ühele kunagisele asulakohale. Leiab säääl vanu konte, hakkab neid nārima ja tuhlab ringi. Leiab 2 hõbekõrvarõngast. Pistab oma kindasse. Siis läheb edasi. Kohatab sõitva naisega. Naine küsib, kas ta on rõngad leidnud. Nooruk on valmis need talle andma, kui naine viiks ta inimeste juurde. Naine saab rõngad, ei võta noorukit kaasa, lööb odaga ja sõidab edasi. Nooruk on tükk aega oimetu ja siis läheb jälle. Jõuab teisele taolisele asulapaigale ja säääl pääle kontide nārimist leiab raudlabida. Selle võtab kaasa ja läheb. Kohtub jälle naisega, kes küsib samuti. Kuid see naine võtab ta kaasa, laseb jutustada kõik, mis talle juhtunud. Ja siis naine küsib: «Kas sa tunnend mu põtru?» Nooruk vastab: «Nagu oleks minu isa omade taolised.» Naine seletab: «Sinu isa kosis mind sinule ja andis maksuks need põdrad ja selle labida.» Siis nad hakkavad paariks ja sõidavad ühtede inimeste juurde. Need inimesed koli-

Taevapõdra rahvaste meelest

vad varsti teisale. Karavanis on noorpaar viimane. Üks hõikab noorukile: «Kes sõidab su seljataga?!» Nooruk vastab, et tema on viimane ja üksi. Ometi vaatab tagasi. Sel silmapilgul küsija odab teda. Nooruk kukub saanist. Naine peab oma põtru ja nutab. Ta põdrad aga hakkavad perutama teistele järele ja naine sõidab minema. Nooruk jääb sinna maha. Tuleb järsku üksilm-üksjalg-ükskäsi vanataat. Lööb noorukit raudkepiga ja ütleb: «Mine koju, kõik su rahvas on elust!» Nooruk peab juhtunut uneks ja sõidab lahkunute jälgedes edasi. Saab kokku oma naisega ja nad elavad nagu enne. Siis kolitakse jällegi mujale ja kordub seesama lugu. Nüüd aga sõidab naine kohemaid teistele järele, sest ta on juba veendunud, et mees on nagunii tapetamatu ja tuleb varsti järele... Siis juhtub kolmas kolimine. Ja jälle kordub seesama. Kui taat teda elustab kolmandat korda, ütleb, et ei elusta enam, käitugu nüüdsest peale mõistlikult. Ja nüüd kui nooruk jõuab teistele järele, siis ta jääb väljaspoole leeri. Oõsel rikub kõikide meeste ammu, lammutab sellesama raudlabidaga kõik nende kojad ning tapab kõik inimesed päale naise sugulaste. Oma arust ta on tapnud ka selle, kes teda 3 korda on tapnud, kuid otsides selle laipa ei leia ja näeb, et see just on põgenenud. Nooruk hakkab teda jälitama. Kui nad kokku saavad, siis nad kogu talv otsa kaklevad kuni mõlemad surevad. Terve suve otsa nende laibad pehkivad. Sügisel tuleb seesama üksjalg-ükskäsi-üksilm-taat ja siunab ainult, et tema vägi on otsakorral ja ta ei saa elustada noorukit. Aga ta korjab selle jääned kotti ja läheb. Siis lükkab kuskil jalaga eemale ühe kivi. Avaneb kõik alla pimedusse, kus karjutakse, vilistatakse, lauldakse ja kiputakse taadile kallale, katsutakse rebida talt ära kotti. Aga taat ei lase kotti lahti ja kohmerdab poolpimedas edasi. Kui hakkab kumama valgus, siis ta ümber on alasti inimesed, ilma nahata ja igasuguse katteta, paljad kondid ja irvihambad. Valguskuma pidi taat läheb ühe kojani. Selles kojast sissekäigu vastas istub üks eit. Teisel pool on kaks punnsilma-koletist, kivised. Taat viskab kotitäie eidele tulepuudeks. Eit põletab kondid, puistab tuha oma asemele ja heidab magama sinna. Kolme päeva magamise järel on tuhk tagasi muutunud inimeseks. See inimene aga ei taipa midagi. Ei taipa sedagi, kus ta on. Otsib teed välja ega leia, sest selle koja seinad on kõik raudsed. Siis ta kurdab lugu eidele. Eit tõukab talle jalaga valla tee, kuid nooruk pelgab kahte koletist ja tuleb tagasi ning pärib, kes need on säääl. Naine ütleb: «Need on mu vanemad, muutusid kivideks. Nad ei tee üldse midagi. Mis sa tahad sealt väljast?» — «Tahan minna oma naise juurde!» — «Pead võtma mu naiseks, muidu muudan sinugi kiviks. Varsti tulevad mu põdrad, siis sõidame ära.» Elustatu nõustub. Kolme päeva pärast põdrad tulevadki ja siis nad sõidavad üles. Kõik endised olendid on tee pääl takistamas ja seekord odadega, kuid nad ei taba sellepärast, et sõidetakse. Jõuavad kivini. Nooruk ei jaksa seda paigast liigutada.

Naine tõukab kivi jalaga eemale. Ja siis nad sõidavad sinna, kus esimesel naisel ja ta sugulastel kojad. Nooruk võtab need kaasa ja nad siirduvad kõik ta kunagise asula poole. Kui see hakkab paistma, siis nooruk näeb, et kõik inimesed ja loomad on elus ning kojad nii nagu nad olid enne. Ja siis jookseb vastu seesama üksjalg-taat, kuid teda jälitab nooruki kolmekordne mõrtsukas. Lugu ärritab noorukit nõnda, et ta hakkab meeletult kolkima kõike ettejuhtuvat ning selles segaduses tapab taadigi. Siis ta sõidab oma kahe naisega asulasse, kuid sääl on kõik nagu ta on jätnud loo algul. Kõik on surnud ja laokil. Siis ta naisedki surevad ja nooruk on jälle täiesti üksi.»⁴

Iseärasusi, võrreldes kõikide indogermaani muinasjuttudega, mida tavaliselt muinasjuttudeks peetakse, on siin muidugi väga palju. Aga mainimisväärased on ainult mõned üksikud. Esmalt see, et lool pole üldse lõppu. Päätegelasega pole juhtunud midagi säärast, et võiks öelda: nüüdsest pääle ta saatus on kuidagi humanistlikult normaalne. Ei jõua ta üldtunnustatud euroopa haljale oksale (sellele sihile, mis sobib romaani lõpuks) ega saa otsa (nagu sangarid üsna sageli hiina muinasjuttudes). See lugu võiks väga väikeste erinevustega korduda veel mitmes vaatuses ja oleks ikkagi jutt.

Teiseks ja võib-olla selgemaks iseärasuseks, mis teilegi otsemaid silma hakkab: sündmused on kausaalselt seostamata ehk motiveerimata ning tegelaste eelnenud ning pärastised suhted täiesti selgitamata. Et mainida ainult üksikuid punkte: miks peaks see üksjalg üldse hoolitsema nooruki eest, millised on üksjala suhted maa-aluse naisega, kuidas ta säält maapinnale tagasi sai, mispärast see kolmekordne mõrtsukas teda jälitab? Kus ta üldse selle juurde juhtus? Samuti võib küsida muidugi ka iga teise tegelase juures. Seetõttu on siin iga uus episood eurooplase jaoks sensatsioon, ei järgne otse või kaudselt eelnevas juhtunust. Aja kulg on küll normaalne, s. t ei ole nii nagu türgi või mõnedes hilis-budistlikes muinasjuttudes, kus sündmuste toimumiseks kuluks kümneid tuhandeid aastaid, mille kestel ometi inimene jääb aina seksamaks. Kuid aeg

⁴ M. A. Castrén: Ethnologische Vorlesungen, SPB 1857, lk 157—164.

ei ole pidev. Ükski lõpupunkt, ükski episood ei ole lõplik. Isegi surm ei ole lõplik, kuigi taadi surma kohta seda võiks öelda. Aga kes teab, kuidas jutustaja jätkanuks, kui ta pidanuks jätkama veel.

Kolmandaks, neenetsi muinasjuttudes on tavaline, et inimene võib järsku lennata ühest kohast teise, kuigi liikumine on üldiselt väga aeglane ja sihitu. Sangar ei suundu otsima või hankima midagi, ta läheb, sest ta on elus inimene, kes liigub elusoleku tõttu.

Teise loo motiivistik on võrdlemisi levinud, üksikmotiive sellest kombineeritakse teisiti ja nad esinevad Siberi põhjarahvastel ehk igaühel. See on üks sõlkupi jutt.

«... Vanem öde toidab väikest öde kalapüügist. Kui väike on kasvanud suuremaks, tahab väike ise minna jõe. Vanem hoiatab, et ta ei eksiks oskamata tulla tagasi. Noorem töötab olla valvas. Ta leiab mõrrast saarma. Lööb saarmat teibaga. Saarmas kaob. Tüdruk laseb mõrra tagasi. Järsku tõuseb tuul, hakkab lund sadama. Jäljed on kadunud, ta ei teagi, kust ta on tulnud. Kuid säääl on üks väga tallatud rada. Ta läheb seda pidi, kuigi teab, et see ei ole tema rada. Ohtuks jõuab ta ühte tühja hütti, kust hüüdmise pääle ei vasta keegi. Istub, mitte midagi ei tee. (Euroopa muinasjuttudes oleks sel puhul ilmtingimata, mis head ta kõike säääl korraldab või sööb.) Viimati tuleb mees, läidab tule, riputab tule kohale paja, valmistab sööki. Paneb tüdrukule tüki liha puuhalule. Hommikul mees lahkub söömata. Tüdruk istub päev otsa hütis, ikka ei tee midagi. Ohtul tuleb mees ja kordub kõik samuti. Kuid nüüd, kui mees on pannud tüdrukule tüki ette, võtab ta tüki tagasi ja sööb selle ära. Tüdruk võtab mehe liha-tüki. See tähendab, et sellest pääle on nad naine ja mees. Kui hommikul mees metsa läheb, ütleb naisele, tehku talle kindad. Tüdruk nutab, sest ta ei oska. Tuleb vanaeit ja pärrib põhjust, miks ta nutab. Tüdruk räägib. Eit ütleb: «Ära nuta. Tapa parem mu täiu.» Annab oma noa talle ja tüdruk hakkab täiu tapma. See töö on tehtud, raputab eit oma vanu kindaid ja käsib need riputada üles nõõri pääle. Ja säääl lähevad kindad uuteks. Eit ütleb: «Mees võib sulle nüüd öelda, et need pole sinu tehtud, need on mu nõidõe tehtud. Siis ütle oma mehele, et kui sul öde on kuskil, siis juhata mulle ometi teed sinna, ma käiksin vahel ka päevaaegu tal külas.» Aga mees ei ütle ohtul midagi. Järgmisel päeval kordub sama. Ainult sel korral mees tahab ülikonda. Tuleb üks teine eit jne... Kolmandal päeval tahab mees kasukat. Ja saab ohtul selle ka. Kolmanda eide minekul tüdruk läheb välja vaatama, kuhu ta läheb. Ei ole ühtegi jälge, on ainult lumekeeris. Kuid kolmandal ohtul käsib mees võtta kolm kausi, täita lihaleemega ja viia oma

õdedele. Naine ei küsi, kuhu, kuigi mõtleb. Väljub siis nende kaussidega ja näeb, et rada on olemas. Viib igale eidele, kes ta juures on käinud, ühe kausiga liha. Kõik soovivad talle hääd tulevikku ja lapsi. (Siia võiks lugu muidugi lõppeda, Euroopas lõpekski.) Nüüd sünnib neil poeg; kasvab, hakkab juba väljas jooksuma. Siis võtab ema ta kaasa metsa oksa korjama. Nad käivad nõnda mitu päeva. Ohel päeval näeb poiss metsas suitsu ja ütleb järsku: «Vanaema on tulnud. Lähme talle külla.» Ema keelab: «Me ei tohi minna, isa võib pahandada.» Poiss lausub: «Ma ei ütlegi isale!» Ja nad lähevad. Hütis on eit ja see keedab seedrioksi. Nad tulevad tagasi. Ja nüüd räägib poiss ise isale hoopis, et nad on vanaemal külas käinud. Ja isa ütleb poisile: «Homme viime talle liha!» Homme nad lähevadki kolmekesi. Viskavad oksad pajast välja ja panevad liha asemele. Päev otsa on nad eide juures külas. Ohtul, kui nad on tagasi tulemas, palub see vanaema: «Jätke poiss mulle, et saaksin sõnagi lausuda kellelegi. Jätke ta mulle, sest mul pole midagi naerda. Temaga kohe saakski naerda!» Vanemad jätaivadki lapse sinna ja lähevad koju. Natukese aja pärast pöörduvad, vaatavad tagasi — pole midagi, ainult tuul hõõritab lund. Ja lugu on jälle lõppenud.⁵

Loo iseloom muidugi ei erine palju eelmisest, on samuti võimatu Euroopas. Lõpp võinuks ju keskel olla, iga tahes ta praegust lõppu ei saa Euroopas iial oodata, sest ei ole öeldud, mis poisist edasi saab. Euroopas oleks ta kujunenud päätegelaseks. Figuuride ja sündmuste seosetus on seesama, mis eelmises looski. Jutustaja ei räägi midagi sellest, kuhu jäi vanem õde. Kui vanaema ei ole identne kolme nõidõega, kuhu siis need kolm nõidõde jäid? Kes see mees sääil metsas oli? Muidugi võib öelda, et ta on metsavaim. Aga seda pole loos öeldud, ega ole millestki seda ka näha.

Nüüd võib arutleda sellest, et neid inimesi on lastud rääkida nii nagu nad tahavad. Mis juhtuks siis, kui eurooplane esitaks endale omased nõuded jutustajale? Kas siis jutustaja ei käituks just nii nagu eurooplane, tähendab, muutuks eurooplase meelest normaalseks inimeseks, räägiks muinasjuttu kuidagi teisiti ja Euroopa nõuete järgi korrektsemalt? Seda võib küsida ja küsimusele võib vastata ka muidugi. Inimene tõenäoliselt räägiks teisiti, kui

⁵ A. P. Dulzon: Ketskije skazki, Tomsk 1966, lk 127—131.

taipab, mida eurooplane soovib. Aga lugu oleks nii sassis teisel pinnal ning ikkagi poleks eurooplasele meelepärast laadi. Ei sisaldaks ometigi kõike seda, mida eurooplane peab muinasjutule kohustuslikuks. Eurooplasega on säärasel puhul lugu kaunis viletsavõitu, olgu ta siis harimatu (harimata eurooplane ei tea, et muinasjutud võivad teistsugused olla) või olgu ta haritlase eelarvamustega. Siis ta ei taha ju tunnistada, et lood võivad olla ka teisekujulised. Ta on niisamasuguses olukorras nagu tavaline sektant, kui peab kuulama pastori jutlust kuskil kirikus. Sektantile puudub sääl näiteks «tunnistamine patu vastu» või on seda liiga vähe, või pole nõnda kõneldud Jeesusest nagu sektant tahaks, et kõneldaks jne . . . Või samuti hädas nagu nn «lihtne inimene» või «lihtne raadiokuulaja» või «meie lugeja» nagu neid olendeid nimetatakse, kui see ei leia raamatust üht neljast hädavajalisest põhielemendist. Need neli põhielementi teatavasti on esmalt, et loos peab ilmtingimata olema eksimus kehtivate moraalinormide vastu (ükskõik, kas siis vanemate põlgamine või mõne muu käsu taoline ignoreerimine), teiseks on seksuaalsuhete enam-vähem selge kirjeldamine, kolmandaks vähemalt ühe figuuri sadistlik käitumine ja neljandaks vähemalt ühe figuuri tapmine või ta piisavalt inetustamine. Kui üks neist neljast elemendist raamatus puudub, siis on ta nn «lihtinimese» jaoks kesine, kui üht on teise arvel liialdatud, siis raamat ei saa iialgi bestselleriks. Need peavad kõik olema umbes nõnda sees nagu moodsas «Armastuse loos» (või teistes selle järgi tehtuis), kus autor täpselt on teadnud, mis asjad ta peab soetama teosesse, et see raamat läheks. Terve oskus seisab ainult selles, kuidas need kombineerida. Kuid sellekski pole vaja väga palju meetodeid, on ehk 25 meetodit, kuidas neid elemente kombineerida. Muidugi siis kõik lood, mis teisiti, ei tule üldse arvesse kirjandusena või kui muinasjuttude kohta seda öelda, siis sellised ei tule arvesse muinasjuttudena või peab ignoreerima nende olemasolu. Väga paljud eurooplased on öelnud, et indiaanlastel pole üldse muinasjutte,

õigupoolest ainult sel põhjusel siis, et need ei ole need, mida nad tahaksid kuulda. Ja viimane asi, mis ka eurooplasele eriti vastuoksa nende lugude juures on ja mida ta tingimata oma lugudest nõuab, on, et pole selget dualismi ehk binaarset opositsiooni. Keda siis taoliselt lugudes pida peategelaseks, kes on päätegelase antagonist, ta kõige kangem vastane? Kes siin on siis positiivne figuur, kes negatiivne? Ja nii on ka indiaanlaste juttudega. Leidub veelgi erinevamaid lugusid, kuid need vajaksid pikka kommenteerimist ja detailset kõrvutamist keskmiste Euroopa omadega. Loodan, et sellest, mis ma öelda tahan, annavad mingi aimu juba need kaks. Aimu sellest, mis sugusel pinnal võib olla «põhierinevus» keskmise eurooplase ja muude inimeste vahel. Kuid siin tuleb nüüd veel üks küsimus või üks probleem: kui on olemas erinevusi, siis on eurooplasele endastmõistetav, et need tulevad taandada kõik üheks põhiliseks erinevuseks. Üks erinevus peab n-ö olema algpõhjuseks. Erinevuste kallal tuleb nii palju rääkida, neid mitmekordselt sõnastada ümber, et kuidagimoodi kujundada üks nendest algpõhjuseks. Ja siis selle varal erinevus tõepoolest ometi olematustada, sest lihtsustamisega ja ümbersõnastamisega see oletatud algpõhjus, põhiline erinevus läheb nii üldähmaseks, et ta võib põhjustada midatahes. Abstraktsiooni üldähmasus on SKE arust iga inimtõlemise tipsaavutis. Paraku, üldsõnalised tõesed, lööklaused, «tervemõistuslikud avalikud arvamused» või eesrindliku filosoofia väited on nii labased aabitsatarkused, et nad mõjuvad tapvalt isegi SKEle. Seepärast mõistetav ongi, miks «avangardistid» vihkavad mõtlemist ja mõistust. Nad teavad midagi ainult just neist SKE tühjadest mõtlemistippudest.

III. Põhierinevuse otsimisest SKE meetodite varal ja selle ajaloos

Need kaks lugu pidid andma aimu, millisel pinnal avaldub erinevus euroopa indogermaanse ja boreaalse maailma vahel.

On juba üle kahe aastatuhande sellest ajast, mil kreeklaste huvitas küsimus, milles siis üks korralik kreeklane ja barbar erineb ja edasi — mis on nende erinevuse põhjuseks. Juba tol ajal pakuti välja kõik need vastused, mis sellele küsimusele olemas praegugi. Enamasti kõneldi kliimast ja antropoloogilised erinevused (näiteks neegri ja valge vahel) pandi ka kliima arvele. Siis räägiti ühiskondlikust struktuurist. Selle vastu tundsid kreeklased väga suurt huvi (kirjeldasid iga võõra rahva oma), kuigi neil ei olnud olemas mõisteid nagu «kultuur» või «majandus». Muidugi kirjeldati hoolega ka erinevaid kombeid.

Keelest ei rääkinud õieti keegi. Barbarite keeled olid teised kõik ja kreeklaste ei ole iialgi huvitanud, mismoodi need barbäri keeled on. Mõni üksik sõna on säilinud transkriptsioonis muudest keeltest, nende rahvaste omadest, kellega kreeklased vahetult puutusid kokku ja enamasti samuti indogermaanide.

Needsamad asjad on praegugi olulised. Ajuti või tujuti püütakse üht neist põhjusist ülendada ainukeseks algpõhjuseks. Aga kui nüüd mina omakorda hakkan seda algpõhjust jälitama, siis sellesama meetodiga, ainult uskumata, et on võimalik avastada ühtainsat määravat algtegurit. Päämisi vahesid indogermaani ja mõnd muud tõugu olendi vahel on see, et indogermaani arvates häälikute kompleks peegeldab või kopeerib nähtusi, seega toodab «teise maailma nähtusi». Seejuures jääb lahtiseks, kas ta peegeldab neid nähtusi, mis tegelikkuses olemas, või neid, mis on juba meelte kaudu inimeses olemas. Igal juhul ta peegeldab neid. Ja selle kõige veidramaks tulemuseks on, et isegi eitavad sõnad muudeti reaalsusteks. Kui te vaatate

vene keelt, siis seal on näiteks «ne-» sõnu, mis «ne» eemaldamisel peaksid ka midagi tähendama ja kasutusel olema. Leidub umbes paarkümmend sõna, millel teist positiivset poolt üldse enam kasutada ei saagi, näit «neuk». Saksa keeles, kreeka keeles, ladina keeles on lugu samuti. Näiteks saksa keeles «Unhold». See tähendab seda, et negatiivne, teatavat olemist eitav sõna on samasugune reaalsus indogermaani meelest nagu see positiivne pool. Ja siis astub asi veel ühe sammukese edasi. Näiteks kreeka keeles on nn «alfa privatum» (ilmav, puudujättev) «a-» — see on sama asi, mis inglise ja saksa «un-» ja ladina «in-». Sellega esialgu eitati, öeldi, et midagi puudub. Näiteks isatu lapse kohta öeldi, et see on «apator» («pater» on isa ja «apator» on «isatu laps»). Et aga see sõna ise on autonoomne reaalsus, siis järgnes nüüd, et seda sõna võis kasutada ka kelle tahes muu kui lapse kohta. Selle tulemus oli omakorda, et iga võimaliku loogika vastu tähendab «apator» kreeka keeles ka seda isa ja kõiki muid asju, kellel puudub isatunne. Nõnda on kõikide nende kreeka ja indo-germaani privaatsete sõnadega. Teistes keeltes ei hakka see nii silma, aga sanskritis ja kreeka keeles on see täiesti normaalne, et kõikidel säärastel sõnadel on kaks tähendust. Mõnel võib koguni kolm olla. Näiteks kreeka «aphonos»: see peaks õieti olema «tumm, hääletu» ja keh-tima kala kohta, kuid see tähendab ka seda, kellel ajutiselt hääli puudub (hääli ära), kellel on mingisugune kurgu-haigus, kolmandaks ka seda hääletut olendit, kes halvasti laulab. Loogika ei tulnud enam sihukese keelega toime. Aristoteles kurtis juba seda ja stoikud olid samuti hädas, et kord on «a-» nii ja kord teisiti. Ega lugu praegu paremaks läinud ei ole. Sest igal säärasel loogilisel rühmitamisel hakatakse algsõna tähendust muutma. Kui seesama sõna «apator» võtta, siis esimesel juhul tähendas ta isa kui füüsilist või juriidilist tervikut. Teisel juhul on isal hoopis uus tähendus — siis on isa teatavate tundetoonidega tervik. Kuid need kaks «isa» ei ole identsed, ega saa neid samastada.

Eestlane ei hakkaks iial kasutama «isatu't» nõnda või kujutlema selle sõna sisu nii, et see tähendaks sedagi, kel ei ole isa tunnet. Aga kreeklasele olid need samad asjad. Ja nüüd läheb asi edasi kõigis indogermaani keeltes. Võidakse tahta näiteks vahet teha kontradiktoorse ja kontrarse vahel nõndamoodi, et inglise keeles näiteks «inhuman» — see on siis ebainimlik. (Siin on inimeseks nimetatud käitumiskompleksi — teatavad käitumisviisid annavad kokku inimese.) Ja teiseks väljendiks on «not-human», sel puhul ei tähenda «human» mitte seda käitumiskompleksi, vaid inimest kui substantsi. «Not human» on kõik olendid, välja arvatud füüsiline inimene. Kuid sel kombel siis on «inhuman» jälle üks autonoomne reaalsus. Sõna ei kehti ainult inimeste kohta, võib öelda loomadegi kohta või ükskõik mihukese haiguse või taudi kohta, et ta on «inhuman», igale poole on see rakendatav. Säärane asjaolu on soome-ugrilasele väga veider üldse. Häa küll, kirjan-duse mõjul võib ütelda, et «kuninglik lõvi» veel kuidagi, aga «isalik lõvi» või «emalik lehm» ajaksid naerma, sest need sõnad siin on nihutatud paigast ära. Indogermaani keeltes ei ole midagi iseäralikku, kui lõvi kohta ka «inhuman» öeldakse, «ebainimlik lõvi» siis.

Progress evolveerib protsessi veelgi veidramaks. Inglise keeles ja saksa keeles oldi nii hädas, et otsiti uut selget privatiivi. Siis saksa keeles tehti «-los» ja inglise keeles «-less»: «careless» peaks olema õieti «hooletu», «sorglos». Aga nüüd tuli jälle seesama häda — jälle see sõna läks positiivseks. Hoolt võib olla nimelt kahesugust: seda muret, mis väljaspoolt inimese pääle tuleb ja seda, mis inimesest väljub, kui ta hoolib millestki. Need siis lahutati inglise k «careless» ja «carefree», saksa keeles «sorglos» ja «sorgenfrei». Nagu see «frei» sääl nüüd muudaks midagi. Meie muide kopeerisime kohe: «roostetamatu» asemel nüüd on eesti keeles ka «roostevaba», kuigi keegi ei suuda esimesel pilgul taibata, mis asi see «roostevaba» on. Aga nendele on see arusaadav. Siit muidugi on täiesti arusaadav, miks indogermaanid hädas on oma keeltega.

Sest niisuguse keelega ei ole varsti üldse midagi pääle hakata, milles aina reaalsusi sugeneb juurde ja «sõna/maailm» kasvab suuremaks või väga erinevaks tähistatavate reaalsuste maailmast ning iseseisvub. Siis peab kirjutama raamatuid sellegi üle, mis on «meaning of meaning», kusjuures «meaning'u» puhul on selge, et see ei ole ainult «täendus», vaid ka «arvamus». Nii et võib vaielda, mis see väljend tähendab eesti keelde tõlgituna. Igatahes, teose autor ei suuda neid kaht hoida lahus, ajab nad sassi, vehkleb teisest teise ega taipu ise, mida teeb.

Nõnda on minu meelest üks indogermaani keelte põhitunnus: eifatu, puuduva reaalsuseks oletamine. Kui eitatakse mingisuguse nähte või olukorra eksistentsi, siis ülendab indo-germaan selle eksistentsi eitamise otsekohe omaette substantiks. Selle eelduse paratamatuks tulemuseks on nüüd kahekülgne teooria: on olemas häälikute kompleks, mis on vaieldamatult identne nähtusega, või oli kunagi olemas, sest praegune võib olla moondunud. See kompleks peab olema nüüdsest leitav või taastatav. Ja teiselt küljelt tuleneb sellest eeldusest, et inimesed peavad kogema nähtusi identselt, sest muidu ei saa ju keegi kindel olla, kas kogemus ikka on — nagu nad ütlevad — tõepärane või ei ole.

Kreeklasele oli endastmõistetav, et sellised korrektsed häälikukompleksid on kreekakeelsed sõnad. Kui mitte need sõnad, mida ta iga päev kasutas, siis nende ürgkujud, tõelised kujud. (Neid nimetati kreeka k «etümon» ja sealt on pärit muidugi sõna «etümolooogia».) Etümonide avastamiseks üsna harilikult sõna lahutati kaheks osaks, tunnistati liitsõnaks, ofsiti falle vastavad verbid või mõned muud vastavad sõnad, millest ta siis koostatud pidi olema. Nii näit. «aletheia» — tähendab kreeka keeles «tõde» (ka selle alfa privativumiga tehtud) — lahutati etümonideks nõnda, et üks pool oli «ale-», s.t «jooks» ja «formamine» ja teine «thefa», s.t «jumalikkus». Tõde on sellega siis üks «jumalik jooks». Sel ja mõnel muul haruldasemal moel kreekla-

sed siis avastasidki, et indo-germaani sõnad või etümonid on algselt korrektsed ja identsed nähtustega.

Praegu ei ole asi muidugi palju targem. Ainult et nüüd on taandunud ürg-indo-germaani keeleni või on postuleeritud nn nostraatiline keel, kuhu ka semi keeled ja mõned muud on hulka arvatud. Ükski teine rahvas maailmas ei ole nii hädas sellega olnud kui semiidid ja indo-germaanid, nad tahtsid tingimata saada kätte selle keele, millega Jumal oli asju nimetanud või esimene inimene. Need pidid olema õiged ja nende sees pidi olema siis täpselt see asi — või see nähtus. Piibel algab ka ju sellega, kuidas Aadam nimed pani asjadele. Kõik vanad kommentaatorid arutasid sel puhul, kuidas Aadam võis neid õigeid nimesid teada, kes teda valgustas, et ta ütles täpselt õige nime iga asja kohta! Soome-ugrilasele see on üks loll küsimus ja loll jutt täiesti, sest nimi ei ole iialgi identne asjaga. Kuid meil tuleb ometi uskuda, et härrased nõnda arutelles tõesti tegelevad tõeliste teadmistuosadena!

Asja ei teinud paremaks see, kui Darwin rõhutas, et keel on alles võitluses olemasolu eest tekkinud, sest lugu jääb sekssamaks. Nõndagi peaksid need nimed, mis indo-germaan pani, täpselt väljendama selle asja olemust või neid elamusi, mis primitiivsel inimesel oli, kui ta asja esmakordselt nägi. Siit hargneb Lucretiuse teooria, et inimesed olid nagu loomad ja hakkasid häälitlustega pääle. Kuri A. R. Wallace sai Darwini vastu sellega hakkama, et ütles, sihukest aega pole maailmas üldse olnud, kus inimene ei kõnelnud, sest enne seda «inimest» ei olnud, kui ei olnud kõnelemist. Wallace'i vastuväiteks oli see, et neil kõige primitiivsematel inimestel, kes vajaksid võib-olla ainult 100—200 sõna, millega ju igapäevases elus toime tuleksid, on ometi 20 000—40 000 sõna keeles, mida neil õigupoolest iialgi vaja ei läheks. Siit järgneks, et keel ei saa tekkinud olla võitluses olemasolu eest ja keel ei saa ka iial olla mingisuguse nähte koopia või täpne väljend. Sõnad saavad siiski olla ainult kuidagimoodi kokkulepitud nimetused. Kuid see vaade indogermaanile hinge

ei mahu harilikult. Tal peab olema mingisugune «õige» keel. Ja kui te kuulate vahel, kui sakslane tõsiselt arutab oma soo vahesid, mispärast nisu on «der» ja orashein on «die», siis saate filosoofiat alles kuulda.

Muidugi leidub kreeklasi, kes ise asjast aru said ja hädas olid, aga neid ei oska indogermaanid-filosoofia-ajaloolased kirjeldada ega saanud kaasaegsedki neist aru. Üheski filosoofia ajaloo ei ole asja sellelt pinnalt vaadeldud, kuidas peeti olevaks negatsiooni.

Kõige kurjem mees negatsiooni alal ja kõige vanem oli üks kurikuulus sofist ja skeptik Gorgias (elas umbes 400. paiku). Gorgiast ei oska filosoofiaajaloolased kirjeldada. Kõige tähtsamad väited Gorgiase argumentatsioonis on nende arust kõige tühisemad. Minu teada ei ole keegi kirjutanud raamatut, ülevaadetki negatsiooni suhtumisest. Gorgias tahtis nähtavasti ainult kiusata kõige suuremat idealisti Parmenidest. Parmenidese järgi kõige üldisem mõiste maailmas on «olemine, olev» (kr. k. neutrumi partitsiip olemisest, kreeka k «on»). See on kõige üldisem mõiste ja tema kohta on võimalik öelda, mida keegi tahab. Kuid «on» ei ole kogetav reaalsus, sest kogetav on muutlev, seega «ei ole». Normaalne kreeklane argumentis aga nõnda, et sellele sõnale on ka negatsioon olemas, nimelt «mē on». Kui aga keeles on olemas negatsioon, siis seesama asi peab eksisteerima ka täpselt samuti nagu «on». Sellest algaski kreeka filosoofia. Kui on võimalik öelda «mē on», siis peab «mē on» ka olemas olema. Sest muidu ei oleks öeldav sihukene asi! Ja nüüd Gorgias kirjutaski raamatu «Olematust ehk loodusest» (Peri tēs physeōs ē mē ontos). Selles oli näidatud, kuidas kõik väited, mis sellel pinnal tuletatud, on valed. Gorgiast ennast ei ole alles, Aristotelese ja skeptik Sextus Empiricuse ümberjutustused on alles, nii et päris kindel ei ole, mihukesi sõnu Gorgias ise kasutas. Nende järgi on tema väide «ouden estin», tähendab «ei midagi on olemas» (s.t ei ole olemas) («ouden» — «ei midagi», «estin» — «on (olemas)»).

Nüüd siis see argumentatsioon, miks lugu on nõnda. Sest esmalt, kui (näit Physisse kohta) «estin» kehtiks, siis tuleks temaga määratu kohta öelda emba-kumba: kas ta on see «on» või on «mē on» või on mõlemad ühteaegu (neljanda võimalusega, et ta ei ole kumbki, Gorgias ei arvestanud, sellega tegeles alles Sextus Empiricus). Argumentatsioon jätkub nõnda: «mē on» ei saa See (loodus) olla, sest sõna Physis on olemas, kuid «mē on» tähendaks, et ei ole; kuid ühteaegu ei saa olla kahte vastandit. Mingi See ei saa ühteaegu olla olemas ja olematu olla! Siit järgneb, et loodus «mē on» ei saa olla. Teisalt on need kaks väljendit vastandid, niisama vastandid nagu öö ja päev (kui üks on olemas, siis teist ei saa olemas olla). Kui Physis oleks «mē on», siis tuleks öelda, et ei ole olemas «on», aga «on» on, tähendab ometi ju «on olemas». Ei saa eitada selle sõna olemasolu. Piltlikult, kui See kohta kehtib «öö», siis ei saaks eksisteerida sõna «päev»; kui «mē on» kohta tuleb öelda, et see «ei on/ ei olev», kuid kreeka sõna «on» ei tähenda seda. Võib küsida ka, kui Physis «mē on», kus eksisteerib siis ta vastand «on»? Argumentatsiooni mõte: Parmenides eksib öeldes, et Physis on «mē on», budhistlikult öeldes, et tal puudub svabhāva «olemine ise».

Teiseks Gorgiase argumentatsiooni punktiks on: võiks eeldada muidugi ka, et Physisse kohta kehtib «on», tähendab «olemas olev». Siis näitab Gorgias, et nõndagi lugu on võimatu, sest «on» kohta peaks esmalt ütleva, kas ta on tekkinud millestki (olgu «on'ist», olgu «mē on'ist») või ei ole tekkinud. Kui ta on tekkinud, siis tõeline «on» peab olema veel ühe astme kaugemal. Kui ta aga on tekkinud, igavesti svabhāva, siis on ta piiramatu ajas ja ruumis. Aeg Gorgiast ja indogermaane ei huvita, peaaesjaks on ruum. Kui ta oleks lõpmatu ruumis, siis tähendaks see samapalju, et teda ei ole kuskil ja mida kuskil ei ole, seda ei saa olemas olla. Kui tal äärt ei ole, siis ei ole tal piirajat, kui ta on piiramatu, siis tal pole paika. Et ta ise ennast piiraks, seda ei saa juhtuda, sest

piirav ja piiratud peavad erinema. Kest peab erinema sellest, mis sees, sest muidu ei saa olla sõna «kest». Samuti on liikumise ja liikumatusega, ühe ja paljuga. Need kummutab Gorgias samamoodi. Kui Physis «on», siis võib küsida, kas ta on üks või palju, kas ta on liikuv või liikumatu. Mõlemad võimalused on võimatud samal kombel nagu tekkinud ja tekkimatu, seega Physisega ei kehti «on».

Kogu see argumentatsioon on harilikult filosoofia käsiraamatuis kõrvaldatud tähtsusetuna, seepärast et indogermaaniid ei saa ise sellest aru, et nad kõik mõtleavad sedasamamoodi nagu need, kelle vastu Gorgias võitles. Saksa raamatutes võite leida väga pikka ja segast juttu, mida kõike «Nichtsein» on, nagu poleks iial pilganud seda targutavat tippmõtlemit keegi kreeklane Gorgias. Meie keeli ei ole lugu kirjeldatav hõlpsalt, sest meie keeles pole iial tulnud mõttele, et «olematu(s)» võib eksisteerida omaette reaalsusena «olemise» kõrval.

Teised Gorgiasse argumentatsioonid on sakslaste ja kõigi filosoofiaajaloolaste poolt hästi tunnustatud, sest nad on tunnetusteoreetilised puhtalt. Kui olekski midagi olemas, siis see ei oleks tunnetatav, ega oleks sõnadega, nimedega teatav. See argumentatsioon on Gorgiasel väga lihtne ja jälle soome-ugrilasele kontimööda. Häälilike kompleks ei saa iial tekitada kujutelma nähtusest, vaid lugu on vastupidi — sõnad on tekkinud kujutelma-dest. Ei saa aga tekkida täpselt ühtsama kujutelma, sest üksama asi ei saa olla kahel kohal, minu kujutelmas ja väljaspool, ega saa ühtaegu üksama asi olla minu kujutelmas ja kellegi teise inimese kujutelmas. Gorgiasse arust on nõnda tehtud võimatuks asja/nähtuse tunnetamine. Gorgiasel on õigus — see tunnetamine, mida indogermaaniid igatsevad ja tunnetamiseks tunnustavad, on võimatu, sest nende arust peab sõna vastama reaalsusele ja tunnetatu olema identne tunnetatavaga, meie tunnetusesisu seega võiks asendada tunnetatava asja ning iga teise inimese tunnetusesisu olema identne meie omaga.

Kolmas Gorgiase argumentatsiooni osa on: kui See olekski tunnetatav, siis tunnetus ei oleks edasiõeldav. Siin on väide, millega indogermaanidki muidu arvestavad. Minu sõnadest ei tarvitse tekkida kellelgi sedasama kujutelma, mis minul endal olemas. Selle väite teiseks pooleks on tõik (Gorgias esitas selle juba, aga keskajal see jälle unustati), et kui oleks nõnda indogermaani soovi järgi, et inimese kujutelm oleks täpne koopia reaalsusest, siis järgneks sellest ühtlasi ka, et inimese igale kujutelmale peab reaalsuses midagi vastama. Ma võin kujutella aga väga palju asju, mida reaalsuses olemas ei ole. Kuid Gorgiase argumentatsioon taotab öelda vastupidistki: kui meil puudub kujutelm millestki või sõna selle miski väljendamiseks, siis ei järgne sellest seigast, et see miski ei eksisteeri. Teisiti: reaalsus ja keel ei ole tautoloogiliselt konformsed või kongruentsed; keel ei ole inimesse paigutatud või paiknenud vähendatud koopia reaalsusest ja teatavate reeglite järgi transformeeritud.

Gorgias ei olnud muidugi ainukene, kes nii kurjalt tavalise indogermaani arvates kohtles tema keelt. Oli teisi küllaltki, ainult need kõik ise eksisid jällegi — ei saanud ise ka oma nähtud vigadest täiesti lahti. Aristoteles sai asjast aru, küsis, kuidas peab siis õieti ühe lause eitus olema. Kreeka keeles on eitusi väga palju, võimalik eitada on väga mitmel kombel. On ilmne, et ta taipas, milles häda on, aga võimalik teha ei olnud temalgi midagi.

Gorgias ei tahtnud öeldagi, kuidas lugu siis on, talle oli oluline öelda ainult, et lugu pole nõnda nagu teised ütlevad. Parmenides võib muidugi inimese ära vihasutada põhjani. Aga samuti kõik teised kangekaelsed indogermaanid, kelle järgi sõnad on nähtuste, esemete objektiivselt eksisteerivad teisikud. Siit paistab küll nagu arvaksin, et päävahe on keeles. Kuid räägin sellest seepärast, et indogermaanile on keel praegu nii hirmus tähtis. Ilusat argumentatsiooni näiteks võib kuulda vana ja kuulsa filosoofiaprofessori käest, kuidas lugu on läinud maailmas. Praegu iga pisema tundevarjundi jaoks olla meil täpne

sõna ning see olevat arenguprotsessi tulemusi. Ja siis võrreldakse lugu muusikaga: kui lihtne oli vanaaegne muusika, kui keeruline praegune polüfooniline muusika, mis kõik sellega väljendatav! Säärane professorihärra unustas aga, et need «täpsed» väljendid tundevarjundite jaoks on vaid keele saadused, kuid ei ole mitte tunde saadused. Kui seda taipate, siis taipate, kui ei taipa, siis on seletada raske. Inimese tunded ei saa areneda ilma et ta neid nime-taks. Kui ta muudest tahab erineda, siis ta peab oma tunnetes aina rohkem piasasju eristama ja paratamatult neid hakkama nimetama. Nimetused kohe määravad, mihukesed tunded tal on, mitte vastupidi. Alles siis on inimesel tõesti teatav tunne olemas, kui ta selle on sõnaga määranud. Enne on ainult mingi ebamäärane, segane, ähmane elamus.

Aga ka siis kui erinevuse lähtepunktiks oleks üksainus kõike tingiv põhierinevus, kujuneb erinevine ikkagi lõpuks kompleksiks. Koguni samarakulisil kaksikuil, kui nad satuvad erinevaise tingimusesse, kujunevad hoopis erinevad kombes, tunded ka viimati. Nõnda ühestainsast, näiliselt päris tühisest tegurist sõltuks ja kujuneks ometi terve kompleks, mida ei saa enam ühe sõnaga öelda. Kuid ka vastupidi: pole võimalik öelda, mis on erinevustekimbu põhitoukeks. Soome-ugrilase ja indogermaani vaheks ei tarvitse ju pidada ainult keelelisi seiku, nagu, et ühel keel on flektiivne, teisel aglutinatiivne, et ühel on soo erinevused tähtsad ja kesksed ning teisel ei loe need midagi; et ühel on liitverbide uputus ja teisel need esialgu puudusid üldse. Sellistel verbidel nagu saksa «besprechen, entsprechen, ansprechen, absprechen» jne on igal puhul «sprechen'il» pisut teistmoodi tähendus ja paljudel puhudel raske öelda, mida siis tähendab põhiverb. Lugu on samuti kõigis indogermaani keelis, ühes rohkem, teises vähem. Nende mõjul meie keeleski mõndki verbi saab kasutada igasuguste adverbiaalidega, nagu «läbi ajama, välja ajama, ära ajama» jne. Samuti on erinevusteks sotsiaalses-majanduslikku laadi nähted, nagu näiteks kastid indo-

germaani maailmas, kolm vähemalt, või kastide puudumine meil. Kõik need seigad kokku moodustavad viimaks selle erinevuse, mida ei saa enam defineerida üheainsa lөөksõna või lausega ega saa öelda, mis oleks siis kõiki muid tingiv «põhierinevus».

Kuid indogermaanid nõuavad, et nendele öeldaks otsekohe, mis on teatava rahva iseloom või selle rahva psüühika; nad tahavad koguni, et see oleks ühe lausega või terminiga öeldud. Kus on kompleksiga tegemist, ei ole säärane nõue rahuldav, liiatigi, need erinevused ei ole kinnistatud ühele rahvale. Näiteks olgu aglutinatiivne ja flektiivne: kas sõna sisekuju on muutlik või sõnale lisatakse aina sufikseid täpsustamiseks, nii nagu käändelõppe jne... Teataval määral on ka indogermaani keeles aglutinatiivsust ja vastupidi on mõnes soome-ugri keeles mingil kombel ka flektiivsust, sest meie astmehaldustki võiks pidada teatavaks flektiivsuseks, sõna sisemiseks muutmiseks.

Sedagi mentaliteeti, mis neis kahes loos ilmnes, ei saa ju ialgi ühe sõnaga öelda. Parema väljendi puudumisel nimetagem seda šamanismiks. See sõna praegu on moes isegi indogermaanide juures. Nad on nii kaugele jõudnud, et isegi oma puhtaarialase Zarathuštra on nad kuulutanud šamaaniks, selle kõige kuivema ja tuimema usundi rajaja. Et «šamaan» on auline olend, siis peab ta olema neilgi ning kedagi teist üldtuttavat pole sellele apostile tõsta. Muidugi on šamanism hädavahend ja ühekülgne liialdus, samasugune hädavahend, kui kogu indogermaani mentaliteeti keegi hakkaks nimetama kastismiks või varnaismiks. Termin oleks õige küll, sest kõigile indogermaani rahvastele on kastid tähtsad. Aga see ei iseloomusta kõike ega tulene sellest kõik muud iseärasused. Selliste terminitega on alati käitunud nõnda, et emb-kumb, kas neile omistatakse liiga avar tähendus, siis võib tõesti ka Zarathuštra teha šamaaniks. Või siis antakse säärasele

terminile nii kitsas tähendus, et ta sobib ainult väga kitsas piirkonnas, näiteks, et šamaane võiks olla ainult türklaste või evenkide juures. Viimati võib sihukese termini sisustada nõnda, et hakkad vaatama — sellist asja polegi kuskil olemas, nii nagu on juhtunud totemismiga. Totemismi definitsioon, mis läinud sajandil koostati ja mida siis igal kombel katsuti muuta, et ta sobiks mingisuguse reaalse ühiskonnaga, ei sobinud ometi ühegi rahva «usundiks». Totemism oli lihtsalt kujundatud mõiste ja tähendas kompleksi, mida ei ole iial olnud ega saagi olla säärasel kujul. Šamanismiga võib samamoodi teha, paigutada selle sisse sellised nähtused, mis kunagi üheskoos kõik ei esine. Ja siis võib öelda, et ei ole olnud olemaski šamanismi.

Edasises kirjeldan väga üldjooneliselt seiku šamanismist ehk nõidade mentaliteedist. Ei mitte selleks, et õhutada mistahes nägu «primitivismi» psühhodeelikute kasutamist või muud taolist. Teen seda kahel põhjusel. Esmalt: loomulik tundub ju, et nende olemuses boreaalne mentaliteet avaldub kõige selgemini, paremini kui muinasjuttudes ja lauludes. Teiseks: just nende olemusest ilmneb, et ei ole ühtainsat «tegelikkust» inimesele, vaid neid on palju ning indogermaanide «reaalsus» ei ole absoluutne, vaid on üks inimese tooteist. Seega: üks väga rumalaid toimimisviise on hakata ühe oma toote vangiks ning seda vangihoiakut pidada ainsaks inimesele võimalikuks eksistentsi vormiks, kuulutada seda paratamatu tõena ja uskuda selle sisse. Vabanemisele aitab kaasa mõtisklemine muude võimalike inimtoodete ehk reaalsuste üle.

(Järgneb)

TAEVAPÖDRA RAHVASTE MEELEST
EHK
JUTTU BOREAALSEST HOIAKUST

Uku Masing

AUTOREIL PALUME LAHKESTI TÄHELE PANNA JÄRGMIST:

Käsikiri võib olla eesti või võõrkeeles. Artikli jm pikkus on kuni 25 lk, arvustusel kuni 5 lk. Leppel toimetusega on võimalik ka pikem kaastöö.

Kaastöö palume esitada masinakirjas kahekordse reavahega, kahes eksemplaris.

Fotod, reprod, tabelid, joonised jm lisamaterjal olgu igaüks eraldi lehel. Käsikirjale (v. a tõlked, taastrukid ja arvustused) palume lisada ka lühikokkuvõtte. Tõlkeil palume esimesele leheküljele märkida originaali pealkirja, allikaviite ja autorikaitse andmed.

Lehekülgede alaserval, joone all antagu *kommentaarid ja märkused*, viidates neile ülalumbriga tekstis. Allikaviited on viidatava koha järel sulgudes. Osundatakse autori perenimi, trükise ilmumisaasta ja viidatavad leheküljed (Lyons 1977: 23—24). Suulise teate viites on ka autori eesnimi (Uku Masing 1980: isiklik teade). Arhiiviallikale viidatakse tekstis sulgudes (Ants Oras Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnale 24. X 1926. ENSV RAKA f 2100 nim 2 s 767 l 46—48).

Trükiste täiskirjed on artikli lõpus pealkirjaga «Kirjandus». Eraldi lehele trükitakse enne ladina, siis slaavi tähestikus tööd.

Toimetus ei tagasta käsikirju ja retsenseerib neid valikuliselt.

Separaate võib autor tellida omal kulul.

Toimetus võtab tänuga vastu talle tutvumiseks, arvustamiseks või refereerimiseks saadetavad trükised.

Laduda antud 28. XII 1988. Trükkida antud 16. III 1989. 60×88 1/16. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14,0. Tingtrükipoognaid 13,86. Trükiarv 15 000. Tellimus nr. 5005. MB-01401. Hans Heidemanni nim trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. III. Hind 1 rubla.
«Акадеэмия», журнал Союза писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Тарту. На эстонском языке.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 1 rubla